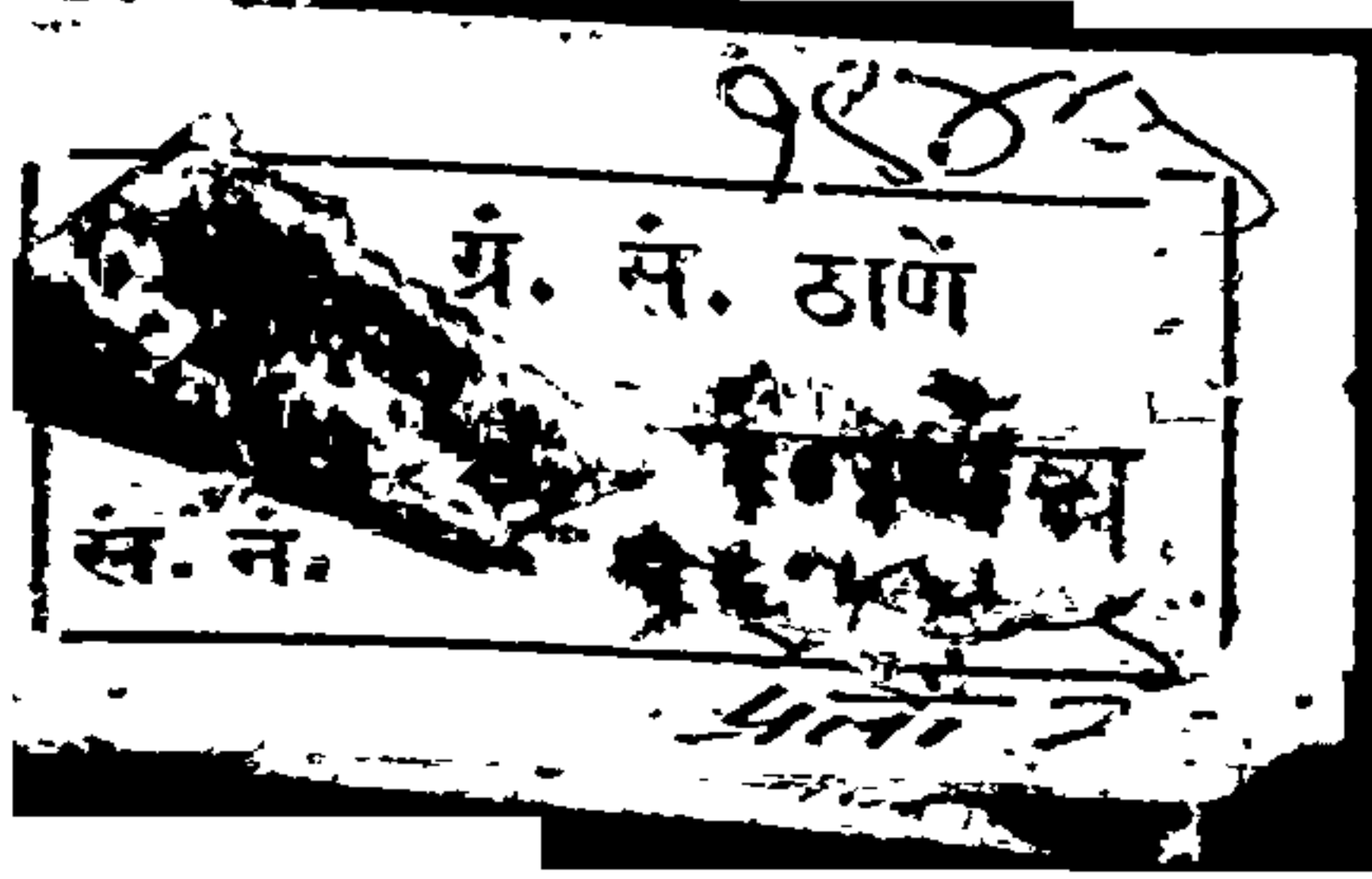

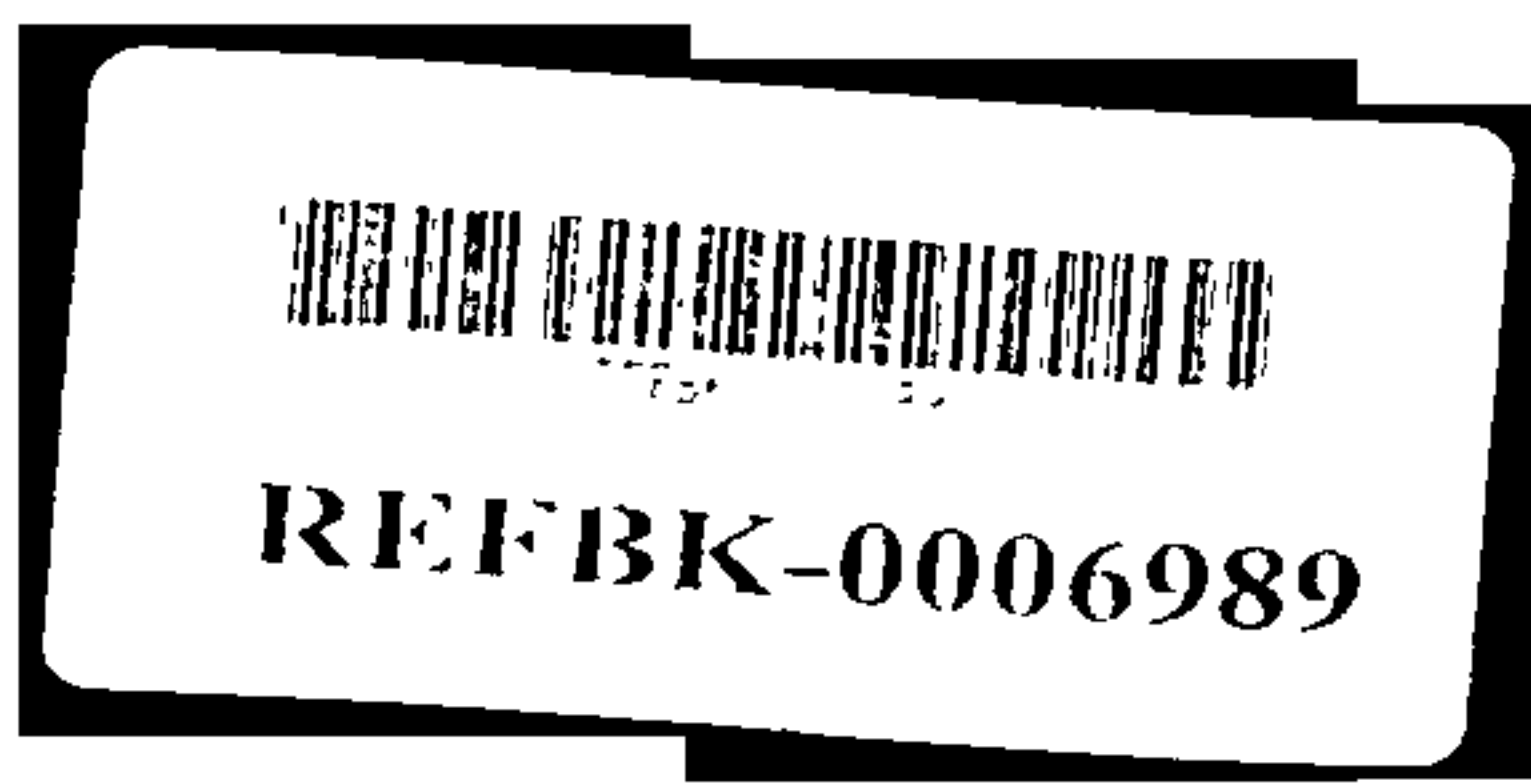
१२५-३

हांक

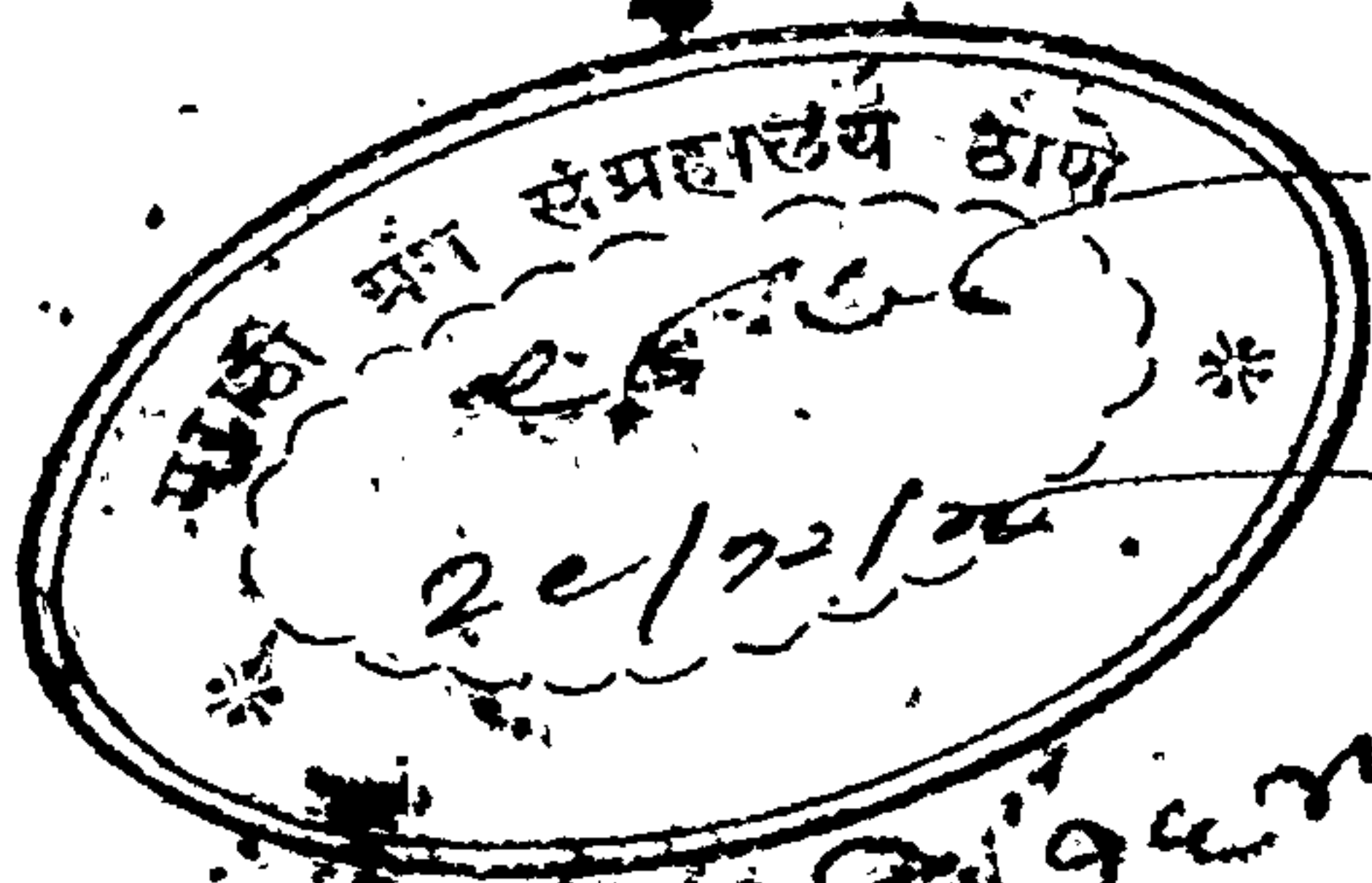
१२५-३

लेखक
 ग. शं. माडखोलकर

किंमत साडेचार रुपये

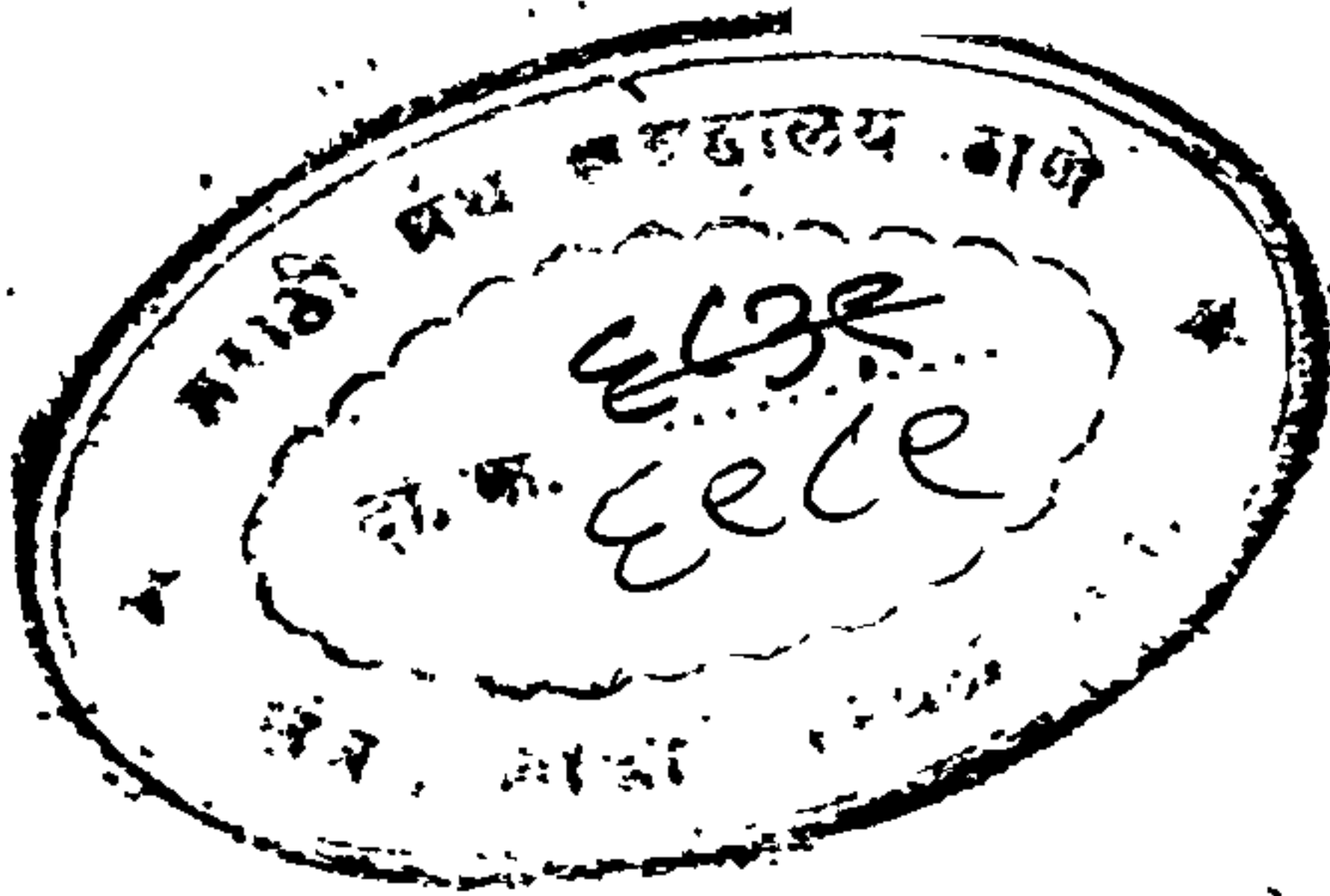
म. अ. १०००

२०/१२/१९५५

हांक

म. प्र. सं. ०१०
दि १३/०६/६६
३०३१६६

लेखक

ग. त्र्यं. माडखोलकर

REFBK-0006989

मूल्य ४॥ रुपये

प्रकाशक
रा. ज. देशमुख
देशमुख आणि कंपनी
१९१ शनिवार, पुणे २

- १ या पुस्तकाच्या पुनर्मुद्रणाचे, अनुवादाचे, उतारे घेण्याचे वगैरे सर्व हक्क
सौ. शांता माडखोलकर, गृहीतागमा, साहित्यविशारद,
(अलाहाबाद), नागपूर यांच्याकडे आहेत.
- २ मुखपृष्ठावरील चित्र दीनानाथ दलाल यांचे आहे.

१५ ऑगस्ट १९४८

मुद्रक
न. वि. सरदेशपांडे
आदर्श मुद्रणालय
३९५/५ सदाशिव, पुणे २

मोहन कृष्ण नाडकर्णी

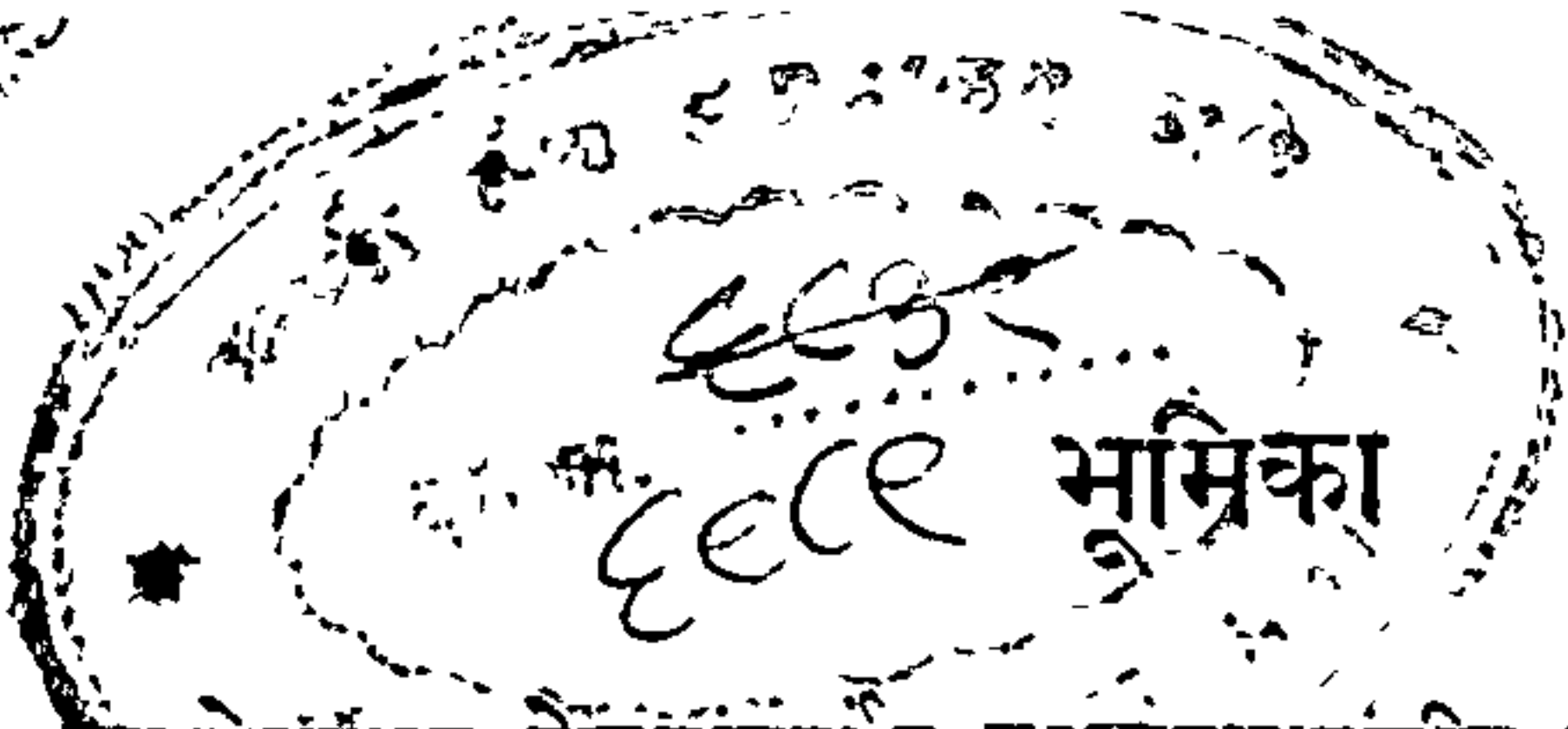
याच्या

प्रियतम स्मृतीस

समर्पण

जे. न. २००

वाल्हेर्यासून बैळगांवपर्यंत बृहन्महाराष्ट्रातील साहित्याच्या पांच व्यासपीठां-
वरून अक्षय्या या नात्याने मी केलेल्या भाषणांचा संग्रह या छोट्या पुस्तकांत
केलेला आहे. आणखीहि एक भाषण या संग्रहांत समाविष्ट करण्याचा माझा
विचार होता. १९४२ च्या फेब्रुवारीत उस्मानिया विद्यापीठांतील मराठी
वाङ्मयमंडळाच्या वार्षिकोत्सवासाठी हैद्राबादला जाण्याचा योग आला असता,
मुद्दाम द्राविडी प्राणायाम करून, मी शिखर-सिंघणापूर येथील श्रीशंभुमहा-
देवाचे दर्शन घेतले; व हैद्राबाद नभोवाणीवरून नंतर त्याचे स्तवनहि केले.
त्या भाषणांत जरूर त्या ऐतिहासिक माहितीची भर घालून ते मी समग्र पुन्हा
लिहून काढले होते. पण, ता. २ फेब्रुवारी १९४८ रोजी, गांधीवधाची
प्रतिक्रिया म्हणून, जी दंगल नागपूर शहरांत घडून आली, तीत झालेल्या
'शांतानिवासा'च्या विध्वंसाने माझ्या ग्रंथसंग्रहावरोबर या भाषणाचे हस्त-
लिखितहि नष्ट होऊन गेले. नभोवाणीवर केलेले मूळ भाषण हैद्राबादच्या
'निजामविजय' साप्ताहिकांतून त्या वेळी प्रसिद्ध झालेले असल्यामुळे त्याचा
समावेश या पुस्तकांत करणे सुशक्य होते. पण, त्या भाषणाची जी विस्तृत
आवृत्ति मी व्यासंगपूर्वक तयार केलेली होती, तिच्या मानाने मूळ भाषण
अगदीच जुजबी आणि तुटपुंजे होते. शिवाय, यादव आणि भोसले या महाराष्ट्रां-
तील दोन श्रेष्ठ राजवंशांच्या त्या देवस्थानाशी असलेल्या घनिष्ठ संबंधावरून
माझ्या समजुतीने जी ऐतिहासिक, पण इतरांना कदाचित् काव्यमय म्हणजेच
काल्पनिक वाटण्यासारखी, अनुमाने मी काढली होती, त्यांची मनावरील
मोहनी कायम असल्यामुळे, मला ते चोटक भाषण या संग्रहांत घालावयाला
उत्साह वाटला नाही. अर्थात् माझ्या मूळ योजनेच्या दृष्टीने हा संग्रह आज
अपूर्ण स्थितीतच प्रकाशित होत आहे.

ही पांच भाषणे जरी बृहन्महाराष्ट्राच्या वेगवेगळ्या भागांत केलेली असली,
तरी त्यांतील मुख्य आणि मध्यवर्ती प्रतिपाद्य विषय महाराष्ट्र एकीकरण हाच
एक आहे. किंबहुना, माझ्या भाषणांचा जो पहिला संग्रह 'आव्हान' या
नांवाने १९४१ च्या आक्टोबरमध्ये प्रसिद्ध झाला, त्यांतीलहि प्रधान विषय
'महाराष्ट्र एकीकरण' हाच होता. १९४० च्या जानेवारीत, उज्जयिनी

येथील महाराष्ट्र वाङ्मय मंडळाच्या आठव्या अधिवेशनाचा अध्यक्ष या नात्याने बोलतांना, त्या वेळीं नुकत्याच सुरू झालेल्या महायुद्धाची हिंदी राजकारणावर होत असलेली प्रतिक्रिया लक्षांत घेऊन, मी प्रथम महाराष्ट्र एकीकरणाचा पुरस्कार केला; व मुंबईच्या 'त्रिविधवृत्त' साप्ताहिकाने त्या भाषणाचे वर्णन 'साहित्यिकांचे राजकारण' या मार्मिक टीकात्मक शब्दांनी केले होते. तेव्हांपासून गेलीं आठ वर्षे साहित्याच्या व्यासपीठावरून या एकाच विषयावर मी सतत बोलत आलों असून, त्यामुळे माझ्या मित्रांनाहि माझ्याविषयीं एक प्रकारची धास्ती आणि, मला वाटते, उबगहि उत्पन्न झाला असावा. कारण, कल्याण येथे १९४० च्या नोव्हेंबरमध्ये भरलेल्या मुंबई साहित्यसंमेलनाचा अध्यक्ष या नात्याने केलेल्या भाषणासंबंधीं बोलतांना माझे रसिक मित्र डॉ. भालेराव हे मला म्हणाले, "काय हो, तुमच्याजवळ महाराष्ट्र एकीकरणा-शिवाय दुसरा विषयच नाही का? प्रत्येक ठिकाणी तुम्ही आपलं हें एक ठरलेलं रेकॉर्ड लावतां! आतां पुन्हा कांहीं तुम्हांला अध्यक्ष म्हणून आम्ही बोलवणार नाही, गजाननराव!!" या सगळ्या अनौचित्याची परमावधि बेळगांव येथे १९४६ च्या मेमध्ये भरलेल्या महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनांत झाली. तेथे मी जो अध्यक्ष म्हणून गेलों, तो महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनांतर्गत ललित साहित्यसंमेलनाचा! आणि भाषण जें केले, तें महाराष्ट्र एकीकरणावर!! या अनौचित्यावर माझे समव्यवसायी, 'लोकमन्या'चे संपादक श्री. पां. वा. गाडगीळ यांनी अशा आशयाची सुंदर टीका केली होती कीं, "नाजुक, सुवासिक फुलांचा सडा अंगावर पडेल अशा आशेने आपण पहांटेच्या वेळीं प्राजक्ताच्या झाडाखाली जाऊन उभे रहावे आणि त्याऐवजीं अचानक गारपीट व्हावी, तसा प्रकार माडखोलकरांच्या अध्यक्षीय भाषणाच्या बाबतीत झाला आहे!"

पण, मजसारख्या 'साहित्यिक' समजल्या गेलेल्या माणसावर अशा प्रकारची 'अनुचित' भाषणे पुनःपुन्हा करण्याचा प्रसंग कां ओढवला, याचा विचार माझ्या टीकाकारांनीं केलेला दिसत नाही. मला स्वतःच्या मर्यादा समजतात आणि माझे औचित्याचे भानहि तीव्र आहे मग महाराष्ट्र एकीकरणा-सारख्या अत्यंत विकट, गुंतागुंतीच्या राजकीय प्रश्नाला हात घालण्याच्या भानगडीत मी कां पडलों? त्याचे एक कारण जसे स्वतःच्या अंतःकरणाची अनिवार्य

ओढ हें सांगतां येईल, तसेंच दुसरें त्याहीपेक्षां प्रबल कारण त्या प्रश्नाच्या बाबतींत महाराष्ट्राच्या राजकीय नेत्यांची अक्षम्य अनास्था हें सांगतां येईल. महायुद्ध सुरू झाल्याबरोबर हिंदी स्वातंत्र्याचा प्रश्न निकराला येऊन सुटण्याच्या मार्गाला लागला; व स्वतंत्र हिंदुस्थानाची राज्यघटना कोणत्या प्रकारची राहिल याचेंही स्पष्ट चित्र डोळ्यांपुढें उभें राहिलें. हें घटनात्मक स्थित्यंतर होण्याच्या वेळीं भावी हिंदी संघराज्यात सर्व मराठी प्रदेशांचें एकीकरण होऊन महाराष्ट्राच्या स्वायत्त घटक प्रांताचा दर्जा मिळावा असा प्रयत्न करणारी एकहि मध्यवर्ती संस्था मला महाराष्ट्रांत कुठें दिसेना. आंध्र महासभा आणि संयुक्त कर्नाटक परिषद या दोन संस्थांच्या आपआपल्या विशिष्ट प्रांतांचें एकीकरण आणि स्वायत्तता यासाठीं सतत पंचवीस वर्षे चालू असलेल्या चळवळी व डॉ. पट्टाभिसीताराम अय्या, श्री. दिवाकर यांच्यासारख्या काँग्रेसधुरीणांकडे असलेलें त्या चळवळीचें नेतृत्व मी पहात होतो. पण महाराष्ट्रांत मात्र कोणत्याच प्रकारची जागृति मला या बाबतींत दिसेना. उल्हट, कै. न. चिं. केळकर, कै. डॉ. बा. शि. मुंजे, श्री. मा. श्री. अणे, श्री. शंकरराव देवप्रभृति महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागांतले आणि निरनिराळ्या पक्षांचे धुरीण या प्रश्नासंबंधी उदासीन किंवा अननुकूल आहेत, असें माझ्या प्रत्ययाला आलें ही परिस्थिति लक्षांत घेऊन ता. २ जानेवारी १९४० रोजीं उज्जयिनी येथें महाराष्ट्र वाङ्मय-मंडळाच्या अध्यक्षदात्ररून मी प्रथम संयुक्त महाराष्ट्राची घोषणा केली; व त्यानंतर ता. २८ जानेवारी १९४० रोजीं मुंबई येथें श्री. ग. वि. पटवर्धन यांच्या परिश्रमांमुळे जी 'संयुक्त महाराष्ट्र सभा' स्थापन झाली, तिच्या उप-क्रमांतहि मी उत्साहानें भाग घेतला. पण महाराष्ट्रांतील पक्षद्वेष आणि या प्रश्नाविषयीची उपेक्षाबुद्धि या दोन कारणांमुळेच मुख्यतः ही सभा कार्यक्षम होऊं शकली नाहीं. त्यामुळे, माझ्या मनाला सारखें वाटे कीं, भावी हिंदी राज्यघटना तयार करावयाला ज्या वेळीं घटनासमिती बसेल, त्या वेळीं आंध्र, कर्नाटक किंवा केरळ यांच्या भाषावार प्रांतपुनर्घटनेच्या कैफियती तिला अधिकारपूर्वक सादर करावयाला जशा त्या त्या प्रांतांतून मध्यवर्ती, सर्वपक्षीय जबाबदार संस्था आहेत, तशी संस्था महाराष्ट्रांत जर या संक्रमणकालीं निर्माण झाली नाहीं, तर त्याचें केवढें नुकसान होईल ? म्हणून, साहित्याचें जें जें व्यासपीठ त्यानंतर माझ्या तावडींत सापडलें, त्याचा त्याचा उपयोग, अनौचि-

त्याच्या किंवा पुनरुत्तीच्या आरोपांची पर्वा न करितां, मी संयुक्त महाराष्ट्राचा उद्घोष करण्यासाठीं वेदरकारपणानें केला.

या मनःस्थितींत मी असतांनाच १९४४ च्या नोव्हेंबरांत, औरंगाबाद येथील नभोवाणीवर भाषणें करण्याच्या निमित्तानें, निजाम-हैद्राबाद संस्थानांतील मराठवाड्यांत जाण्याचा प्रसंग माझ्यावर आला. त्या वेळीं औरंगाबाद, पैठण, परभणी आणि नांदेड या मराठवाड्यांतील चार मुख्य शहरीं मी गेलों असतां महाराष्ट्राची आदिभूमि म्हणून गाजलेल्या पंचावन लक्ष लोकसंख्येच्या त्या समृद्ध प्रदेशांतील मराठी जनतेचें जें विलक्षण दैन्य मी पाहिलें, त्यामुळें माझें हृदय अगदीं पिळवटून गेलें; व निजामी सत्तेच्या नादिरशाही नियंत्रणांतून मराठी जनतेला मुक्त करण्यासाठीं महाराष्ट्र एकीकरणाचा प्रश्न प्रथम हातीं घेतला पाहिजे, अशी तळमळ माझ्या मनाला लागली. राजकारणांत 'दडपण' (pressure) ही एक फार महत्त्वाची अप्रत्यक्ष शक्ति, हा एक फार महत्त्वाचा विनतोड डाव आहे. स्वतंत्र हिंदुस्थानाचा संयुक्त महाराष्ट्र हा जर एक स्वायत्त बलशाली घटक झाला, तर भारतीय आणि महाराष्ट्रीय अशा दुहेरी दडपणाच्या प्रभावानें, निजामाची अधिसत्ता यदाकदाचित् कायम राहिली तरीसुद्धां, मराठवाड्यांतील जनतेला स्वायत्तता प्राप्त होऊन सांस्कृतिक दृष्ट्या तरी तिला संयुक्त महाराष्ट्राशीं एकजीव होतां येईल, अशी कल्पना माझ्या मनांत आली; व ता. २८ मे १९४५ रोजीं मराठवाडा साहित्यसंमेलनाच्या तिसऱ्या अधिवेशनाचा अध्यक्ष या नात्यानें जें भाषण मी केलें, त्यांत महाराष्ट्र एकीकरणाच्या तत्त्वाला धरून या कल्पनेचा पुरस्कार मी केला. श्री. दिगंबरराव बिंदु, श्री. काशिनाथराव वैद्य, श्री. आनंदराव वाघमारे, श्री. गोविंददास श्रॉफ प्रभृति मराठवाड्यांतील जुने-नवे राजकीय कार्यकर्ते या अधिवेशनाला हजर होते. त्यांना माझें भाषण फार आवडलें. पण, निजामाच्या सत्तेच्या बलाढ्यतेविषयीं अशी कांहीं दहशत त्यांच्यापैकीं कांहींच्या मनांत बसलेली होती कीं, "तुमच्या भाषणांतील प्रादेशिक स्वायत्ततेची कल्पना आणखी दहा वर्षे तरी अमलांत येण्याची शक्यता दिसत नाही," असे उद्गार श्री. काशिनाथराव वैद्य यांनीं काढले. त्यावर मी त्यांना म्हटलें," "दहा वर्षांत निजाम ही चीजच मुळीं नष्ट होऊन जाईल, अशी माझी खात्री आहे. माझ्या भाषणामुळें इथल्या मंडळीला

त्रास होण्याची धास्ती जर मला वाटली नसती, तर मी ही गोष्ट या व्यास-पीठावरूनहि जाहीर करावयाला चुकलों नसतों !” अधिवेशन संपल्याबरोबर लगेच मी परभणी, नांदेड आणि हैद्राबाद येथे जाऊन संमेलनांत निश्चित झालेल्या कार्यक्रमावर भाषणे केलीं; व पुन्हा १९४६ च्या जानेवारी-फेब्रुवारीत औरंगाबादपासून विदर्भपर्यंत मराठवाड्याच्या अंतर्भागांत दौरा काढून मराठवाड्याची स्वायत्तता आणि महाराष्ट्राचे एकीकरण या दोन मुद्यांवर गांवोगांव भाषणे केलीं. या दौऱ्यांत महाराष्ट्राच्या या आदिभूमीचे पारतंत्र्य किती संस्कृतिशोषक आहे याचा मला प्रत्यक्ष अनुभव येऊन महाराष्ट्र एकीकरणाचा प्रश्न निकराला आणल्या-शिवाय गत्यंतर नाही, अशी माझी खात्री होऊन गेली. हे विचार माझ्या मनांत थैमान घालीत असतांनाच एप्रिलच्या पहिल्या आठवड्यांत बेळगांवच्या निवडणुकीची तार माझ्या हातीं पडली. तेव्हां, महाराष्ट्र जनता आणि राजकीय पुढारी यांचे या अत्यंत उपेक्षित पण अतिशय जिव्हाळ्याच्या प्रश्नाकडे तांतडीने लक्ष वेधण्याच्या उद्देशाने मी त्या निमंत्रणाचा स्वीकार केला. माझ्या कांहीं मित्रांची अपेक्षा अशी होती की, निदान या ललित साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून तरी मी ललित वाङ्मयाविषयी इकास भाषण करून कला आणि जीवन, वाङ्मय आणि नीति, पुरोगामित्व आणि पश्चाद्गामित्व वगैरे साहित्यातील चिरचर्चित कूट प्रश्नांने पुनश्च चर्चण करीन.

पण, ता ३ मे १९४६ रोजी नागपूरहून बेळगांवास जावयाला मी जो निघालों, तोच मुळीं या निर्धाराने की, यद्दच्छेने आपल्या वांग्याला आलेले आखिल महाराष्ट्राच्या साहित्याचे हे अत्युच्च व्यासपीठ याच एका प्रश्नाच्या प्रचारार्थ राबवून घ्यावयाचे. त्यामुळे, ता. ९ एप्रिल रोजी संमेलनाच्या अध्यक्षपदावर माझी निवडणूक झाल्याची तार मला आल्यापासून संमेलनाच्या सर्व शक्ति या एका प्रश्नाला जुंपण्याच्या दृष्टीने मी उद्योगाला लागलों; व ता. २० एप्रिल रोजी महाराष्ट्र एकीकरणासंबंधीचे तीन ठराव तयार करून प्रो. डॉ. शं. दा पेंडसे, प्रो. श्री. ना. वनहट्टी, श्री. पु. य. देशपांडे आणि सौ. विमलाबाई देशपांडे, श्री. प. श्री. पटवर्धन, श्री. पु. दि. ढवळे, श्री. मो. शा. शहाणे प्रभृति नागपुरांतील महाराष्ट्र साहित्यपरिषदेच्या प्रमुख सदस्यांच्या सहायसह मी ते स्वागतमंडळाकडे पाठविले. हे ठराव ‘तरुण भारतां’-तून प्रसिद्ध झाले; व माझ्या विनंतीवरून ने. ना. डॉ. बाबासाहेब जयकर,

आचार्य विनोबाजी भावे, श्री. न. वि. गाडगीळ, श्री वा. गं. खेर, श्री. दिगंबरराव बिंदु, श्री. आनंदराव वाघमारे, श्री. दा. वि. गोखले, श्री. शं. रा. शेंडे प्रभृति महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागांतील कार्यकर्त्यांनी या ठरावांविषयींची आपली अनुकूलताहि मला तत्परतेनें कळविली. ता. ३० एप्रिल रोजी सायंकाळी नागपूरच्या नगरभवनांत माझा जो जाहीर सत्कार झाला, त्या प्रसंगी मध्यप्रांत-वन्हाडचे प्रधानमंत्री ना. पं. रविशंकर शुक्ल, शिक्षणमंत्री ना. सं. वि. गोखले आणि अन्नमंत्री ना. रा. कृ. पाटील हे तिघेहि हजर होते. त्या वेळीं झालेल्या गौरवपर भाषणांना उत्तर देतांना या तिघांहि मंत्र्यांच्या समक्ष, त्या सुमारास दिल्ली येथें चालू असलेल्या राजकीय वाटाघाटींचा उल्लेख करून, महाराष्ट्र एकीकरणाचा प्रश्न घसाला लावून घेण्याच्या एकमेव उद्देशानें मी वेळगांवला जात आहे, असें मी जाहीर केले. नंतर मुंबई आणि पुणे या दोन्ही ठिकाणीं झालेल्या सत्कारसमारंभांतहि मी पुन्हा याच आशयाचीं भाषणें केलीं. पुण्यास गेल्यावर महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनाचे नियोजित अध्यक्ष, माझे ज्येष्ठ मित्र, प्रो. द. वा. पोतदार यांनीं माझे ठराव राजकीय असल्या-बद्दल प्रथम आक्षेप घेतला; पण नंतर भाषिक दृष्ट्याहि ते जिव्हाळ्याचे आणि महत्त्वाचे असल्यामुळे संमेलनाच्या कक्षेंत येऊं शकतात, असा निर्णय देऊन ते मंजूर करवून घेण्याच्या आणि त्या ठरावांतून पुढें उद्भवलेल्या संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेच्या चळवळीच्याहि वार्मीं त्यांनीं मला पराकाष्ठेची मदत केली. प्रो. पोतदार यांनीं जर ते ठराव नियमब्राह्म ठराविले असते, तर मी वेळगांवला जाण्याच्या फंदांत न पडतां बहुधा पुण्याहूनच नागपूरला परत फिरलों असतों. कारण, वेळगांवचें अध्यक्षपद हें महाराष्ट्र साहित्यपरिषदेतील घटनापंडितांच्या कलह-चक्राच्या कचऱ्यांत सांपडून गौण, विवाद्य आणि आक्षेपांहि ठरलेलें असल्या-मुळे त्याचा स्वीकार न करण्याचा सल्ला श्री. मामासाहेब वरेरकर, राजकवि यशवंत प्रभृति मित्रांनीं मला दिलेला असतांनाहि, घटनादृष्ट्या दुय्यम गणलें गेलेलें तें अध्यक्षपद जें मी पत्करलें, तें केवळ महाराष्ट्र एकीकरणाचा प्रश्न पुढें रेटण्याच्या उद्देशानें; व तो उद्देश सफल होण्याची शक्यता जर मला दिसली नसती, तर मी अध्यक्षपद नाकारून नागपूरचा रस्ता सुधारला असता. किंबहुना, हा माझा निश्चय मी, महाराष्ट्र साहित्यपरिषदेच्या कार्यालयांत माझ्या ठरावांवर झालेल्या खाजगी चर्चेच्या वेळीं, स्पष्ट वोलूनहि दाखविला होता.

महाराष्ट्र साहित्यपरिषदेतील श्रेष्ठींशी ठरावांच्या युक्तायुक्तेसंबंधी ही वाटाघाट चालू असतांनाच श्री. काक'साहेब गाडगीळ आणि श्री. केशवराव जेधे यांना मी काकासाहेबांच्या निवासस्थानी भेटलों; व श्री. जेधे यांची संमति घेतली. पुण्यास गेल्याबरोबर श्री. जेधे यांना समक्ष भेटून त्यांची संमति मिळविण्याचा सल्ला ' प्रभात ' चे संपादक श्री. श्री. शं. नवरे यांनी मला दिला होता. तो सल्ला देतांना त्यांनी असें मार्मिक विधान केलें होतें कीं, " जेधे यांची संमति जर तुम्ही आपल्या ठरावांना मिळवूं शकलांत, तर महाराष्ट्र काँग्रेस आणि महाराष्ट्रातील बहुजनसमाज हा तुमच्या ठरावांच्या मार्गें आहे, असें तुम्ही समजा ! " त्या त्यांच्या दूरदर्शी विधानाची सत्यता गेल्या दोन वर्षांतील आमच्या चळवळींत अनेकदां माझ्या प्रत्ययाला आलेली आहे. श्री. जेधे यांचा सरळ, निर्भीड आणि बाणेदार स्वभाव व महाराष्ट्र एकीकरणाविषयीची त्यांची तळमळ या पहिल्या भेटोंतच माझ्या अनुभवाला आली; व आमच्या चळवळीला उठाव मिळावयाला त्यांच्या या गुणविशेषांचा चांगला उपयोग झालेला आहे. श्री. शंकरराव देव यांचें माझ्या ठरावांविषयीचे अनुकूल पत्र मी वेळगांवला पोचतांच माझ्या हातीं पडलें. तें पत्र संपूर्ण पुढें देत आहेः—

शिवाजीनगर, पुणें ५

ता. ४-५-४६

स. न. वि.

वेळगांवच्या साहित्यसंमेलनापुढें संयुक्त महाराष्ट्र प्रांत निर्माण करण्यासंबंधी मांडण्यांत येणारे तीन ठराव आपण माझ्याकडे पाठविलेत ते मिळाले. त्यांची पोंच आपल्याला पूर्वीच मिळाली आहे. या ठरावांच्या मार्गें जें मूलभूत तत्त्व आहे, तें मला पूर्णपणें मान्य आहे. या तत्त्वाप्रमाणें मराठी भाषा बोलणाऱ्यांचा एक प्रांत बनविण्याची एक सर्वसंमत योजना तयार करण्याच्या कामाला महाराष्ट्रातील प्रमुख लोकांनीं आतां शीघ्र लागलें पाहिजे, असें मला वाटतें; आणि मी माझ्यापरी या दृष्टीनें प्रयत्नास प्रारंभहि केला आहे. स्वतंत्र हिंदुस्थानची जी सर्वांगीण पुनर्घटना होणार, त्यांत भाषाद्वार प्रांतरचना होणें अपरिहार्य आहे इतकेंच नव्हे, तर अत्यंत जरूरहि आहे.

काँग्रेसने आपल्या निवडणुकीच्या जाहिरनाम्यांत या तत्वाला पुढील शब्दांत पूर्ण पाठिंबा दिला आहे:—

“ It (the Congress) has stood for full opportunities for the people as a whole to grow and develop according to their own wishes and genius; it has also stood for the freedom of each group and territorial area within the nation to develop its own life and culture within the larger frame work, and it has stated that for this purpose such territorial areas or provinces should be constituted as far as possible on a linguistic and cultural basis.”

तेव्हां हिंदुस्थानांतील ज्या लोकांना भाषावार प्रांतरचना करावी असे वाटते, त्यांच्या मार्गांत काँग्रेसकडून कसलीच अडचण येणार नाही. तिच्याकडून जरूर ती मदतच त्यांना मिळेल. बेळगांव येथे आपल्या अध्यक्षतेखाली भरण्या साहित्यसंमेलनाने या कामांत पुढाकार घेतला व त्यासाठी मी वर म्हटल्याप्रमाणे एक सर्वसंमत योजना तयार करण्याचे ठरविले, तर या कामांत मी व माझे सहकारी काँग्रेसकार्यकर्ते व काँग्रेसजन यांच्याकडून संपूर्ण सहकार्य व सहाय्य मिळेल, एवढे आश्वासन मी आपल्याला देतो.

आपला
शं. द. देव

श्री० जेधे यांनी दिलेल्या संमतीमुळे जो आनंद मला झाला होता, तो श्री. शंकरराव देव यांच्या या निस्संदिग्ध आश्वासनामुळे शतगुणित झाला. बेळगांव येथे विषयनियामक समितीतील चर्चेत, माझ्या तीन ठरावांच्या आधाराने, प्रो. पोतदार, आचार्य अत्रे, श्री. श्री. शं. नवरे, प्रो. माटे प्रभृति मंडळींच्या सूचनांनुसार एक विस्तृत ठराव तयार करण्यांत आला; व ता. १४ मे १९४६ रोजी मंचि तो खुल्या अधिवेशनांत मांडला. या ठरावाची अंमलबजावणी करण्या-

साठी 'संयुक्त-महाराष्ट्र समिति' नेमण्याचा आग्रह आचार्य अत्रे आणि श्री.श्रीपाद-
राव नवरे यांनी धरला. इतकेंच नव्हे, तर श्री. जेधे यांना समितीवर घेण्याची सूचना
करून त्यांची त्या बाबतीत अनुमति मिळविण्याची हमीहि वण आचार्यांनी घेतली.
या समितीची पहिली सभा ता. २६ मे रोजी पुणे येथे भा. इ. सं. मंडळाच्या
कार्यालयांत होऊन मुंबई येथे जुलै अखेर महाराष्ट्र एकीकरण परिषद श्री.
शंकरराव देव यांच्या अध्यक्षतेखाली भरविण्याचें ठरलें. मध्यंतरी, साहित्य-
संमेलनाचें अधिवेशन संपल्याबरोबर, ता. १५ मे पासून ता. २५ मे पर्यंत
मडगांव, पणजी, सावंतवाडी, मालवण आणि कोल्हापूर या ठिकाणी दौरा
काढून मी महाराष्ट्र एकीकरणाच्या कल्पनेचा प्रचार केला.

ता. २८ जुलै १९४६ रोजी मुंबई येथे भरलेली महाराष्ट्र एकीकरण परिषद
अनेक कारणांमुळे अतिशय गाजली आणि यशस्वीहि झाली. तिच्या यशाबद्दल
आमची मने शेवटल्या क्षणापर्यंत साशंक आणि संचित होती. कारण, या
परिषदेत मुंबईच्या प्रश्नावर अंतर्विरोध उत्पन्न होऊन ती मोडेल, असें भय
क्षणोक्षणी वाटत होतें; व कम्युनिस्ट पक्षाचें धोरण काय राहिल, याचाहि भरंवसा
वाटत नव्हता. ता. २५ रोजी मी मुंबईला आल्याबरोबर परिषदेचे कार्यवाह
श्री. श्रीपादराव नवरे आणि श्री. खंडेराव दौंडकर या दोघांनीहि मला या
दुहेरी भीतीची कल्पना दिली; व स्वागतमंडळाच्या सदस्यांत कम्युनिस्टांचा
बराच भरणा झालेला असल्याचें श्री. नवरे यांनी सांगितलें. इतकेंच नव्हे, तर
संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्थापनेसंबंधीचा जो ठराव प्रो. पोतदार, आचार्य धर्मा-
धिकारी आणि मी अशा तिघांनी मिळून तयार केला होता, त्याला कम्युनिस्ट
पक्षाकडून विरोध होण्याचा संभव आहे, असेंहि आमच्या वानावर आलें.
कम्युनिस्टांच्या या संभाव्य विरोधाप्रमाणेंच मुंबई शहर ही महाराष्ट्राची राजधानी
असावी, असा ठराव श्री. आप्पासाहेब खाडिलकर, श्री. मामासाहेब वरेरकर,
श्री. प्रभाकर पाध्ये, श्री. लालजी पेंडसे प्रभृति मुंबईची मंडळी आणणार असून,
त्या ठरावावर रणें माजतील, असारंग दिसत होता. ता. २६ जुलै रोजी सायंकाळीं
प्रो. पोतदार, श्री. नवरे आणि मी असे आम्ही तिघे ज्या वेळीं स्वागताध्यक्ष
श्री. स का पाटील यांना मुंबई काँग्रेस हौसमध्ये भेटलों, त्या वेळीं मुंबईचा प्रश्न
परिषदेत निघणें इष्ट होणार नाहीं, असें त्यांनी आम्हांला निश्चून सांगितलें. उलट,
ता. २७ रोजी सायंकाळीं मुंबई मराठी साहित्यसंघाच्या कचेरीत श्री. केशव-

राव जेधे यांच्याशीं माझे आणि श्री. दौंडकर यांचे जें बोलणें झालें, त्यांत त्यांनीं मुंबईच्या बाबतींत कणखर धोरणाचा अवलंब केला पाहिजे, असा अभिप्राय व्यक्त केला. डॉ. अंबेडकर तर याच्याहि पुढें गेले. ता. २५ रोजी सायंकाळीं श्री. नवरे आणि मी सिद्धार्थ कॉलेजांत त्यांना परिषदेचें निमंत्रण द्यावयाला गेलों असतां, त्यांनीं भाषावार प्रांतरचनेचें तत्त्व हें राष्ट्रीयत्वाला मारक आहे, या विषयावर जवळ जवळ एक व्याख्यानच दिलें. तेव्हां, रशियाचें उदाहरण देऊन आम्ही त्यांना उलट असें सांगितलें कीं, “उत्तर हिंदुस्थानांत भाषावार प्रांतरचना यापूर्वीच अंमलांत आलेली असून, आतां फक्त मुंबई, मध्यप्रान्त, वन्हाड आणि मद्रास या तीन प्रांतांपुरताच हा प्रश्न सुटावयाचा शिल्लक उरला आहे; व भाषेच्या तत्त्वावर या तीन प्रांतांची पुनर्घटना करावयाला काँग्रेस वचनबद्ध झालेली आहे.” त्यावर डॉक्टरसाहेबांनीं काँग्रेसश्रेष्ठींविषयीं अत्यंत अविश्वास प्रगट करून असे उद्गार काढले कीं, “छे, छे ! काँग्रेसश्रेष्ठींकडून महाराष्ट्राला कधींच न्याय मिळणार नाही ते तुम्हांला मुंबई मिळूं देणार नाहीत. आणि मुंबईशिवाय महाराष्ट्राला काय किंमत आहे ? खरोखरी तुम्ही अगदीं भलत्या वेळीं ही चळवळ करित आहांत.”

(No, No. They wont give a fair deal to Maharashtra. They will never give you Bombay. And what is Maharashtra without Bombay ? I tell you, you have chosen the most inopportune time to start this movement.)

मुंबई शहराच्या बाबतींत परिषदेनें निश्चित धोरणाचा अवलंब केला पाहिजे, या मुद्यावर श्री. केशवराव जेधे, श्री. शंकरराव मोरे, श्री. र. के. खाडिलकर प्रभृति महाराष्ट्र काँग्रेसचे कार्यकर्ते, श्री. रा. व. सप्रे, आचार्य अत्रे, श्री. य. कृ. खाडिलकर, श्री. वरेरकर, श्री. लाडजी पेंडसे, श्री. प्रभाकर पाध्ये, प्रा. वि. ह. कुलकर्णी, डॉ. भालेराव, श्री. आप्पा पेंडसे, श्री. चं. वि. बावडेकर प्रभृति मुंबईचे कार्यकर्ते, डॉ. अंबेडकर यांच्यासरखे महाराष्ट्र-भिमानी पण उदासीन पक्षनेते आणि कम्युनिस्ट या सर्व निरनिराळ्या वृत्तींच्या आणि मतांच्या गटांचें आग्रही मूक्य होतें; व या आग्रहाचा स्फोट होऊन जर परिषद मोडली, तर महाराष्ट्र एकीकरणाच्या कार्याला, घटनात्मक घडामोडींच्या या संधिकालांत, मोठाच अपशकुन होईल, अशी भीति आम्हांला

वाटली. या गटांपैकी डॉ. अंबेडकर हे परिषदेला मुळीं हजरच राहाणार नव्हते; व श्री. जेधे, श्री. खाडिलकर प्रभृति काँग्रेस कार्यकर्ते हे काँग्रेसच्या शिस्तीनें बांधले गेलेले असल्यामुळे त्यांचा आग्रह, निदान श्री.शंकरराव देव हे अध्यक्ष असतांना तरी, एका मर्यादेपलिकडे जाण्याचा संभव नव्हता, याचीहि आम्हांला जाणीव होती. पण कम्युनिस्टांकडून मात्र मुंबईचा प्रश्न आणि मुख्य ठरावाचा मसुदा या दोन्ही बाबतींत वाद उत्पन्न केला जाण्याचीं चिन्हे दिसत होती. म्हणून, मी ता. २७ रोजीं रात्री श्री. श्री. अ. डांगे यांच्याशीं प्रथम फोनवर बोललों; व ता. २८ रोजीं सकाळीं त्यांना समक्ष भेटून त्यांच्याशीं ठरावासंबंधीं चर्चा केली. आमच्या ठरावाच्या मसुद्यांत जो एकीकरणाचा क्रम दर्शविलेला होता, तो त्यांना तत्त्वतः अमान्य होता; व मुंबई शहराचा ठरावांत स्पष्ट निर्देश होणें अनेक दृष्टींनीं आवश्यक आहे, असेंहि त्यांचें म्हणणें होतें. पण, यांपैकी कोणत्याहि मुद्यावर रणें माजून जर परिषद मोडली, तर ती खरोखरी कोणत्या कारणांमुळे मोडली याचा विचार कोणी करणार नाहीं आणि 'महाराष्ट्र एकीकरण परिषद मोडली' असा गवगवा मात्र सर्वत्र होऊन त्यामुळे आपणा सर्वांना प्रिय असलेल्या या कार्याची हानि होईल, असें मी त्यांना परोपरीनें विनवून सांगितलें. तेव्हां त्यांनीं, "मी ठरावाला फक्त तात्त्विक संमति देईन," असें लेखी आश्वासन मला दिलें; व आमची चिंता दूर केली.

अशा प्रक्षुब्ध वातावरणांतच ता. २८ जुलै रोजीं दुपारीं २ वा. ब्लॅव्हॅट्स्की लॉजमध्ये महाराष्ट्र एकीकरण परिषदेच्या प्रथमाधिवेशनाला प्रारंभ झाला. नागपूर, वऱ्हाड, मराठवाडा, गोमंतक वगैरे महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागांतील निरनिराळ्या पक्षांचे, जातींचे, धर्मांचे आणि वर्गांचे नेते, कार्यकर्ते आणि प्रतिनिधि, शास्त्रज्ञ, पंडित आणि कवि, आचार्य, वीर आणि मुत्सद्दी व पत्रकार, उद्योगाधीश आणि तत्त्वज्ञानी परिषदेला हजर होते जणुं कांहीं महाराष्ट्राची संस्कृति, विद्वत्ता, संपत्ति, तपस्या, नेतृत्व आणि मुत्सद्देगिरी हीं सर्व संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्थापनेची प्रतिज्ञा करण्यासाठीं महाराष्ट्र एकीकरणाच्या त्या विशाल व्यासपीठावर सम्मीलित झालीं होती! तें भव्य दृश्य पाहून त्या शंकाकुल मनःस्थितींतहि श्री. नवरे, श्री. पर्वते, श्री. दौडकर, डॉ. भालेराव श्री. आप्पा पेंडसे प्रभृति आम्हां परिषदेच्या कार्यवाहांना जो आनंद झाला, तो केवळ अवर्णनीय होय. १९४० च्या मेमध्ये नागपूरचे कायदेपंडित श्री.

नानासाहेब केदार यांच्या अध्यक्षतेखाली महाराष्ट्र एकीकरण परिषद, मुख्यतः आम्हां मंडळींच्या प्रयत्नानेच, पुणे येथे ' संयुक्त महाराष्ट्र सभे ' तर्फे भरली होती. पण, ती परिषद म्हणजे जणुं पक्षभेदमूलक उपेक्षेच्या वाळवंटांत जिरून लुप्त झालेली फल्गु नदी आणि ही परिषद म्हणजे जणुं भगीरथाच्या प्रार्थनेने प्रसन्न होऊन भूतलावर अवतीर्ण झालेली देव-गंगा ! या वशाचें श्रेय अर्थातच श्री. शंकरराव देव यांच्या नेतृत्वालाच बव्हंशी दिलें पाहिजे. १९२५ सालासून त्यांच्या राजकीय नेतृत्वाचा विकास मी पहात आलों होतो; व तेव्हांपासून दुर्दम ध्येयनिष्ठा, अंगीकृत कार्यासाठीं वाटेल ते कष्ट सोसण्याची आणि त्याग करण्याची तयारी, संसारांतलिल सर्व प्रकारच्या मोहांना तुच्छ लेखणारें धगधगीत चारित्र्य आणि महाराष्ट्राच्या बाण्याला शोभेल अशी निःस्पृह कणखर वृत्ति या त्यांच्या गुणविशेषांमुळे मला त्यांच्याविषयी आदरहि विशेष प्रकारचा वाटत असे. म्हणून, माझ्या नेहमीं असे मनांत येई कीं, त्यांनीं जर महाराष्ट्र एकीकरणाचा प्रश्न हातीं घेतला, तर काँग्रेसच्या राजकारणांत त्याला प्रतिष्ठा प्राप्त होऊन तो खात्रीने सुटण्याच्या मार्गाला लागेल. त्यामुळे, १९४२ च्या मेमध्ये आणि पुन्हा १९४५ च्या डिसेंबरमध्ये ते नागपुरास आले असतां मी त्यांना मुद्दाम भेटून या प्रश्नांत मन घालण्याची विनंति केली होती. पण, राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा मुख्य प्रश्न सुटलेला नसल्यामुळे अद्याप ही चळवळ सुरू करण्याची वेळ आलेली नाही, असे सांगून दोन्हीहि वेळां त्यांनीं माझ्या विनंतीला नकार दिला होता. त्यांनीं सांगितलेलें हें कारण मला अर्थातच पटलें नाहीं. कारण, बिहार, सिंध, सीमा आणि ओरिसा हे चार नवे भाषावार प्रान्त माझ्या डोळ्यांसमोर अस्तित्वांत आलेले मी पाहिले होते; आंध्र आणि कर्नाटक यांची स्वतंत्र प्रांतघटनेची चळवळ डॉ. पट्टाभिसितारामय्या आणि श्री. दिवाकर यांच्यासारख्या त्या त्या प्रांतांतील काँग्रेसनेत्यांनीं किती ईर्ष्येने चालविलेली आहे हेंहि मला दिसत होतें; व १९३८ सालीं कराची येथे भरलेल्या गुजरात साहित्यसंमेलनाच्या व्यासपीठावरून, गुजरातचे राष्ट्रकवि श्री. अर्देसर खबरदार यांच्या ' ज्यां ज्यां वसे एक गुजराती त्यां त्यां सदाकाळ गुजरात ' या आक्रमक गर्जनेचा अनुवाद करून, श्री. कन्ह्यालाल मुन्शी यांनीं केलेली महागुजरातची घोषणाहि माझ्या कानांत दुमदुमत होती. अशा स्थितींत शंकररावजींनीं दुवार दिलेला नकार ऐकून मला जर त्यांचा राग आण्य असला, तर त्यांत काय

नवल ? बेळगांवचें अध्यक्षीय भाषण लिहितांना त्यांच्या त्या नकाराविषयींचा राग आणि उद्वेग हे दोन्ही माझ्या लेखणींतून नुसते रसरसत होते. पण, आज तेच शंकररावजी, अखिल महाराष्ट्रांतील सर्व जातींच्या आणि सर्व पक्षांच्या जनतेच्या वतीने, संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्थापनेची घोषणा करावयाला उभे राहिलेले पाहून मला कृतज्ञता आणि धन्यता वाटली ! या परिषदेत 'संयुक्त महाराष्ट्र परिषदे'ची स्थापना होऊन ने. ना. डॉ. बाबासाहेब जयकर, म. म. प्रो. द. वा. पोतदार, श्री. ध. रा. गाडगीळ, श्री. केशवराव जेधे, श्री. दा. वि. गोखले, श्री. श्री. शं. नवरे, श्री. श्री. अ. डांगे, श्री. त्रिजलाल त्रिपाणी, श्री. आनंदराव व. घमारे, डॉ. पंजाबराव देशमुख, श्री. खं. सा. दौंडकर, श्री. चं. वि. पर्वते प्रभृति अखिल महाराष्ट्रांतील निरनिराळ्या पक्षांच्या कार्यकर्त्यांचा तीत समावेश करण्यांत आला; व श्री. शंकरराव देव यांच्या नेतृत्वाखाली महाराष्ट्र एकीकरणाची चळवळ उत्साहाने सुरू झाली.

पण, या परिषदेत संयुक्त महाराष्ट्राच्या तत्वाला संमति देतांना डॉ. पंजाबराव देशमुख आणि सौ. प्रमिला ओक यांनी महाविदर्भाच्या स्वायत्ततेचा जो प्रश्न उपस्थित केला होता, त्याने भारतीय घटनासमितीच्या अधिवेशनाला सुरुवात होण्याच्या सुमारास जोराने डोकें वर काढलें. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी आपल्या भाषणांत असे सूचित केले होते कीं, महाराष्ट्र एकीकरणाने तत्त्व जरी आम्हांला मान्य असले, तरी मध्यप्रान्त-वन्हाडांतील आठ जिल्हांच्या महाविदर्भाचे वैशिष्ट्य लक्षांत घेऊन त्याला स्वायत्तता देण्यांत यावी. म्हणून, नागपूर आणि वन्हाड प्रांतांतील कार्यकर्त्यांशीं समक्ष चर्चा करून या प्रश्नासंबंधीचे त्यांचे विचार समजावून घ्यावेत व महाविदर्भाचे वैशिष्ट्य कायम राखून त्याला संयुक्त महाराष्ट्रांत समाविष्ट होतां येईल अशा कांहीं योजनाहि त्यांच्यापुढे मांडाव्यात, या उद्देशाने ता. २७ ते ३० ऑक्टोबरपर्यंत श्री. शंकरराव देव आणि श्री. ध. रा. गाडगीळ यांनी श्री. पुनमचंद राऊ, आचार्य दादा धर्माधिकारी, श्री. ए. श्री. पटवर्धन प्रभृति मंडळीसह गोंदिया, नागपूर, अमरावती आणि अकोला या शहरीं दौरा काढला. या दौऱ्यांत श्री. ध. रा. गाडगीळ यांनी तयार केलेल्या 'संयुक्त महाराष्ट्र' आणि 'हिंदी संघराज्याचे घटक प्रांत' या दोन टिपणींवर चर्चा झाली. या दौऱ्यामुळे महाराष्ट्र एकीकरणासंबंधीचे अविश्वास आणि भीति यांच्या पोटी उद्भवलेले कांहीं

गैरसमज जरी थोडे कमी झाले, तरी वादाचा मुख्य प्रश्न कांहीं निकालांत निघाला नाही; व ता. १३ एप्रिल १९४७ रोजी जळगांव येथे संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेच्या प्रतिनिधिसभेचे जें प्रथमाधिवेशन झालें, त्यांत वऱ्हाडच्या प्रश्नाची पुन्हा सर्व वाजूनीं छाननी करण्यांत आली. विशेषतः, वऱ्हाडवर स्वारी करून निजाम त्याचा कब्जा घेणार असल्याच्या ज्या बातम्या त्या सुमारास उठल्या होत्या आणि त्याहिपेक्षां निजामचे त्या वेळचे दिवाण सर भिर्झा इस्माईल यांनीं त्याच आठवड्यांतील आपल्या वऱ्हाडांतल्या दौऱ्यांत निजामाच्या त्याच्यावरील सार्वभौम अधिराज्याची जी धोषणा निस्संदिग्ध रीत्या केली होती, तिच्यामुळे वऱ्हाडच्या राजकीय भवितव्याविषयीं सर्वांचीच मनें अतिशय संचित झालेलीं होती. त्या चिंतातुर वातावरणामुळेच कीं काय, महाराष्ट्र एकीकरणाविषयीं एरवीं सामान्यतः अनुत्सुक असलेले आणि 'वऱ्हाडसाठीं वऱ्हाड' या कल्पनेंत गुंगलेले वऱ्हाडांतील साऱ्या पक्षांचे प्रमुख कार्यकर्ते या परिषदेला हजर राहिले; व वऱ्हाड-निजाम प्रश्नाच्या चर्चेत बॅ. रामराव देशमुख, श्री. रा. अ. कानिटकर, श्री. त्रिजलाल त्रियाणी, श्री. द. कृ. काणे, डॉ. पंजाबराव देशमुख, श्री. व्यं. के. सोमण, श्री. ना. रा. वामणगांवकर, सौ. प्रमिला ओक प्रभृति मंडळींनीं मोकळ्या मनानें भाग घेतला. परिषदेनें वऱ्हाडसंबंधींचा ठरावहि अत्यंत स्पष्ट आणि निर्णायक असा केला. या ठरावावर खुल्या अधिवेशनांत केलेल्या भाषणांत त्रियाणी, पंजाबराव देशमुख, सोमण, ओक, वामणगांवकर प्रभृति वैदर्भीय प्रतिनिधींनीं संयुक्त महाराष्ट्राविषयींची आपली निष्ठा उद्घोषित केली. पण, या निष्ठेचें प्रदर्शन करित असतांनाहि, खुल्या अधिवेशनांत काय किंवा विषयनियामक समितींत काय, विदर्भ आणि महाविदर्भ यांची स्वायत्तता, महाराष्ट्र एकीकरण झाल्यानंतरहि, कोणत्या ना कोणत्या तरी स्वरूपांत कायम राहिली पाहिजे, हा आग्रह व्यक्त झाल्याविना राहिला नाही. इतकेंच नव्हे, तर त्यानंतर आठच दिवसांनीं, ता. २० एप्रिल १९४७ रोजी, वऱ्हाडच्या प्रश्नासंबंधीं चळवळ करण्यासाठीं म्हणून जी वऱ्हाड सर्वपक्षीय परिषद श्री. त्रियाणी यांच्या नेतृत्वाखालीं अकोला येथे स्थापन झाली, तिच्या उद्दिष्टाबद्दलहि नाना प्रकारचे वाद-प्रवाद उत्पन्न होऊन, विदर्भाच्या स्वायत्ततेविषयींचा आग्रह ही एक, कांहीं जाणकारांच्या मते, शंकास्पद आणि आक्षेपाई राजकीय समस्या होऊन बसली.

त्यामुळे, घटनासमितीने भाषावार प्रांतरचनेचा विचार करण्यासाठी जी उपसमिति नेमली होती, तिच्या कामाला प्रारंभ होताच हा महाविदर्भाचा प्रश्न समाधानकारक रीतीने निकालांत काढणे अवश्य होऊन बसले. या उपसमितित विदर्भ प्रांतिक काँग्रेसचे अध्यक्ष श्री. ब्रिजलाल त्रिपाठी आणि डॉ. पंजाबराव देशमुख हे दोघेहि आहेत; व त्यांनी समितीच्या प्रत्येक बैठकींत संयुक्त महाराष्ट्र-बरोबरच महाविदर्भाचाहि प्रश्न पुढे रेटण्याच्या धोरणाचा अवलंब केला. आंध्र, कर्नाटक, केरळ, गुजरात, महाकोसल वगैरे ज्या प्रान्तांच्या भाषावार पुनर्घटनेची मागणी या समितीपुढे होती, त्यांपैकी कोणत्याहि प्रान्तांतून एकभाषी प्रान्ताचे दोन प्रान्त करण्याचा खुर या समितींत कधी निघाला नाही. पण, संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीच्या बाबतींत मात्र वारंवार द्विधा मनोवृत्ति प्रकट होऊं लागली विशेषतः, आंध्र, कर्नाटक, केरळ आणि महाराष्ट्र यांच्या भाषावार प्रांतरचनेचा प्रश्न घटनासमिती विचारांत घेणार अशी घोषणा जेव्हां ता. २२ जून १९४७ रोजी आंध्रनेते डॉ. पट्टाभिसीताराम अय्या यांनी दिल्लीहून केली, तेव्हां श्री. ब्रिजलाल त्रिपाठी प्रभृति महाविदर्भवादी कार्यकर्त्यांना, श्री. शंकरराव देव यांच्या भिडेमुळे, आजपर्यंत तितके स्पष्ट बोलून दाखविणे इष्ट न वाटलेले आपले हृद्गत आतां प्रदर्शित करणे अवश्य वाटले; व जुलैच्या पहिल्या आठवड्यांत नागपूर प्रान्तिक काँग्रेसचे कार्यवाह श्री. मा. सा. कन्नमवार आणि श्री. मदनगोपाल अग्रवाल यांनी जाहीर पत्रक काढून संयुक्त महाराष्ट्राऐवजी महाविदर्भ प्रांत निर्माण करण्याची मागणी केली. या पत्रकांत विदर्भ प्रान्तिक काँग्रेसचे अध्यक्ष श्री. ब्रिजलाल त्रिपाठी यांनी संयुक्त महाराष्ट्राच्या योजनेचा आग्रह सोडून देऊन महाविदर्भाचा प्रश्न हाती घ्यावा, अशीहि सविनय प्रार्थना या कार्यवाहद्वयाने त्यांना केली होती. त्या प्रार्थनेचा प्रतिध्वनि अगदी ताबडतोब उठला. कारण, ता. ५ जुलै १९४७ रोजी भरलेल्या विदर्भ प्रान्तिक काँग्रेस कमिटीच्या सभेत “ मराठीभाषी प्रदेशाचे दोन प्रान्त करावेत व महाविदर्भाचा स्वतंत्र प्रान्त बनवावा, ” अशी निश्चित मागणी ठरावरूपाने करण्यांत आली. इतकेच नव्हे, तर श्री. ब्रिजलाल त्रिपाठी, डॉ. पंजाबराव देशमुख, सौ. प्रमिला ओक प्रभृति संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेच्या कार्यकारी मंडळांत असलेले विदर्भाय कार्यकर्ते परिषदेच्या सदस्यत्वाचा राजीनामा देणार असल्याचे वृत्तहि नागपूरच्या हिन्दी वर्तमानपत्रांतून फडकले. संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीवर हे मोठेच गंडातर

होते; व द्विधा मनोवृत्तीच्या प्रदर्शनांतून उत्पन्न झालेल्या या नाजूक पेंचांतून कशा रीतीनें मार्ग काढावा, हें आम्हांला समजेना. शेवटीं, वॅ. रामराव देशमुख यांना पत्र घालून या प्रकरणांत मध्यस्थी करण्याबद्दल विनंती करावयाची, असें मी विचाराअन्तीं आपल्या मनाशीं ठरविलें. ता. २८ जानेवारी १९४० रोजीं जी पहिली 'संयुक्त महाराष्ट्र सभा' श्री. ग. वि. पटवर्धन, प्रो. द. वा. पोतदार, श्री. दा. वि. गोखले, श्री. श्री. शं. नवरे, श्री. त्र्यं. वि. पर्वते, श्री. शं. न. आगाशे प्रभृति आम्ही मंडळींनीं मुंबईस स्थापन केली होती, तिचे वॅ. देशमुख हे अध्यक्ष होते; व ते महाविदुर्भाचे अभिमानी असले, तरी संयुक्त महाराष्ट्राच्या बाबतीतील त्यांची निष्ठा अचल आणि अव्यभिचारी असल्याबद्दल माझी खात्री होती. त्याचप्रमाणें ते मनाचे खोल, मुद्याच्या बाबतींत मितभाषी पण एकदां विचारपूर्वक मत दिल्यावर स्वतःच्या शब्दाला जागणारे प्रामाणिक मुत्सद्दी असून वऱ्हाडांतील सर्वच पक्षोपपक्षांवर त्यांचें वजन आहे, असाहि माझा अनुभव होता. म्हणून, संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रश्नासंबंधीं विदुर्भात उत्पन्न झालेल्या या परिस्थितीची सविस्तर माहिती देऊन या विकट परिस्थितींतून मार्ग काढण्याच्या बाबतींत शंकररावजींना मदत करण्याची विनंति मी त्यांना पत्र लिहून केली. या पत्रावर माझ्या जोडीला महाविदुर्भ सभेचे केषाध्यक्ष 'महाराष्ट्र' चे संपादक श्री. बाळासाहेब ढवळे आणि कार्यवाह श्री. ए. श्री. पटवर्धन यांच्या सह्या होत्या; व माझ्या सूचनेनुसार 'उदय'चे संपादक श्री. नानासाहेब वामणगांवकर यांनींही रामरावांना तांतडीनें पत्र घालून तडजोड घडवून आणण्याची विनंति केली. श्री. शंकरराव देव यांच्याकडेहि मी रामरावांना घातलेल्या या पत्राची प्रत पाठविली. सुदैवानें रामराव त्या वेळीं दक्षिण आफ्रिकेंतील राजकारणासंबंधीं कांहीं बोलणें करण्यासाठीं दिल्लीला आलेले होते. त्यामुळें माझें पत्र पोंचतांच श्री. शंकरराव देव यांनीं मला तार करून दिल्लीस बोलाविलें. ता. १४ जुलै रोजीं त्यांच्या निवासस्थानीं श्री. त्रिजलाल त्रियाणी, डॉ. पंजाबराव देशमुख, वॅ. रामराव देशमुख प्रभृतींची बैठक होऊन या प्रश्नाचा निर्णय सामोपचारानें लावण्यासाठीं ता. ७ ऑगस्ट १९४७ रोजीं अकोला येथें नागपूर, विदुर्भ आणि महाराष्ट्र या संयुक्त महाराष्ट्राच्या तीन भागांतील प्रमुख कार्यकर्त्यांची सभा श्री. देव आणि श्री. त्रियाणी यांनीं बोलवावी, असें ठरलें. यानंतर लगेच शंकररावजींच्या आदेशानुसार मी पुण्याला जाऊन प्रो. पोतदार,

श्री. ध. रा. गाडगीळ, श्री. दा. वि. गोखले आणि परिषदेचे प्रांतिक संघटक डॉ. व. कृ. सोबनी यांना अकोला येथील समेत कोणत्या मुद्यांवर वाटाघाटी होण्याचा संभव आहे, हे सांगितले; व त्या दृष्टीने त्या समेपुढे ठेवण्यासाठी उप-प्रान्ताची योजना तयार करण्याची विनंती श्री. ध. रा. गाडगीळ यांना केली-तदनुसार श्री. गाडगीळ यांनी ' नवीन प्रांतरचना ' आणि ' उपप्रांताचे सत्ता-धिकार ' ही दोन टिपणें तयार करून अकोल्यास आणली. या टिपणांवर ता. ७ आणि ८ ऑगस्ट रोजी तपशीलवार चर्चा होऊन संयुक्त महाराष्ट्राच्या घटने-संबंधी सर्वानुमते निर्णायक ठराव झाला. या ठरावांत महाविदर्भावरच बृहन्मुंबई, गोमंतक वगैरे महाराष्ट्राच्या इतरहि विशिष्ट घटकांना, अवश्य आणि व्यवहार्य दिसल्यास, उपप्रांताचा दर्जा देण्याची व्यवस्था करून ठेवलेली आहे. अशा रीतीने, संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्थापनेच्या मार्गातील एक मोठी अंतर्गत अडचण दूर होऊन, घटनासमितींत या प्रश्नासंबंधी एकमुखी धोरण स्वीकारले जाण्याची शक्यता उत्पन्न झाली; व तिचा फायदा घेऊन जळगांवच्या अधिवेशनाचे स्वागताध्यक्ष श्री. ह. वि. पाटसकर यांनी भाषावार प्रान्तरचने-संबंधीचा ठरावहि हिंदी पार्लमेंटपुढे आणण्याचा प्रयत्न केला. हा ठराव जरी पार्लमेंटपुढे येऊ शकला नाही, तरी त्या निमित्ताने झालेल्या प्रश्नेत्तरांच्या वेळी हिंद सरकारचे मुख्य प्रधान पं. जवाहरलाल नेहरू यांनी भाषावार प्रांतरचनेच्या प्रश्नाची चौकशी करण्यासाठी कमिशन नेमण्याची घोषणा केल्यामुळे, श्री. पाटसकर यांच्या प्रयत्नांचे एका परीने सार्थक झाले, असे म्हणतां येईल.

“ संयुक्त महाराष्ट्रासंबंधी तुमची कल्पना काय आहे?—” असा प्रश्न मला अनेकदां विचारला जातो. आणि त्याचे मर्म उघड आहे. ते असे की, महाराष्ट्राच्या एकात्मतेसंबंधी माझ्या कल्पना आणि अपेक्षा काय आहेत? ‘ संयुक्त महाराष्ट्र ’ या शब्दप्रयोगाने मला महाराष्ट्राचे फक्त प्रादेशिक आणि राजकीय एकीकरण अपेक्षित आहे की त्यासंबंधी माझ्या आणखी कांहीं विशेष कल्पना आहेत? प्रस्तुत संग्रहांतील भाषणांत संयुक्त महाराष्ट्राविषयीच्या माझ्या बहुतेक कल्पना आणि अपेक्षा व्यक्त झालेल्या आहेत तथापि, गेली दहा वर्षे साहित्याच्या व्यासपीठावरून आणि अलीकडे चार वर्षे ‘ तरुण भारत ’ दैनिकांतूनहि या

एकाच कल्पनेचा पुरस्कार मी सतत करीत आलेलों असण्यामुळे या वावतीतील माझी भूमिका पुनश्च विशद करणे इष्ट होईल, असें मला वाटते.

मी ' महाराष्ट्र ' हा एक ' प्रांत ' (Province) किंवा नुसता ' मराठीभाषी प्रदेश ' (Marathi speaking area) समजत नाही; तर ' भारतीय राष्ट्रकुटुंबां ' तीळ (Commonwealth of Indian Nations) तें एक पृथगात्म ' राष्ट्र ' (Nation) आहे अशी माझी निष्ठा असून, त्याची प्रकृति, संस्कृति आणि नियति या इतिहाससिद्ध आहेत, अशी माझी श्रद्धा आहे. जगामध्ये ब्रिटिश आणि रशियन अशीं दोन बलाढ्य आणि स्पर्धिष्णु राष्ट्रकुटुंबे आज अस्तित्वांत असून, मध्य आशियांत सध्यां चालू असलेल्या संघर्षांतून केवळ धर्माधिष्ठित (Theocratic) अशा तिसऱ्या मुस्लिम राष्ट्रकुटुंबाचा उद्भव लवकरच होईल, अशीं चिन्हें दिसत आहेत. मध्य आशियांत स्थापन झालेल्या अरब राष्ट्रसंघांत जरी अद्याप पाकिस्तान, इराण, अफगाणिस्तान, तुर्कस्तान वगैरे कांही मुस्लिम राष्ट्रे सामील झालेलीं नसलीं, तरी कराचीपासून कैरो ते कॉन्स्टंटिनोपलपर्यंत पसरलेल्या या इस्लामी राष्ट्रांची जाज्वल्य धर्मनिष्ठा, तज्जन्य परस्पर सहानुभूति आणि पाश्चात्य साम्राज्यशाहीच्या पाशांतून मुक्त होण्याची अनिवार्य आतुरता या कारणांमुळे समान धार्मिक आणि आर्थिक हितसंबंधांनीं निगडित झालेला त्यांचा तिसरा धर्मप्रधान गट निर्माण व्हावा, हें अगदीं स्वाभाविक आहे. किंबहुना, पॅलेस्टाइनमध्ये उद्यांपासून सुरू होणार असलेलें ' जिहाद ' हीं मध्य आशियांतील या मुस्लिम राष्ट्रकुटुंबाच्या जन्माची प्रसववेदना ठरावी, असा योग दिसतो. जागतिक राजकारणांतील अमेरिकेची प्रतिष्ठा आणि प्रभाव हीं जरी एका परीनें फक्त रशियांशीच तुल्य अशीं असलीं, तरी भाषा, संस्कृति आणि हितसंबंध यांच्या साधर्म्यांमुळे मी अमेरिकेचा अंतर्भाव ब्रिटिश राष्ट्रकुटुंबांतच करितों. जगांतील या तीन राष्ट्रकुटुंबांप्रमाणेंच स्वतंत्र भारतानें जर योग्यः आंतरसांस्कृतिक आणि आंतरराष्ट्रीय धोरणाचा अवलंब, विशाल दूरगामी दृष्टीनें, केला, तर आशिया खंडांत लवकरच भारतीय राष्ट्रकुटुंबाचा उदय होईल; व या भारतीय कुटुंबांत आग्नेय आणि अतिपूर्व आशियांतील हिंदु, बौद्ध आणि कदाचित् मुस्लिम अशीं तिन्ही धर्मांचीं राष्ट्रे हळुहळू समाविष्ट होतील, अशी मला खात्री वाटते. विशेषतः, आग्नेय आशियांतील सीलोन, ब्रह्मदेश, सयाम, नेपाळ, तिबेट, इंडोनेशिया वगैरे राष्ट्रकें हीं अगदीं नजीकच्या

भविष्यकालांत भारतीय संघराज्याशी संलग्न होतील, याबद्दल मला मुळांचि शंका नाही. कारण, सांस्कृतिक दृष्ट्या ही सारीं राष्ट्रां भारताचीं संतानें असून, हिंदी महासागरांतील सर्वांत समृद्ध, संपन्न आणि शक्तिशाली असें जें भरतखंड, त्याला विलगल्याशिवाय त्याच्या भोंवतालच्या या राष्ट्रांचें संवर्धन आणि संरक्षण होणें शक्य नाही. सुदैवानें, हिंद सरकारनें आपलें राष्ट्र आणि राज्य हें धर्मनिरपेक्ष (Secular) राहिल असें जाहीर केलेलें असल्यामुळे त्याच्या भोंवतालच्या विधर्मीय राष्ट्रांनाहि भारतीय राष्ट्रकुटुंबांत निस्संकोच प्रवेश करतां येईल. या उदयोन्मुख भारतीय राष्ट्रकुटुंबाचें जे भव्य चित्र माझ्या डोळ्यांपुढें या क्षणीं उभें आहे, तें असें कीं, प्रशांत महासागराच्या उत्तुंग लाटांवर भारत-माता आरूढ झालेली आहे आणि त्या लाटांवर हेलावणागी आशियांतील छोटीं मोठीं राष्ट्रां चारी बाजूनी तिच्या अंगाला विलगलेलीं आहेत !

हिन्दुस्थानाची विशिष्ट भौगोलिक परिस्थिति आणि त्याचा सांस्कृतिक प्रभाव या दोन कारणांमुळे दक्षिण आशियांत त्याला जें हें महत्त्व प्राप्त होण्याची सुशक्यता आहे, त्याची ब्रिटिश मुत्सद्यांना पूर्ण जाणीव असल्यामुळेच, आग्नेय आशियाचें नेतृत्व हिन्दुस्थानानें स्वीकारवें, असा प्रचार ' मॅचेस्टर गार्डियन ' सारखा ब्रिटिश वृत्तपत्रें आज उत्साहानें करतांना दिसतात. या त्यांच्या उत्साहाचें मर्म अगदीं उघड आहे त्यांची अपेक्षा अशी कीं, भूमध्य समुद्रापासून प्रशान्त महासागरापर्यंत पश्चिमेकडून पूर्वेकडे ब्रिटनचें जें साम्राज्य पसरलेलें आणि विखुरलेलें आहे, त्याच्या रक्षणाची जबाबदारी हिन्दुस्थानानें उचलावी व या सहकार्याचा मोबदला म्हणून ब्रिटिश सरकारच्या पूर्वेकडील व्यापार-व्यवहारांत त्यानें भागीदार व्हावें. आज पराभूत जपानचा अपवाद सोडल्यास आशियांतील सारीं राष्ट्रां औद्योगिक आणि लष्करी दृष्ट्या अप्रगत, अरक्षित अवस्थेंत आहेत. त्यांच्या पुनर्घटनेच्या मिश्रानें ब्रिटनला त्यांच्यावर आणखी पंचवीस वर्षे आर्थिक आणि राजकीय वर्चस्व गाजवितां येईल. या वर्चस्वांत हिन्दुस्थानानें वाटेकरी व्हावें म्हणजेच त्यानें ब्रिटिश साम्राज्यशाहीचें आशियांतील हस्तक व्हावें, या हेतूनें त्याला आग्नेय आशियाचा नेता बनविण्याची खुशमती भापा ब्रिटिश वृत्तपत्रें सध्यां वापरित आहेत. पण, या साम्राज्यशाही कारस्थानांत हिन्दुस्थान भागीदार झाल्यास त्याला आपला कच्चा आणि पक्का असा दोन्ही प्रकारचा माल या मार्गासेल्ल्या देशांना पुरवावा लागेल; व त्या निर्गत व्यापाराचें पर्यवसान

परदेशीयांची पिळवणूक आणि स्वकीयांची उपासमार यांत होईल. माझ्या डोळ्यांपुढे जी भारतीय राष्ट्रकुटुंबाची कल्पना आहे, तें त कोणाचेंच कोणत्याहि प्रकारचें वर्चस्व किंवा शोषण अपेक्षित नाही; तर समान हितसंबंध आणि तदनुषंगिक सहकार्य एवढेंच फक्त गृहीत धरलेलें आहे. किंबहुना, ब्रिटिश राष्ट्रकुटुंब, सोव्हिएट राष्ट्रकुटुंब आणि मुस्लिम राष्ट्रकुटुंब यांच्या तत्त्वप्रणालींचे आणि धोरणाचे जे दुष्परिणाम आज जग भोगीत असलेले आपण प्रत्यक्ष पहात आहोंत, ते लक्षांत घेतां भारतीय राष्ट्रकुटुंबानें आपली विशिष्ट तत्त्वप्रणाली आणि धोरण यांच्या जोरावर जागतिक राजकारणाला नवें शांतिप्रद वळण लावावें, अशी माझी आकांक्षा आहे.

माक्सवादांतून आविर्भूत झालेली रशियाची वर्गीय हुकूमशाही आणि जगांतील मागासलेल्या राष्ट्रांच्या शोषणासाठीं अजूनहि धडपडत असलेली ब्रिटनची पाश्चात्य लोकशाही यांच्यातील तीव्र खूनशी स्पर्धा हें सध्यांचें जागतिक राजकारण आहे; व या राजकारणाचा प्रकोप अखेर महायुद्धांत झाल्याविना राहणार नाही, अशीं लक्षणें दिसत आहेत. पाश्चात्य लोकशाही आणि माक्सवाद या दोन्ही राजकीय तत्त्वप्रणाली मानवी विकासाच्या दृष्टीनें सदोष आणि अपूर्ण आहेत, याबद्दल आतां फारशी कोणाला शंका उरलेली नसेल. कारण, व्यक्तिमात्राचें पारतंत्र्य आणि पिळणूक हीं दोन्ही नष्ट करून मनुष्याचा पूर्ण विकास व्हावयाला अनुकूल अशी सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थिति निर्माण करण्याच्या दृष्टीनें वर्गीय हुकूमशाही आणि पाश्चात्य लोकशाही या दोन्हीहि अपुऱ्या ठरलेल्या आहेत. मानवी व्यक्तित्वाच्या उन्नतीपेक्षां राष्ट्रीय किंवा वर्गीय उत्कर्षावरच त्यांचा भर जस्त असल्यामुळे आज या दोन्हीहि राजवटींत मनुष्याचा सारखाच कोंडमारा चालू असल्याचें दृष्टीस पडतें. मनुष्याच्या व्यक्तित्वाचा पूर्ण आणि प्रसन्न विकास हेंच सर्व जीवनाचें, सर्व राजकारणाचें आणि समाजकारणाचें एकमेव साध्य असलें पाहिजे; व हें साध्य ज्या साधनांनीं प्राप्त करून घ्यावयाचें, तीं साधनेंहि शुचि आणि श्रेयस्कर असलीं पाहिजेत. अशा प्रकारच्या साध्यसाधनांनीं युक्त असलेली सुसंस्कृत लोकशाही जगांत स्थापन करण्याचें विशाल ध्येय जर भारतीय राष्ट्रकुटुंबानें आपल्यापुढें ठेवलें, तर मनुष्याच्या आत्मिक, बौद्धिक आणि भौतिक विकासाला आवश्यक असलेलें स्वास्थ्य आणि शांति हीं दोन्ही संपादन करण्याचा मार्ग त्याला जगाला दाखवितां येईल.

अशा या भारतीय राष्ट्रकुटुंबांत महाराष्ट्राला त्याची इतिहाससिद्ध प्रकृति, संस्कृति आणि निश्चिती यांना शोभेल असे स्थान प्राप्त व्हावे व त्याच्या राष्ट्रीय अस्मितेचा पूर्ण विकास व्हावा, हे माझे जीवनस्वप्न आहे. अर्थात् हे स्वप्न सफल व्हावयाचें, म्हणजे महाराष्ट्राचें केवळ प्रादेशिक एकीकरण होऊन चालणार नाहीं; तर प्रादेशिक, राजकीय आणि सामाजिक दृष्ट्या छिन्नभिन्न होऊन गेलेल्या आजच्या खंडित, विकल महाराष्ट्रांतून, ज्याच्या राष्ट्रीय जीवनांतून जाति आणि वर्ग यांचा समूळ निःपात झालेला आहे, असा एकसंध, एकात्म महाराष्ट्र प्रथम आविर्भूत झाला पाहिजे. सह्याद्री आणि सातपुडा या शैलश्रेणींनीं जसा महाराष्ट्र विभागला गेलेला आहे, त्याचप्रमाणें जातिभेदानेहि तो विभागला गेलेला असून, (१) ब्राह्मण, (२) ब्राह्मणेतर, (३) अस्पृश्य आणि (४) वन्य हे महाराष्ट्रांतील चार मुख्य लोकघटक आज परस्परांपासून विभक्त असे जीवन, एकाच भूमीत राहून आणि एकाच भाषेत व्यवहार करित, कसेंयसं कंठीत आहेत; व महाराष्ट्रांतील सारी संपत्ति आणि तिच्या उत्पादनाची साधनें महाराष्ट्राचेतरांच्या मुठीत गेलेलीं असून, त्याची ही वृद्धिजीवी आणि श्रमजीवी चतुर्विध प्रजा आपल्या मायदेशांत केवळ कारकून आणि कामगार होऊन बसलेली आहे. ही दैन्यावस्था नष्ट होऊन अखिल महाराष्ट्रांत एकसंध आणि एकात्म अशा मराठी जनतेचें लोकराज्य स्थापन होणें म्हणजेच संयुक्त महाराष्ट्र निर्माण होणें होय; व असा संयुक्त महाराष्ट्रच भारतीय राष्ट्रकुटुंबांतील आपलें इतिहाससिद्ध स्थान घेऊन त्याच्या उत्कर्षाला हातभार लावूं शकेल, अशी माझी श्रद्धा आहे. ही क्रांति शक्य तर समन्वयाच्या, नाहीं तर विग्रहाच्या, मार्गानें शक्य तितक्या लवकर घडवून आणल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं, असें मला मनःपूर्वक वाटते.

मुंबई शहराच्या भवितव्याचा प्रश्न हे या क्रांतीचें प्रतीक आहे, असें मी समजतां; व म्हणून मुंबई महाराष्ट्रांत रहावयाची कीं महाराष्ट्रांतून बाहेर काढली जावयाची या प्रश्नावर रणें माजल्याशिवाय रहाणार नाहींत, अशी मला भीति वाटते. मुंबई हे महाराष्ट्राच्या आर्थिक जीवनाचें केन्द्र असून, गोव्यापासून नागपूरपर्यंत पसरलेल्या सान्या मराठी जनतेच्या आर्थिक जीवनाचें संवर्धन आणि शोधण दोन्हीहि ती आज करित आहे. अशा या महाराष्ट्राच्या आर्थिक, औद्योगिक आणि सांपत्तिक केंद्राला महाराष्ट्रांतून बाहेर काढून 'स्वतंत्र' (Free)

ठेवणें, म्हणजे शरीराला रक्ताचा पुरवठा करणारें हृदय शरीरांतून बाहेर काढून ठेवण्यासारखेंच होय. आज मुंबई शहर हें महाराष्ट्राचा द्रव्यशोष करून त्याच्या आर्थिक आणि राजकीय जीवनावर हुकूमत गाजविणाऱ्या भांडवलशाहीचा बालेकिल्ला होऊन बसलेलें आहे. हा बालेकिल्ला पडल्याशिवाय, मुंबईत तळ देऊन महाराष्ट्राचें आर्थिक जीवन शोषित आणि नियंत्रित करणाऱ्या भांडवलशाहीचा नाश होऊन हा बालेकिल्ला महाराष्ट्रांत अंतर्भूत झाल्याशिवाय महाराष्ट्राचें पुनरुत्थान आणि पुनर्घटना होणार नाही.

त्या पुनरुत्थानच्या दिवसाकडे माझे डोळे आज लागलेले आहेत; तें पुनरुत्थान हें मज्जे जीवनस्वप्न आहे. अकोल्याची सभा आटोपून मुंबईला आल्यावर, ता. ९ ऑगस्ट १९४७ रोजी रात्री माझे परमस्नेही श्री. उमाकांत भेंडे यांच्याकडे, आम्ही कांहीं मित्रमंडळी गप्पा मारीत आनंदानें जेवत बसलों असतां उमाकांतांनीं मला विनोदानें म्हटलें, “ अकोल्याला काय पराक्रम करून आलांत तें तर सांगा आम्हांला, गजाननराव ! ” तेव्हां, मी त्यांना अकोल्यास झालेल्या उपप्रान्ताच्या ठरावाची माहिती सांगून याच पद्धतीनें मुंबईचाहि प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न आमची परिपद करणार आहे, असें म्हटलें. त्याबरोबर उमाकांत एकदम गंभीर होऊन उद्गारले, “ मी तुम्हांला स्पष्ट सांगतो, गजाननराव ! तुमचं हें संयुक्त महाराष्ट्राचं स्वप्न कधीहि मूर्तावस्थेला येणार नाही आणि तुम्ही भग्नहृदय होऊन निराशेनें तळमळत मराल. आपण महाराष्ट्रीय लोक विभागलेले आहोंत आणि आपल्यातील भेदभावांचा फायदा कशा रीतीनें घ्यावा हें आपले शत्रु जाणतात. संयुक्त महाराष्ट्राविषयींची तुमची तळमळ मी जाणतो—तुमचें तें जीवनस्वप्न आहे आणि तुम्ही त्याच्या पूर्ततेसाठीं साऱ्या गोष्टी सोडून दिलेल्या आहेत. पण, मला भीति वाटते, तें तुमचें स्वप्न एकाकी आणि व्यर्थ आहे ! तें स्वप्न कधीहि सफल होणार नाही:—तुमच्या डोळ्यांमिती तर खासच नाही ! म्हणून माझी तुम्हांला कळकळीची विनंति आहे की, तुम्ही आपल्या अद्भुत शक्तीचा अपव्यय या वांझोट्या, एकांड्या कार्यासाठीं करूं नका. वाङ्मयाच्या क्षेत्रांत परत या आणि आपल्या पूर्वीच्या वैभवानें पुनश्च तळपा ! ”

(I tell you, Gajananrao, your dream of a United Maharashtra will never be realised and you will die a broken hearted man. We Maharashtrais are a divided people

and our enemies know how to exploit our differences. I know, what United Maharashtra means to you. It is your lifedream and you have given up every thing for its realisation. But I am afraid it's a lone and vain dream and it will never be realised, not at least in your life time. I therefore earnestly request you, not to waste your wonderful energies for this lost, forlorn cause. Better return to literature and you will shine again in your pristine glory.)

उमाकांतांचे हे उद्गार ऐकून मी क्षणमात्र स्तब्ध होतो. कारण त्यांनी घेतून दाखविलेल्या या कटु सत्याची माझ्या हृदयांत बोंचणारी कंटकशक्ये डिवचली गेली होती. पण मी आपला मनःक्षोभ आवरून त्यांना म्हटलें, “ तुम्ही म्हणतां तें मलाहि दिसतें, उमाकांत ! संयुक्त महाराष्ट्राची स्थापना झालेली पहाण्याचें भाग्य माझ्या नशिबी नसेल तर नसो, पण हें काम सोडणें मात्र मला आतां शक्य नाहीं. हें काम जर मी आतां सोडून दिलें, तर माझ्या ज्या अद्भुत शक्तींचं तुम्ही एवढं कौतुक करतां, त्या साऱ्या शक्ति पिचून जातील ! ”

कारण, संयुक्त महाराष्ट्र हें आतां माझें नुसतें जीवनस्वप्नच राहिलेलें नाहीं; तर तें मूर्तिमंत जीवनच होऊन बसलें आहे.

शांतानिवास,
नागपूर
१४ मे १९४८

ग. चं. माडखोलकर

निवेदन

माझ्या भाषणांचें हें तिसरें पुस्तक. यांतील पहिलें भाषण समयस्कृत आणि बाकीचीं चार कागदी आहेत.

हीं भाषणें लिहिण्याच्या, त्यांतील संदर्भ पहाण्याच्या, त्यांची मुद्रणप्रत तयार करण्याच्या, मुद्रितें तपासण्याच्या वगैरे कामीं श्री. वि. अं. गिजरे, श्री. ज. श्री. देशपांडे, श्री. के. ए. पोतदार, श्री. म. रा. वैद्य, श्री. गो. द. दीक्षित, प्रो. रा. म. मराठे, श्री. म. शं. नाडकर्णी आणि कै. मो. कृ. नाडकर्णी यांचें जें निरनिराळ्या प्रकारचें सहाय्य झालें, त्याचा निर्देश कृतज्ञतापूर्वक करित आहे. मात्र, मी स्वतः मुद्रितें तपासूं न शकल्यामुळें या पुस्तकांत जर वांहीं मुद्रणदोष आढळले, तर वाचकांनीं सहृदयतेनें त्या दोषांकडे काणाडोळा करावा, अशी माझी त्यांना विनंति आहे.

हें छोटें पुस्तक मी मोहन कृष्ण नाडकर्णी यांच्या प्रियतम स्मृतीला अर्पण करित आहे. १९४० च्या नोव्हेंबरमध्ये मुंबई प्रांतिक साहित्यसंमेलनाच्या कल्याण येथील अधिवेशनाचा अध्यक्ष म्हणून मी मुंबईला आलों असतां ता. १५ नोव्हेंबर रोजी मोहन मला भेटला. त्या वेळीं तो एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये इंटरमिजिएटच्या वर्गांत होता; व उत्कृष्ट मराठी गद्य आणि लालित्यपूर्ण इंग्रजी पद्य लिहिणारा तीव्र बुद्धीचा व्यासंगी विद्यार्थी म्हणून त्यानें माझें मन आपल्याकडे वेधून घेतलें. त्यानंतर अडीच महिन्यांनीं ता. ६ फेब्रुवारी १९४१ रोजी बडोद्याच्या वाङ्मय परिषदेहून मी मुंबईला आलों असतां मोहनचा सहाय्याथी मित्र मनोहर शंकर नाडकर्णी यांच्याशीं माझी ओत्रख झाली मनोहर हा तितकाच बुद्धिमान्, पण गणिताचा विद्यार्थी. त्या दोघांशीं झालेल्या या परिचयाचें पर्यवसान लवकरच गाढ साहचर्यांत झालें. दोघांनाहि मी मुलांप्रमाणें मानलें आणि मित्रांप्रमाणें वागवीत आलों. गेल्या सात वर्षांतील माझ्या हर एक उद्योगांत, मी जेव्हां जेव्हां मुंबईत असें त्या त्या वेळीं, मोहन-मनोहर हे सदैव छायेप्रमाणें माझ्याचरोबर राहून मला शक्य ती सर्व मदत तत्परतेनें करित. एकादे वेळीं जरी मी त्यांच्याशिवाय एकटा भेटावयाला गेलों, तरी

‘प्रभात’चे संपादक श्री. श्रीपादराव नवरे मला हंसून विचारावयाचे, “काव हो ! तुम्ही आज एकटे कसे ? जथ—विजयांपैकी कोणीच कसा तुमच्याबरोबर नाही ? ”

त्या दोघांत मोहनचा उपयोग त्याच्या विशिष्ट स्वभावगुणांमुळे मला विशेष झाला. १९४६ च्या मेमध्ये बेळगांव येथे भरलेल्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाला, १९४६ च्या जुलैमध्ये मुंबई येथे भरलेल्या महाराष्ट्र एकीकरण परिषदेला आणि १९४७ च्या एप्रिलमध्ये जळगांव येथे भरलेल्या संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेला तो माझ्या बरोबर हजर होता; व या परिषदांचे वृत्तलेखन, रॉयटर्सचा प्रतिनिधि म्हणून, त्याने मोठ्या दक्षतेने केले. किंबहुना, तो मुंबईस असेपर्यंत संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेचे प्रचार खाते, श्री. पर्वते यांच्या बरोबरीने, त्याने उत्साहाने सांभाळले होते. १९४७ च्या सप्टेंबरमध्ये माझ्या सूचनेनुसार रॉयटर्समधील काम सोडून तो श्री. शंकरराव देव यांच्या हाताखाली त्यांचा खाजगी चिटणीस म्हणून राहिला. ता. २ एप्रिल १९४८ रोजी त्याचा विवाह मुंबईस थाटाने झाला; व ता. १४ एप्रिल रोजी तो आणि त्याची पत्नी मिरा अशी दोघे मधुचंद्रासाठी लोणावळ्याला गेली. तेथे ता. १८ रोजी सायंकाळी मिरासह तो तुंगारली तलावांत पोहावयाला गेला असता, अकस्मात् पाण्यांत बुडून ऐन पंचविशीच्या उमेदीत त्याच्यावर काळाचा घाला पडला.

मोहनच्या या अपमृत्यूसंबंधीचे मनोहरचे ता. २१ एप्रिलचे पत्र ज्या वेळी माझ्या हाती पडले, त्या वेळी आपल्या जीवनांतली सगळी रुचि आणि सगळे रस सुकून गेल्यासारखे मला वाटले. आणि त्याच मनःस्थितीत मी आजहि आहे. ता. २ फेब्रुवारीपासून ता. २२ मार्चपर्यंत एकापेक्षा एक दुर्घर असे तीन प्रसंग मजवर ओढवले. पण त्या तिन्ही संकटांना पालाण घालून मी पूर्ववत् ईर्ष्येने उभा राहू शकलो. तथापि मोहनच्या निधनाचे दुःख मात्र मी सोसू शकलो नाही. १९१९ सालच्या जूनमध्ये लेखक म्हणून सार्वजनिक आयुष्यांत प्रवेश केल्यापासून अनेक बुद्धिमान् तरुणांशी माझा निकट संबंध येऊन त्याची परिणति गाढ स्नेहांत झाली. पण, माझ्यापासून कोणत्याहि प्रकारची अपेक्षा न करता, आपल्या साहचर्याचा आणि सहकार्याचा फायदा मोहनने ज्या निष्ठेने मला आमरण दिला, ती केवळ अनन्य होय. त्याची तीव्र बुद्धि, ऋजु वृत्ति आणि वत्सल निष्ठा यांनी जसा मला पुष्कळदां निर्मल आनंद दिला, तसेच केव्हां केव्हां कोमल दुःखहि दिले; व त्याच्या शालीन स्वभावांती ऋ सुसंस्कृत

विनम्रता पाहून मला नेहमीं असें वाटे कीं, पोटच्या मुळाच्या निर्गल
 व्रात्यपणामुळे सदैव संचित असलेल्या आपल्या मनाला हा मानलेला मुलगा
 तरी विरंगुळा होऊन बसेल. पण, तो भाग्ययोग माझ्या नशिबी नव्हता, असेंच
 आतां म्हटलें पाहिजे.

त्याच्या प्रेममय स्मृतीला भी हें छोटें पुस्तक आज भरल्या डोळ्यांनीं
 अर्पण करित आहे.

नागपूर
 ता. १८ मे १९४८ }

ग. त्र्यं. माडखोलकर

संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीची प्रगति

‘ संयुक्त महाराष्ट्र समा ’ ता. २८ जानेवारी १९४० रोजी मुंबई येथे प्रो. द. वा. पोतदार यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन झाली. या सभेतर्फे नागपूर विद्यापीठाचे कुलगुरु श्री तु. ज. केदार यांच्या अध्यक्षतेखाली महाराष्ट्र एकीकरण परिषदेचे पहिले अधिवेशन ता. २४ मे १९४० रोजी पुणे येथे भरले. त्यानंतर मात्र या सभेने कांहीच हालचाल केलेली नाही.

तरीसुद्धा या चळवळीचे पाऊल पुढे आहे, असे मी म्हणतो.

कारण, महाराष्ट्राचे मध्यप्रांत—वऱ्हाडांतील महाविदर्भ, निजाम राज्यांतील मराठवाडा, पोर्तुगीज अंमलाखालील गोमंतक आणि मुंबई प्रांतांतील पश्चिम महाराष्ट्र असे जे चार भाग आहेत, त्यांपैकी मुंबई प्रांतांतील महाराष्ट्राच्या खालोखाल सर्वांत मोठा भाग जो महाविदर्भ, त्यांत या एकीकरणाच्या चळवळीने चांगलेच मूळ धरले आहे. ‘ संयुक्त महाराष्ट्र सभे ’च्या स्थापनेनंतर ता. १८ ऑगस्ट १९४० रोजी वर्धा येथे ब. रामराव देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखाली महाविदर्भ परिषदेचे पहिले आणि ता. ३ आक्टोबर १९४३ रोजी अमरावती येथे ने. ना. डॉ. बाबासाहेब जयकर यांच्या अध्यक्षतेखाली दुसरे अधिवेशन भरले होते. ‘ महाविदर्भ ’ या नावाने जो प्रदेश संबोधिला जातो, त्या प्रदेशांत मध्यप्रांत—वऱ्हाडांतील नागपूर, वर्धा, भंडारा आणि चांदा हे नागपूर प्रांतांतील चार जिल्हे व यवतमाळ, अमरावती, बुलढाणा आणि अकोला हे वऱ्हाडांतील चार जिल्हे व नेमाड, वैतूल, छिंदवाडा आणि बालाघाट या सरहद्दीवरील चार जिल्ह्यांतील कांही तालुके मिळून एकंदर पाऊण कोट लोकसंख्येच्या मराठी मुलखाचा समावेश होतो. ‘ महाविदर्भ सभे ’चे चिटणीस श्री. ए. श्री. पटवर्धन यांनी ‘ महाविदर्भाची रूपरेषा ’ म्हणून जे एक छोटें पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे, त्यांत या महाविदर्भाच्या मागणीची आणि महाराष्ट्राच्या एकीकरणाच्या प्रश्नाशी असलेल्या तिच्या निकट संबंधाची उद्बोधक मीमांसा महाविदर्भ सभेचे एक कार्यकर्ते श्री. ह. कृ. मोदनी यांनी केली आहे.

महाविदर्भाच्या या मागणीच्या जोडीला, ऐक्यसंवर्धनाच्या दृष्टीने, उल्लेखनीय अशी दुसरी चळवळ म्हणजे मराठवाड्यांतील पंचावन्न लाख महाराष्ट्रियांची राजकीय चळवळ होय. निजामराज्यांतील या मराठवाड्याची मागणी दुहेरी आहे. एक तर, मराठवाडा हा निजामराज्याचा एक स्वायत्त घटक (Autonomous unit) बनविण्यांत यावा; व दुसरें, निजामराज्यांतील मराठी माध्यम ठेवणाऱ्या सर्व शाळा-कॉलेजांना नागपूर विद्यापीठ किंवा भावी महाराष्ट्र विद्यापीठ यांना जोडून घेण्याची परवानगी मिळावी. पहिली मागणी राजकीय, तर दुसरी सांस्कृतिक आहे. दुसऱ्या मागणीचा सरळ अर्थ असा होतो की, राजकीय दृष्ट्या जरी मराठवाड्याला संयुक्त महाराष्ट्रांत सामील होणे चालू घटकेला अशक्य दिसत असत, तरी सांस्कृतिक दृष्ट्या, एका मध्यवर्ती महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या छात्राखाली येऊन, तो महाराष्ट्राशी एकजीव होऊ इच्छितो. मराठवाड्याची ही मागणी अगदीं व्यवहार्य असल्यामुळे, आपल्या राज्यांतील आंध्र, कर्नाटक आणि मराठवाडा या तिन्ही घटकांना जेव्हां निजामसाहेबांना स्वायत्तता देणे भाग पडेल, तेव्हां ही मागणी सफल झाल्याशिवाय रहाणार नाही.

ऐक्यसंवर्धनाच्या दृष्टीने अगदीं आलेकडे घडलेली तिसरी अनुकूल घटना म्हणजे जयकर समितीने केलेली पुणे विद्यापीठाच्या स्थापनेची शिफारस होय. या समितीच्या प्रतिवृत्तांत वन्याच उर्णावा आणि वैगुण्ये अर्हेत, याची मला जाणीव आहे तरीसुद्धां पुणे विद्यापीठ एकदां स्थापन झाल्यावर महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक ऐक्याच्या परिपोषाला तें कारण होईल, याबद्दल मला शंका वाटत नाही; व याच दृष्टीने अमरावतीस भरलेल्या महाविदर्भ परिषदेने त्या प्रतिवृत्ताचें स्वागत केलें.

महाराष्ट्राच्या एकीकरणाच्या चळवळीची जी प्रगति गेल्या तीन वर्षांत झाली, तिचा हा अगदीं धांवता आढावा आहे. या प्रगतिपरोबरच ऐक्याच्या मार्गांतील कांहीं अडचणींचेहि दिग्दर्शन करणे अवश्य आहे.

यांपैकी पहिली मुख्य अडचण ही की, 'संयुक्त महाराष्ट्र सभा' ही नामशेष झालेली असल्यामुळे, महाराष्ट्राच्या संयुक्त प्रांतघटनेची मागणी करणारी मध्यवर्ती प्रातिनिधिक जबाबदार संस्था आज महाराष्ट्रांत नाही. क्रिप्स वाटाघाटीच्या वेळीं आंध्र, कर्नाटक आणि महाविदर्भ यांनी आपल्या कैफियती ब्रिटिश सरकारला सादर केल्या. पण अखिल महाराष्ट्रातर्फे मात्र त्याच्या एकसंध प्रांतघटनेची

मागणी करण्यांत आली नाही, कारण अशी मागणी कोण करणार ? 'संयुक्त महाराष्ट्र सभा' ही निष्प्राण झालेली; व महाराष्ट्र साहित्यपरिषद्, बहुधा राजकारणापासून अलिप्त रहाण्याच्या कल्पनेने, महाराष्ट्राच्या संयुक्त प्रांतघटनेची मागणी करणे, हे आपले कर्तव्य समजत नाही. त्यामुळे, महाविदर्भ आणि मराठवाडा यांचे जे आपल्या स्वायत्त संघटनेसाठी आज सदनशीर प्रयत्न चालू आहेत, ते पृथक् आणि तुटक राहिले आहेत.

दुसरी अडचण अशी की, गोमंतक आणि मराठवाडा हे महाराष्ट्राचे दोन भाग, ब्रिटिशेतर सत्तेखाली असलेला सुमारे साठ लक्ष लोकसंख्येचा हा मराठी प्रदेश, महाराष्ट्र आणि महाविदर्भ यांचे एकीकरण झाल्यानंतरही, संयुक्त महाराष्ट्रांत समाविष्ट करून घेण्याचा कांही मार्ग आज दिसत नाही. पुणे येथील मध्यवर्ती महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या कक्षेत हे दोन्ही भाग यावेत, असा प्रयत्न करणे शक्य आहे. पण राजकीय ऐक्याचा मार्ग मात्र दुरापास्त दिसतो.

महाराष्ट्राच्या एकीकरणाच्या मार्गातील याहिपेक्षां मोठी अडचण म्हणजे खुद्द सुशिक्षित राजकारणी महाराष्ट्रीय कार्यकर्त्यांची या प्रश्नासंबंधी असलेली उदासीनता. या उदासीनतेच्या मुळाशी जातीय आणि राजकीय मतभेद आणि अविश्वास आहे. तो कसा आणि केव्हां दूर होईल कोण जाणे.

पण तरीसुद्धां मला महाराष्ट्राचे एकीकरण हे क्रमप्राप्त व म्हणून अपरिहार्य वाटते. कारण, कर्नाटक, महाकोशल आणि गुजरात यांना आपआपले स्वायत्त प्रांत व्हावे अशी आकांक्षा असल्यामुळे, पुढे मार्गे ते प्रांत मराठी प्रदेशापासून वेगळे निघाल्यानंतर, महाराष्ट्राची जी विलग शकले शिल्लक रहातील, त्यांना एकवटण्याशिवाय दुसरी काय गति आहे ? तेव्हां, महाराष्ट्राचे एकीकरण होणार, याबद्दल मला शंका नाही. फक्त ते घडून येणे हे आम्ही अघटितघटनापट्टे कालावर सोंपवावयाचे की स्वतःच्या कर्तृत्वाने घडवून आणावयाचे, एवढाच काय तो प्रश्न आहे !

— उपकाल (कोल्हापूर), दिवाळी अंक, १९४३

अनुक्रमणिका

(१) भूमिका	...	...	१ ते	२३
(२) निवेदन	...	...		१
(३) संयुक्त महाराष्ट्राच्या कल्पनेची प्रगति	...	...		४
(४) महाराष्ट्राचा बुद्धियोग	...	...		११
(५) औरंगाबाद मराठवाडा साहित्यसंमेलन, अधिवेशन तिसरें				१५
(६) ब्रेळगांव, महाराष्ट्र साहित्यसंमेलन, अधिवेशन तिसावें				३७
(७) पुणे, महाराष्ट्र युवक साहित्यसंमेलन, अधिवेशन पहिलें				७५
(८) ग्वाल्हेर, मराठी साहित्यसंमेलन, अधिवेशन तिसरें ...				८५
(९) परिशिष्ट	...	...		९७

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
११	९	विधान केलें	विधान त्यानें केलें.
१२	२०	नसताना	नसतानाहि
२५	२८	गराठीचा	मराठीचा
३०	१९	orude	crude
३३	११	श्री. न. शं. पोहनेरकर	श्री न. शे. पोहनेरकर
४५	२७	तुकडे	चार तुकडे
४७	६	विजयानगरचे	विजयानगरमूचे
४९	२५	आहे.	आहे,
६२	२५	२०-२-४२	२०-३-४२
६७	१७	याटली	वाटली
७२	२०	मैं	मैं
७३	१८	बहुसंख्यजी	बहुसंख्य लोक जी
८१	५-६	प्रभूदेशांतून	भूप्रदेशांतून
८३	१३	परकी	परकीय
८८	६	विद्वानांचाहि	विद्वानांचाहि
८८	१०	Reffection	Reflection
९६	७-८	जातीचीच जोपर्यंत	जातीचीच मुख्यतः निर्मिति आहे; व या तीन जातींत जोपर्यंत

१ सांगली येथील विलिंग्डन कॉलेजांतील
मराठी वाङ्मय मंडळाच्या वार्षिको-
त्सवप्रसंगीं १९४४ च्या नोव्हेंबरमध्ये
केलेले भाषण.

सांगली, १९४४

महाराष्ट्राचा बुद्धियोग

प्रत्येक राष्ट्रचें आत्मीय वैशिष्ट्य—

प्रत्येक राष्ट्रचें कांहींतरी आत्मीय वैशिष्ट्य असतें व त्या वैशिष्ट्याच्या अनुषंगानेंच त्याच्या गुणावगुणांचा विकास होत जातो. इंग्लंडचें वैशिष्ट्य साम्राज्यवाद म्हणजे आक्रमणाची बुद्धि हें आहे. धर्म, व्यापार, शिक्षण, राजकारण यांपैकीं जीवनाचें कोणतेंहि क्षेत्र घ्या, त्यांत इंग्लंडची ही आक्रमणाची बुद्धि प्रभावी झालेली दृष्टीस पडते. हिंदी शिक्षणपद्धतीवर मेकॉलेनें जें टिपण लिहिलें आहे, त्यांत “ हिंदुस्थानामध्ये आपल्या ‘ कल्पनांचें साम्राज्य ’ (Empire of ideas) स्थापन झालें पाहिजे व म्हणून इंग्रजी भाषेला हिंदी शिक्षणपद्धतींत प्राधान्य मिळालें पाहिजे ” असें विधान केले आहे. हें विधान करतांना ‘ कल्पनांचें साम्राज्य ’ असा जो शब्दप्रयोग त्यानें केला आहे, तो इंग्लंडच्या साम्राज्यवादी मनोवृत्तीचा निदर्शक आहे, यांत शंका नाही.

महाराष्ट्र म्हणजे महन्त-राष्ट्र—

इंग्लंडचें आत्मीय वैशिष्ट्य जसें साम्राज्यवाद हें आहे; तसें महाराष्ट्राचें आत्मीय वैशिष्ट्य बुद्धियोग हें आहे, असें म्हणतां येईल. महानुभावीय सूत्रपाठाच्या भाष्यकारांनीं महाराष्ट्राचें वर्णन करतांना असें म्हटलें आहे कीं, “ महाराष्ट्र म्हणजे महन्त-राष्ट्र । महन्त म्हणजे थोर । जेतुला अर्थी आपली थोरी असे । तेतुलाहि अर्थी आणिकासी थोरी करी । ” श्रीसमर्थ रामदासांच्या “ महन्तें महन्त करावें । युक्तिबुद्धीनें भरावें । जाणते करौनि निखरावें । ” नांना

देशीं । ” या सुप्रसिद्ध ओवींत महाराष्ट्रचें हें वैशिष्ट्य पुनश्च प्रकट झालेलें आढळतें. ही जी महन्तीची कल्पना आहे, ती भगवद्गीतेतील बुद्धियोगाच्या कल्पनेवरून सुचलेली असून, ज्ञानेश्वरापासून तों टिळकांपर्यंत गेल्या हजार वर्षांत महाराष्ट्रामध्ये निर्माण झालेल्या सगळ्या अग्रगण्य तत्त्वज्ञानसु ग्रंथकारांनीं या बुद्धियोगाचा पुरस्कार निष्ठेनें केलेला आढळतो. भगवद्गीतेत मोहानें ग्रस्त झालेल्या अर्जुनाला निरनिराळ्या मार्गांचा उपदेश केल्यानंतर श्रीकृष्णांनीं शेवटीं असें सांगितलें, कीं “ ऐसें सर्वज्ञेहि मियां । सर्वही निर्धारूनियां । निकें होय तें धनंजया । सांगितलें तुज ॥ आतां तूं ययावरी । निकें हें निर्धारिं । निर्धारुनि करी । आवडे तैसें ॥ ” याचा अर्थ असा कीं, आपल्यापरीनें अर्जुनाला योग्य तो उपदेश केल्यानंतर भगवंतानें ‘ यथेच्छसि तथा कुरु ’ असें सांगून त्याला त्याच्या इच्छेप्रमाणें निर्णय करण्याची पूर्ण मोकळीक म्हणजेच बुद्धिस्वातंत्र्य दिलें होतें. भगवद्गीतेत ‘ बुद्धियोग ’ या शब्दानें जें बुद्धीचें स्वातंत्र्य आणि समत्व प्रतिपादन केलेलें आहे, त्याचा पुरस्कार गेलीं हजार वर्षे मराठी वाङ्मयांत निष्ठेनें केलेला दृष्टीस पडतो. या बुद्धियोगालाच आधुनिक भाषेत बुद्धिवाद म्हणतां येईल.

बुद्धि आणि श्रद्धा—

महाराष्ट्र बुद्धियोगी म्हणजे बुद्धि-स्वातंत्र्यवादी आहे; याचा अर्थ तो श्रद्धावान् नाही असा मात्र नव्हे. म. गांधी यांनीं गेल्या चाळीस वर्षांत अनेकदां असें म्हटलें आहे, कीं महाराष्ट्रांत श्रद्धा नाही. पण श्रद्धा नाही म्हणजे काय ? एखादी गोष्ट बुद्धीला पटत नसतांना केवळ ‘ बाबावाक्यं प्रमाणं ’ या न्यायानें तिच्यावर श्रद्धा ठेवून ती अमलांत आणणें हा श्रद्धेचा प्रकार स्वतः गांधीजींना तरी अभिमत वाटेल काय ? स्वतःच्या बुद्धीला एखादी गोष्ट पूर्णपणें पटल्यावर मग जर ती माणसानें अमलांत आणली नाही; तरच त्याच्यावर श्रद्धाशून्यतेचा म्हणजेच क्रियाहीनतेचा आरोप करतां येईल. कार्याकार्य किंवा इष्टानिष्ट यांचा निर्णय देणें हें बुद्धीचें कर्तव्य आहे. तें कर्तव्य बुद्धीनें चोख पार पाडल्यावर मग श्रद्धेचें कर्तव्य सुरू होतें. आधीं बुद्धि आणि नंतर श्रद्धा असाच कार्याकार्यव्यवस्थेचा क्रम असला पाहिजे. बुद्धीला जें पटलें तें श्रद्धेनें आचरिलें, असें माणसानें म्हणण्यांतच त्याच्या बुद्धिस्वातंत्र्याचें आणि श्रद्धाबलाचें खरोखरी

सार्थक आहे. अंधश्रद्धा ही कोणत्याहि परिस्थितीत त्याज्यच ठरेल. खिस्तानें समुद्रावर आपल्या मागोमाग चालत येण्याची आज्ञा शिष्यांना केली असतां ज्यांनीं ती अमान्य करून आपल्या गुरुविपर्यां अश्रद्धा प्रकट केली, त्यांच्या बुद्धिस्वातंत्र्याचें निदान मी तरी कौतुकच करीन. सोरटी सोमनाथाच्या मंदिरावर जेव्हां गझनीच्या महंमदानें हत्ला केला, तेव्हां मंदिरांतील श्रद्धाळू पुजारी त्या हल्ल्याला प्रतिकार करण्याऐवजीं देवाला 'तूच आतां स्वतःचें रक्षण करून घे' असें प्रार्थिते झाले म्हणून सांगतात ! मूर्तीच्या सामर्थ्यावरील या अंधश्रद्धेचें पर्यवसान अखेर कशा रीतीनें झालें, याची साक्ष देत आज सोमनाथाचें उध्वस्त मंदिर उभें आहे. उलट शंकराचार्यांचे मठ हे अत्यंत पवित्र गणले जात असतांहि परशुरामभाऊ पटवर्धनांनीं त्या मठांवर तोफा डागावयाला प्रसंगीं कमी केलें नाहीं, ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. म्हणून कार्याकार्यविचार हें बुद्धीचें कर्तव्य असून श्रद्धेचा अंमल बुद्धीनें निर्णय दिल्यानंतर सुरू होतो, हें नेहमीं लक्षांत ठेवलें पाहिजे. श्रद्धा डोळस असली, तरच तिची मातब्बरी आहे.

बुद्धियोग म्हणजेच लोकशाही—

अशा प्रकारच्या बुद्धिस्वातंत्र्याचा पुरस्कार म्हणजेच खरोखरी लोकशाहीचा पुरस्कार होय. बुद्धिवाद, स्वातंत्र्यवाद आणि लोकसत्तावाद हे परस्परांनुषंगी आणि परस्परपोषक आहेत. लोकसत्ता कां हवी ? तर प्रत्येक व्यक्तीला स्वातंत्र्याचा उपभोग घेतां यावा म्हणून. स्वातंत्र्य कां हवें ? तर प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या बुद्धीचा पूर्ण विकास करून घेतां यावा म्हणून !—असा हा बुद्धिवाद आणि लोकसत्तावाद यांचा परस्परसंबंध आहे. जिथें व्यक्तिमात्राच्या बुद्धीला स्वातंत्र्य नाहीं, तिथें देश राजकीय दृष्ट्या स्वतंत्र असूनहि लोकांना गुलामीत आणि लाचारीत आयुष्य कंठावें लागतें, हें आपण आज पाहातच आहोंत. म्हणूनच मी बुद्धियोगाला पर्यायानें लोकसत्तावादाचा पुरस्कार असें म्हणतो व महाराष्ट्र हा बुद्धियोगी असल्यावद्दल मला अत्यंत अभिमानहि वाटतो. कारण बुद्धियोगाच्या अवलंबनानेंच मानवतेचा पूर्ण विकास होईल, अशी माझी पूर्ण श्रद्धा आहे.

२ मराठवाडा साहित्यसंमेलनाच्या
तिसऱ्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष
या नात्याने केलेले भाषण.

औरंगाबाद, २८ मे १९४५

मित्रहो,

हैदराबाद संस्थानांतील मराठी साहित्यसंमेलनाच्या या तिसऱ्या अधिवेशनाचे अध्यक्षपद मला दिल्याबद्दल मी आपला मनःपूर्वक आभारी आहे. हे माझे आभार नेहमींप्रमाणे औपचारिक नाहीत, याची जाणीव, मला वाटते, माझ्यापेक्षा आपल्यालाच अधिक असली पाहिजे. कारण अध्यक्षपदावर माझी निवडणूक केल्यानंतर त्या निवडणुकीला निजाम सरकारने घेतलेली हरकत दूर करण्यासाठी आपण सतत सहा महिने हिमतीने आणि चिकाटीने जे प्रयत्न केले, ते या संमेलनाच्या इतिहासांत संस्मरणीय होऊन बसतील. या प्रयत्नांत जसा आपला मजविषयींचा अकारण लोभ तशीच नागरिक-स्वातंत्र्याविषयी निष्ठाहि प्रकट झाली आहे. वस्तुतः, ज्या निजामराज्यांत श्रीदासगणूमहाराज, वृत्तसम्राट् यशवंतराव कोरेकल आणि कीर्तनकोविद दे. ल. महाजन, यांच्यासारखे प्रासादिक वाणीचे भक्तकवि, श्री. कान्त, श्री. मनाठकर आणि डॉ. पुरवार, यांच्यासारखे नवीन दृष्टीचे भावकवि, प्रो. चिं. नी. जोशी, प्रो. र. म. भुसारी आणि श्री. वि. अं. कानोले, यांच्यासारखे विद्वान् संशोधक व श्री. 'दिवाकर कृष्ण' केळकर, डॉ. वा. दा, गाडगीळ आणि श्री. बी. रघुनाथ, यांच्यासारखे नामांकित कथालेखक आहेत, त्या राज्यांतील मराठीच्या उपासकांना स्थानिक परिस्थितीशी विशेष परिचित नसलेल्या माझ्यासारख्या 'गैरमुल्की' अध्यक्षासाठी निजाम सरकारशी हुजत घालण्याची काय गरज होती ? पण, नागरिकस्वातंत्र्याच्या दृष्टीने हा प्रश्न मौलिक हक्कांचा आणि मूलभूत तत्वांचा होता; व म्हणून तो लोकपक्षाला अभिमानास्पद अशा रीतीने सोडवून घेतल्याबद्दल मी आपले स्वागतमंडळ आणि त्याचे कार्यकुशल अध्यक्ष श्री. हनुमंतराव वैष्णव यांचे अभिनंदन करितो.

साहित्याला सरहद्दी नाहीत—

स्वागतमंडळाप्रमाणे या वावर्तीत निजाम सरकारचेहि अभिनंदन करणे अवश्य आहे. कारण, या संमेलनाचा अध्यक्ष 'गैरमुल्की' म्हणजे निजाम राज्या-बाहेरला नसावा आणि त्यांत राजकीय विषयांची चर्चा होऊ नये, असे जे दुहेरी निर्वेध घालण्यांत आले हेते, ते, उशीरा का होईना, रद्द करण्याची सुबुद्धि निजाम सरकारला सुचली, हें त्याच्या हळुहळु प्रजाभिमुख होतचाललेल्या वृत्तीचें एक प्रत्यंतर आहे, असेच मी तरी समजतो. मात्र हे निर्वेध संमेलनावर घालतांना साहित्यस्वातंत्र्याच्या मूलभूत आंतरराष्ट्रीय तत्वांचा निजाम सरकारला विसर पडला होता, असें स्पष्ट म्हणणें मला भाग आहे. राज्य आणि राजा यांच्या मान्यतेला जशा स्थलकालांच्या मर्यादा असतात, तशा त्या वाङ्मय आणि विद्वान् यांच्या मान्यतेला नसतात, किंवाहुना नसल्याहि पाहिजेत, हें 'विद्वान् सर्वत्र पूज्यते' या सुभाषिताच्या रूपानें सर्वसंमत असलेलें तत्त्व निजाम सरकारला माहीत नसेल, असें कसें म्हणावें? 'पेन' (The P. E. N.) सारख्या सर्व जगांतलि लेखकांच्या विश्वसंधानें कोणत्याहि मानवानिर्मित कृत्रिम सरहद्दी वा निर्वेध न जुमानणारें वाङ्मयोपासनेच्या विश्वधर्माचें तें तत्त्व प्रत्यक्ष व्यवहारांत आणून दाखविल्याचें आपण आज पहातच आहोंत; व महायुद्धाच्या ऐन धुमश्चक्रींतहि भारतीय साहित्य आणि संस्कृति यांचा परिचय करून घेण्यासाठीं परदेशांतलि शिष्टमंडळें हिंदुस्थानांत आलीं होती, हेंहि महशूर आहे. कारण, "वाङ्मयोपासनेचा विश्वधर्म हा साहित्याला घातल्या जाणाऱ्या मर्यादांचा कायदेशीरपणा मुळींच मान्य करीत नाही आणि साहित्याच्या आविष्काराला स्वातंत्र्य हें प्राणभूत आहे असें समजतो."

(The liberal brotherhood of the P. E. N. denies the legitimacy of literary frontiers and demands freedom as the breath of life of literary expression.)

अशा स्थितींत, या संमेलनाच्या अध्यक्षपदाच्या वावर्तीत 'मुल्की-गैरमुल्की' पणाचा प्रश्न उपास्थित करून, स्वतःच्या सुसंस्कृतपणाच्या दिमाखाला नाटलावण्याचा जो प्रसंग निजाम सरकारनें ओढवून घेतला होता, तो संमेलनावरील

सारे अन्याय्य निर्बंध रद्द करून अखेर टाळल्याबद्दल त्यांचें कोण कौतुक करणार नाहीं ?

मुल्की आणि गैरमुल्की—

शिवाय 'मुल्की' आणि 'गैरमुल्की' म्हणजे तरी काय ? कोणताहि मराठी लेखक, केवळ निजामराज्यांत जन्म घेण्याचें भाग्य त्याला लाभलें नाहीं, एवढ्याच एका कारणामुळें महाराष्ट्राच्या या आदिभूमींतलिल साहित्यसंमेलनाचा अध्यक्ष व्हावयाला अपात्र ठरविण्यांत यावा, यापरती हास्यास्पद गोष्ट ती कोणती ? नर्मदे-पासून तुंगभद्रेपर्यंत पसरलेला मराठीचा मुलूख हा जरी आज दुर्दैवानें निर-निराळ्या राज्यसत्तांच्या अंमलाखालीं विभागला गेलेला असला, तरी तो मूलतः एकसंध, एकभाषी आणि एकात्म प्रदेश आहे, हें विसरून चालणार नाहीं; व म्हणून त्या मुलुखांत जन्मलेला महाराष्ट्रीय मनुष्य हा महाराष्ट्राच्या कोणत्याहि भागांत गेला, तरी तो 'मुल्की'च समजला गेला पाहिजे; त्याला 'गैरमुल्की' ठरवणें म्हणजे मराठीच्या मुलुखांत कुठेंहि संचार करण्याच्या त्याच्या जन्मसिद्ध हक्काला हरताळ फांसणेंच नव्हे काय ? विशेषतः निजाम सरकारच्या तोंडीं तरी ही 'मुल्की-गैरमुल्की' ची भाषा मुळींच शोभत नाहीं. "दक्षिण भारताच्या कोणत्याहि भागांत 'मुल्की' किंवा 'माद्री' नसलेली उर्दू जवान ही निजाम सरकारनें आपल्या उस्मानिया विद्यापीठाची बोधभाषा केलेली असून, या अभिनव योजनेच्या जोरावर हैदराबाद संस्थान हें हिंदुस्थानांतलिल इस्लामी संस्कृतीचें केंद्र करण्याचा त्यांचा पद्धतशीर प्रयत्न आज चालला आहे."

(The Hy'bad Govt. have recently made the bold experiment of establishing a University of which the official language, contrary to the custom elsewhere in India, is Urdu. The scheme is not entirely popular with non-Muslims, but it is making headway. It should help to establish Hy'bad as the cultural centre of Islam in India.)

त्याचप्रमाणें आपल्या राज्याबाहेरील 'गैरमुल्की' उर्दू आणि फारशी ग्रंथ-कारांना हजारों रुपयांची खैरातहि ते मुक्त हस्तानें करीत असतात. उर्दू

आणि फारशी या भाषांना असलेल्या त्यांचा हा राजाश्रय मला एका परीने अभिनंदनीय वाटतो. कारण त्यांत निजामसाहेबांची आपल्या पूर्वजांच्या थोर संस्कृतीविषयीची जिवंत कळकळ प्रतीत होते. पण, त्यावरोबरच मला असा प्रश्न त्यांना विचारावासा वाटतो, कीं आपल्या राज्याबाहेरील 'गैर-मुल्की' उर्दू किंवा फारशी ग्रंथकारांना उदार आश्रय देणाऱ्या त्यांच्यासारख्या दूरदेशी सरकारने मराठी ग्रंथकारांना आपल्या राज्यांतील मराठी मुदुखांत 'गैरमुल्की' ठरवून मराठीच्या संमेलनाचे अध्यक्ष किंवा वक्ते म्हणून यावयाला मनाई कां करावी? जी गोष्ट उर्दूच्या बाबतींत योग्य किंवाहुना आवश्यक ठरते, ती मराठीच्या बाबतींत अयोग्य ठरावी, हा कुठला न्याय? आणखीहि एक गोष्ट निजाम सरकारने लक्षांत घेणे जरूर आहे. ती ही कीं, 'मराठवाडा' या नांवाने निजामराज्यांत मोडला जाणारा मराठी प्रदेश हा महाराष्ट्राचा सलग, सजीव आणि संस्कारी भाग असून, त्या मराठवाड्याचे आणि महाराष्ट्राचे हितसंबंध एक आणि अभिन्न आहेत. मराठवाड्याचे महाराष्ट्राशी असलेले हे सांस्कृतिक साम्य ध्यानांत घेऊनच त्याच्या उन्नतीचा आणि भवितव्याचा विचार करणे हे निजाम सरकारचे कर्तव्य नाही काय? 'पान-इस्लाम' च्या स्वप्नसदृश जगडव्याळ कल्पनेवर ज्यांची नितांत श्रद्धा आहे, त्या निजाम सरकारला महाराष्ट्रएकीकरणाच्या, त्या मानाने किती तरी सौम्य, स्वाभाविक आणि अत्यंत व्यवहार्य, ध्येयाला धरून केलेली ही मागणी कां मान्य होऊं नये?

मातृभाषांची पद्धतशीर पायमल्ली—

हे निर्वेध ज्या घोरणाचे निदर्शक आहेत, त्या घोरणांतूनच खरोखरी निजामराज्यांतील भाषेचे राजकारण उपास्थित झाले आहे; व त्याचे स्वरूप इतके उग्र आणि तीव्र आहे कीं, साहित्यसंमेलनांत राजकारणाची भाषा बोलण्याची मुळीच इच्छा नसतांनासुद्धां मला ती भाषा बोलल्याशिवाय गत्यंतर उरलेले नाही. हैदराबाद संस्थानाचे (१) आंध्र, (२) मराठवाडा, आणि (३) कर्नाटक, असे तीन मुख्य घटक प्रांत किंवा सुभे असून, तेलगु भाषा बोलणारे आंध्र ऐंशी लक्ष, मराठी भाषा बोलणारे महाराष्ट्रीय चाळीस लक्ष आणि कानडी भाषा बोलणारे कन्नड बावसि लक्ष आहेत. १, ६१, ९४, ३१३

हांक

लोकसंख्येच्या या संस्थानांत उर्दू बोलणारे लोक पुरते विस लाखहि नसत. तथापि, संस्थानाची राजभाषा उर्दू ही असून, सर्व शिक्षणाची बोधभाषासुद्धा उर्दू हीच आहे. १९१९ च्या ऑगस्टमध्ये उस्मानिया विद्यापीठ स्थापन झाल्यापासून तर उर्दूचा प्रसार झपाट्याने करण्यांत येत असून, तेलगु, मराठी, आणि कन्नड या निजामराज्यांतील तीन महत्त्वाच्या लोकभाषांची त्या प्रमाणांत गळचेपी होत आहे. शिक्षणक्षेत्रांतील उर्दूचें हें आक्रमण इतकें निर्गल आहे, कीं उर्दू ज्यांची मातृभाषा नाही अशा आंध्र, महाराष्ट्रीय किंवा कन्नड मुलींनाहि हायस्कूलचें शिक्षण घ्यावयाचें झाल्यास ती आवश्यक भाषा म्हणून शिकणें भाग पडतें. उर्दूच्या या आक्रमणांतून मार्ग काढण्यासाठीं खाजगी शाळा-कॉलेजे स्थापन करण्याचा प्रयत्न लोकांनीं करूं म्हटलें, तर त्यांना तीहि वाट निजाम सरकारनें मोकळी ठेवलेली नाही. १९४४ च्या मेमध्ये काढलेल्या एका पत्रकांत निजाम सरकारनें असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, “ उस्मानिया विद्यापीठ हें प्रत्यक्ष शिक्षण देणारें स्थायी विद्यापीठ असल्यामुळें तें आपल्या नियंत्रणाखालीं कॉलेजे उघडूं शकेल; पण खाजगी कॉलेजे तें जोडून घेऊं शकणार नाही किंवा इतर विद्यापीठांना जोडलेलें कॉलेज आपल्या प्रदेशांत कोणीं उघडल्यास सरकार तें सहन करणार नाही. ”

(The Usmania University being of a unitary teaching and residential type, it can open branches under its control and management, but cannot affiliate private colleges nor will the Government tolerate administratively any other college being opened in the territory affiliated to any other University.)

अशा स्थितींत, उर्दू ही ज्यांची मातृभाषा नाही अशा हैदराबाद संस्थानांतील सुमारे दीड कोट आंध्र, महाराष्ट्र आणि कर्नाटक प्रजाजनांच्या शिक्षणाचा कोंडमारा व्हावा, यांत नवल काय ? १९४१ च्या शिरगणतीविषयीं लिहितांना हैदराबाद संस्थानांतील खुद्द शिक्षणखात्याच्या डायरेक्टरनेच मुळीं अशी कबुली दिली आहे, कीं संस्थानांतील शाळेंत जाण्याजोग्या चोवीस लाख मुलांपैकीं अवधीं चार लाख मुलेंच काय तीं आज शिक्षणाचा लाभ घेत आहेत! ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील उपरें इंग्रज सरकार हें शैक्षणिक वाबतींत एरवीं कित्तीहि

कर्तव्यचुकार असलें, तरी खाजगी शिक्षणसंस्था काढून स्वतःच्या कल्पनेप्रमाणें शिक्षणाच्या बाबतींत प्रयोग आणि प्रचार करावयाला त्यांनीं लोकांना पुष्कळच मुभा दिली आहे; व त्यामुळें समर्थ विद्यालय, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, शांतिनिकेतन, महिला विद्यापीठ किंवा आर्यसमाजाचीं गुरुकुलें, यांच्यासारख्या स्वतंत्र शिक्षणसंस्था आज आपापल्या तत्त्वानुसार शिक्षणप्रसाराचें कार्य करीत आहेत. उलट, हैदराबादसारख्या जुन्या थोर हिंदी संस्थानांत मात्र प्रजेला शैक्षणिक बाबतींत कोणत्याहि प्रकारचें स्वातंत्र्य असूं नये, आणि तिच्या मातृभाषांची पद्धतशीर पायमल्ली करण्यांत यावी, याबद्दल कोणाला उद्वेग वाटणार नाहीं ?

दक्षिणी संस्कृति आणि राष्ट्रीयत्व—

उर्दूचें जें हें पद्धतशीर आक्रमण हैदराबाद संस्थानांतलि अन्यभाषी बहुसंख्य प्रजेवर आज चालू आहे, त्याच्या पाठीमागें एक धोरण, एक मनोवृत्ति आणि एक तत्त्वज्ञान आहे; व तें समजावून घेतल्याशिवाय या संस्थानांतील मराठी जनता आणि मराठी भाषा यांच्या उन्नतीचा मार्ग काढणें अशक्य होईल. निजाम सरकारच्या प्रकाशनखात्यातर्फें प्रसिद्ध होणाऱ्या ' हैदराबाद समाचार ' या सरकारी मासिकाच्या गेल्या जानेवारीच्या अंकांत संस्थानांतील उर्दूप्रधान शिक्षणपद्धतीची तरफदारी करतांना असें म्हटलेलें आहे कीं, " हैदराबादेंतलि लोक वेगवेगळ्या भाषा बोलत असले, व त्यांचे पंथहि भिन्न भिन्न असले, तरी हिंदुस्थानामधील इतर भागांतील संस्कृतीपेक्षां त्यांची संस्कृति अधिक एकजिनसी व संयोगीकरणाची आहे. त्यांच्यामध्ये एका सर्वसामान्य अशा भाषेचा उदय झाला असून, तीस ' दक्षिणी उर्दू ' हें नांव देतां येईल. हि. ए. हायनेस यांच्या बहुसंख्य प्रजाजनांना ही भाषा समजते व त्यांना ती बोलतां येते. तसेंच हिंदु-मुस्लिम संस्कृति आणि उत्तर व दक्षिण हिंदु-स्थानांतील संस्कृति या सर्वांचें मधुर मिश्रण दक्षिणी संस्कृतींत झालें आहे.... सर्वसामान्य दक्षिणी राष्ट्रीयत्व निर्माण व्हावें म्हणून परस्परसंमति, तडजोड, व संयोगीकरणपद्धति, या सर्वांचा महत्तम साधारण विभाजक काढून हें धोरण आंखण्यांत आलेलें आहे. निरनिराळ्या भाषा व पंथभेदातीत भूमिकां स्वीकारण्याची प्रवृत्ति या दक्षिणी राष्ट्रीयत्वाच्या मुळांशीं आहे. " साहित्याशीं

प्रत्यक्षतः संबंध नसलेल्या राजकीय विषयावर बोलावयाचें नाहीं, अशी मर्यादा स्वतःला घालून घेतलेली असल्यामुळेच, खरोखरी, निजाम सरकारने पैदा केलेल्या या 'दक्षिणी राष्ट्रीयत्वा'चे जे विदारक परिणाम, बहुसंख्य प्रजेचें राज्य-घटनेतील स्थान आणि महत्त्व यांच्यावर झाले आहेत, त्यांसंबंधीं मी आज बोलूं इच्छित नाहीं. पण, 'दक्षिणी राष्ट्रीयत्वा' च्या या धोरणानुसार आंध्र, महाराष्ट्र आणि कर्नाटक या निजामराज्यांतील तीन सुभ्यांतल्या बहुजनसमाजाला 'दक्षिणी संस्कृती' ची जी दीक्षा सध्यां जबरदस्तीनें आणि झपाट्यानें दिली जात आहे, ती पाहून मात्र फासिस्ट हुकूमशहा मुसोलिनी यानें आपल्या तावडींत सांपडलेल्या टिरोलमधील जर्मन प्रजेला दिलेल्या इटालियन संस्कृतीच्या दीक्षेचें उदाहरण आपल्या नजरेला आणून देणें मला अवश्य वाटतें. सेंट जर्मनच्या तहानुसार २,३०,००० जर्मन वस्तीचा दक्षिण टिरोल हा ऑस्ट्रियाचा प्रांत इटलीला मिळाला. ऑस्ट्रियाचा हा प्रांत इटलीला बहाल करतांना तहपरिषदेनें अशी हमी दिली होती कीं, "या प्रांतांतील जर्मन जनतेची भाषा, संस्कृति आणि आर्थिक हितसंबंध यांचें रक्षण दक्षतेनें केलें जाईल." पण तह-परिषदेनें दिलेले हें आश्वासन धाब्यावर बसवून दक्षिण टिरोलमधील असहाय जर्मन प्रजेला इटालियन संस्कृतीची जी दीक्षा दंडुकेशाहीच्या जोरावर देण्यांत आली, तिचें वर्णन १९२६ च्या फेब्रुवारींत पॅरिसमधील एका फ्रेंच पत्राला दिलेल्या मुलाखतींत मुसोलिनीनें केले होते. या मुलाखतींत त्यानें अशी फुशारकी मारली होती कीं, "पूर्वीं जेव्हां मी दक्षिण टिरोलला भेट दिली, तेव्हां तेथील सर्व कांहीं जर्मन असल्याचें माझ्या आढळांत आलें. सर्वत्र अधिकारी जर्मन होते आणि सर्वत्र फक्त जर्मन भाषाच कानांवर पडत होती.....पण आतां टिरोल-मधील सर्व शाळांतून इटालियन भाषेचें शिक्षण सक्तीचें झालें आहे, सर्व अधिकारी इटालियन नेमले गेले आहेत, व इटालियन कुटुंबांची तेथें वसाहत करविण्याच्याहि वेतांत आम्ही आहोंत...अशा रीतीनें तो सर्व प्रदेश इटालियन करण्यांत आम्ही खात्रीनें यशस्वी होऊं."

(When I visited the South Tyrol, I noticed that everything there was German : church, school, public functionaries, railway and post officials. Everywhere nothing but the German language was heard... Now

in all the schools of this province the teaching of the Italian language is obligatory, all post and railway officials are Italians, and we are just now about to settle there a large number of Italian families. In this way we shall succeed in Italianising the country.)

‘दक्षिणी राष्ट्रियत्वा’च्या भक्तेवाज नांवाखालीं निजामराज्यांतील आंध्र, महाराष्ट्र आणि कर्नाटक प्रजेचें जें उर्दूकरण आज चालू आहे, त्याला दक्षिण टिरोल-मधील जर्मन प्रजेच्या या इटलीकरणाइतका समर्पक दाखला दुसरा कोणता देतां येईल? जेतृत्वाच्या दर्पानें धुंद झालेल्या हुकूमशहांकडून आपल्या तावडींत सांपडलेल्या जित जनसमाजांच्या भाषेची आणि संस्कृतीची जी ही पायमल्ली बुद्धिपुरस्सर केली जाते, ती लक्षांत घेऊनच जिनीवा येथें भरलेल्या जगांतील अल्पसंख्य जमातींच्या महासभेनें असा खणखणीत ठराव केला कीं, “ ज्या प्रदेशांत अल्पसंख्यांची जमात ही सुसंघटित वसति करून असेल, तेथें राजभाषेचें स्थान अल्पसंख्यांकांच्या मातृभाषेला देण्यांत आलें पाहिजे. ”

(The Congress claims that the minority language should take the place of the official language where the minority forms a compact mass.)

हें तत्त्व राष्ट्रसंघानेंहि मान्य केलेलें असून, सलग वसति असलेल्या भिन्न भाषेच्या आणि संस्कृतीच्या अल्पसंख्यांना स्थानिक स्वायत्तता (Local Autonomy) देण्यांत यावी, अशा आशयाच्या या महासभेच्या मागणीलाहि संघानें अनुकूलता दर्शविली आहे.

उर्दू ही फक्त एक भाषा—

पण, निजामराज्यांत आंध्र, महाराष्ट्र आणि कर्नाटक हे समाज कांहीं अल्पसंख्य नाहींत; तर ते खरोखरी अतिसंख्य असून, त्यांची भाषा हीच त्या त्या सुभ्यांत ‘माद्री’ आणि ‘मुल्की’ जवान म्हणून राजभाषा आणि बोधभाषा मानली गेली पाहिजे. निजाम सरकारचें या बाबतींतील धोरण जरी अन्यायाचें असलें, तरी सुदैवानें खुद्द निजामसाहेबांना मात्र या परिस्थितीची पूर्ण जाणीव आहे, असें दिसतें. कारण १९४४ सालीं हैद्राबाद येथें भरलेल्या

भा. उर्दू परिषदेला पाठविलेल्या संदेशांत त्यांनीं असे उद्गार काढले होते
 “ माझ्या राज्यांत अनेक भाषा बोलल्या जातात आणि माझ्या प्रजाजनां-
 इतक्याच त्याहि मला प्रिय आहेत. उर्दू ही त्या अनेक भाषांपैकीं फक्त एक
 भाषा आहे. ”

(There are various languages spoken in my Domi-
 nions and I hold them as equally dear as I hold my
 beloved subjects. Urdu is only one of those languages.)
 पण, आपल्या राज्यांतलि अनेक लोकभाषांपैकीं उर्दू ही फक्त एक भाषा
 असल्याची जी इतकी तीव्र जाणीव आला हजरतांना आहे, तिची कांहींच
 प्रतीति त्यांच्या सरकारच्या शैक्षणिक धोरणांत आणि उस्मानिया विद्यापीठाच्या
 कारभारांत येऊं नये, हें त्यांच्या प्रजेचें केवढें दुर्दैव ! किंवा, १९३९च्या जुलैत
 निजाम सरकारनें ज्या राजकीय सुधारणा जाहीर केल्या, त्यांत ‘संस्थानांतील
 मुसलमान जातीचें महत्त्व आणि ऐतिहासिक राजकीय दर्जा’ लक्षांत घेऊन हिंदु-
 मुसलमानांतील प्रतिनिधित्वाचें प्रमाण ५०-५० असावें अशी शिफारस ज्या-
 प्रमाणें केली आहे, त्याचप्रमाणें उर्दू भाषेचें संस्थानांतील ‘राजकीय महत्त्व
 आणि दर्जा’ लक्षांत घेऊन तिला राजदरबारीं आणि विद्यापीठांत लोकभाषांच्या
 डोक्यावर बसविण्यांत आलें आहे ! पण, सरकार आणि विद्यापीठ यांनीं
 संगनमतानें माजविलेलें उर्दूचें हें प्रस्थ म्हणजे आला हजरतांच्या अन्यभाषी
 दीड कोट प्रजेवर धादांत अन्याय नव्हे काय ? विशेषतः, हैदराबादप्रमाणेंच
 जेथें संस्थानाचा अधिपति आणि त्याची प्रजा यांची भाषा अगदीं भिन्न आहे,
 तेथें त्या त्या संस्थानाच्या अधिपतींनीं ज्या धोरणाचा अवलंब केला आहे, तें
 उदार लोकाभिमुख धोरण लक्षांत घेतल्यावर तर निजामराज्यांतील उर्दूकरणाचें
 हें धोरण या स्वयंनिर्णयाच्या आणि लोकशाहीच्या काळांत सर्वच दृष्टींनीं अत्यंत
 आक्षेपार्ह वाटतें. बडोद्याचे महाराज हे महाराष्ट्रीय असून, त्या गुजराती
 संस्थानाची राजभाषाहि साठ वर्षांपूर्वीं मराठीच होती. पण, आपल्या
 संस्थानांतील अठ्ठावीस लक्ष प्रजाजनांपैकीं फक्त छत्तीस हजार लोकच काय
 ते मराठी बोलणारे आहेत, ही गोष्ट लक्षांत घेऊन कै. सयाजीराव महाराज
 गायकवाड यांनीं गुजराती ही राजभाषा केली; व मराठीचा व्यवहार खाजगी

आणि लष्करी खात्यांपुरता मर्यादित केला. बडोद्याप्रमाणेच ग्वाल्हेर संस्था अधिपतीहि महाराष्ट्रीय असतांनासुद्धां त्या संस्थानाची राजभाषा हिंदी ६. आहे. हीच स्थिति इंदूर संस्थानांतहि दृष्टीस पडते. हीं तिन्ही संस्थानें मराठी असल्यामुळें त्यांच्या अधिपतींनीं आपल्या मायभाषेंतील वाङ्मयाच्या उत्तेजनार्थ वेळोवेळीं नाना प्रकारची मदत केली आहे, ही गोष्ट खरी; पण, संस्थानांतील बहुसंख्य प्रजेची लोकभाषा पायाखालीं लथाडून आपली मातृभाषा ही शिक्षणाचें माध्यम किंवा राजभाषा म्हणून प्रजेच्या डोक्यावर लादण्याचें, स्वयंनिर्णयाच्या आणि लोकशाहीच्या मूलभूत तत्वांना विसंगत असें बेजबाबदार कृत्य मात्र त्यांनीं केलें नाहीं. हिंदुस्थानांतील तीन प्रमुख मराठी संस्थानिकांच्या या प्रजाभिमुख धोरणाशीं निजाम सरकारच्या प्रतिगामी शैक्षणिक धोरणाची तुलना केली असतां या दोन्ही धोरणांतील विपमता मनाला किती तीव्रतेनें वॉचते ! उर्दू ही हिंदुस्थानांतील एक सुप्रतिष्ठित, मान्य भाषा असली, तरी तेवढ्या एका कारणामुळें तिला एखाद्या प्रांतांतील किंवा संस्थानांतील लोकभाषेचें स्थान देणें कसें योग्य आणि न्याय्य होईल ? विद्यापीठांतील सरसकट सर्वच उच्च शिक्षणासाठीं उर्दूसारख्या एका देशी भाषेच्या माध्यमाची योजना करण्याचा जो साहसी आणि स्वाभिमानी प्रयोग आला हजरतांनीं केला, तो एका परीनें अभिनंदनीय आणि अनुकरणीय आहे, यांत शंका नाहीं. पण, त्या उपक्रमामुळें तेलगु, मराठी आणि कन्नड या संस्थानांतील तीन प्रमुख लोकभाषांचा जो कोंडमारा आज होत आहे, तो क्षम्य आहे, असें कोण म्हणेल ? “ उर्दू ही माझ्या राज्यांतील अनेक भाषांपैकीं फक्त एक भाषा ” असें जें आला हजरतांनीं म्हटलें आहे, तेंच खरोखरी समर्पक आहे; व या त्यांच्या घोषणेनुसार उर्दूला ज्या दिवशीं हैदराबादच्या राज्यकारभारांत आणि शिक्षणक्रमांत तिचें योग्य स्थान दिलें जाईल, त्या दिवशीं कोणत्याहि तक्रारीला जागा उरणार नाहीं.

प्रादेशिक स्वायत्तता हाच उपाय—

हैदराबाद संस्थान हें आंध्र, महाराष्ट्र आणि कर्नाटक या तीन भिन्नभाषी घटकांचें मिळून बनलेलें असून, शिवांय उर्दूसारखी भारतीय महत्त्वाची तिसरी भाषा येथें गेलीं तीन शतके राजभाषा म्हणून थोड्या फार प्रमाणांत प्रचलित

आहे. अर्थात् तेलगु, मराठी, कन्नड आणि उर्दू या चार भाषा हैदराबाद संस्थानांतील प्रमुख भाषा आहेत असे गृहीत धरून त्यांच्यातील संघर्ष टाळण्याच्या व त्याबरोबरच त्यांच्यात समन्वय घडवून आणण्याच्या दृष्टीने भाषाविषयक धोरणाचा विचार केला पाहिजे. आज उर्दूविरुद्ध जो तीव्र असंतोष निजामराज्यांत सर्वत्र दृष्टीस पडतो, तो या कारणामुळे की, राजभाषा आणि बोधभाषा या दोन्ही नात्यांनीं तिनें संस्थानांतील लोकभाषांचें एकंदर व्यवहार आणि शिक्षण यांतील स्थान हिरावून घेऊन त्यांचें अस्तित्व केवळ त्या त्या भागांतील लोकांच्या खाजगी बोलण्यांतील घरगुती भाषा एवढ्यापुरतेंच जेमतेम शिल्लक ठेवले आहे. पण भाषा ही कांहीं केवळ बोली नाही; केवळ विचारांचें वाहन किंवा शिक्षणाचें माध्यमहि नाही; तर शतकानुशतके वहात जाणारी आणि पिढ्यान्पिढ्यांचा परिपोष करणारी ती जनसमाजाची जीवनगंगा आहे. समाजाचें एकंदर सांस्कृतिक धन सदैव सांठवीत आणि वाढवीत जाणारी ती अक्षय गंगाजळी आहे.

लोकभाषांचें हे स्वरूप आणि महत्त्व लक्षांत घेऊन आपल्या राज्यांतील प्रजाजनांच्या मातृभाषांची उर्दूकरणाच्या निर्गल धोरणामुळे सध्यां होत असलेली गळचेपी निजाम सरकार जोंपर्यंत थांबवीत नाही, तोंपर्यंत हैदराबाद संस्थानात चालू असलेला लोकभाषा आणि राजभाषा यांच्यांतील लढा मिटणें-हि शक्य नाही. तो लढा मिटविण्याचा एकच व्यवहार्य, सनदशीर उपाय मला दिसतो; व तो उपाय सोव्हिएट रशियासारख्या अग्रगण्य मित्रराष्ट्रांनें अंमलांत आणलेला असल्यामुळे आणि राष्ट्रसंघासारख्या जागतिक संस्थेनें स्वीकारलेला असल्यामुळे निजाम सरकारलाहि तो मान्य करावयाला हरकत पडूं नये, असें मला वाटतें. तो उपाय असा कीं, हैदराबाद संस्थानांतील आंध्र, महाराष्ट्र आणि कर्नाटक या तिन्ही भिन्नभाषी घटक सुभ्यांना प्रादेशिक स्वायत्तता (Regional Autonomy) देणें. या तीन सुभ्यांना प्रादेशिक स्वायत्तता दिल्यानें आला हजरतांच्या मध्यवर्ती सार्वभौम अधिसत्तेला कोणत्याहि प्रकारचा बाध किंवा गौणत्व न येतां उलट सौकर्य आणि दृढताच येईल. संस्थानांतील या तीन सुभ्यांचा विस्तार, लोकसंख्या व भाषा आणि संस्कृति यांतील भेद लक्षांत घेतां त्यांना स्थानिक कारभारापुरती प्रादेशिक स्वायत्तता देऊन त्यांच्या सांस्कृतिक विकासाला पूर्ण वाव देणें व फेडरल तत्त्वावर मध्यवर्ती कारभारांत त्यांचें हार्दिक सहकार्य घडवून आणणें हाच एक

उभयपक्षीं श्रेयस्कर मार्ग दिसतो. निजामराज्यांतील धर्म, संस्कृति आणि भाषा यांचे तीव्र भेद, त्यामुळे उत्पन्न झालेली हितसंबंधांची चमत्कारिक नाजूक गुंता-गुंत व त्यांतून उद्भवलेले धार्मिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय प्रश्न सोडवावयाला प्रादेशिक स्वायत्ततेच्या प्रदानाशिवाय दुसरा उपाय मला तरी आढळत नाही.

(१) घटक सुभ्यांचा सर्व व्यवहार आणि शिक्षण स्थानिक लोकभाषांतून चालविणे, (२) प्रादेशिक विद्यापीठाच्या स्थापनेला शक्य तर उत्तेजन देणे, (३) उस्मानिया विद्यापीठांत उर्दू, फारशी आणि अरबी यांच्या बरोबरीने संस्थानांतील तीन प्रमुख लोकभाषा आणि संस्कृत यांच्या अध्यापनाची सर्व व्यवस्था करणे व (४) उर्दू ही जरी मध्यवर्ती सरकारची राजभाषा रहाणार असली, तरी तिच्या माध्यमाच्या बाबतींत कोणत्याही प्रकारची सक्ती न करता, तिचे शिक्षण जरूर तर हायस्कूलपासून आवश्यक करणे एवढ्या चार गोष्टी जरी निजाम सरकारने सहृदयतेने, समंजसपणाने आणि दक्षतेने अंमलांत आणल्या, तरी त्यांच्या भिन्नभाषी प्रजाजनांच्या उन्नतीचा मार्ग मोकळा करून दिल्याचे श्रेय त्यांना प्राप्त होऊन, राज्यांतील असंतोष पुष्कळच कमी होईल. आज खाजगी शिक्षणसंस्था काढावयाला व त्या बाहेरच्या विद्यापीठांना जोडावयाला परवानगी नसल्यामुळे संस्थानांतील हजारों मुले शेजारच्या प्रांतांत जाऊन उच्च शिक्षण घेत आहेत. ही स्थिति निजाम सरकारसारख्या सुसंस्कृत राज्यकर्त्यांना कमीपणा आणणारी नाही काय ? म्हणून निजाम सरकारने (१) उस्मानिया विद्यापीठातर्फे चालणाऱ्या शाळा-कॉलेजांतील उर्दू माध्यमाची सक्ती काढून टाकावी, (२) खाजगी शिक्षणसंस्था आणि प्रादेशिक विद्यापीठे यांच्या स्थापने-संबंधांचे निर्बंध रद्द करावेत व (३) आपल्या राज्यांतील ज्या शिक्षणसंस्थांना बाहेरच्या विद्यापीठांशी संलग्न होण्याची इच्छा असेल, त्यांना तशी परवानगी द्यावी. आज चावणकोर संस्थानांत दोन भाषांच्या माध्यमांतून, मध्यप्रांत-बन्हाडांत चार भाषांच्या माध्यमांतून आणि मुंबई प्रांतांत सात भाषांच्या माध्यमांतून जेथे मॅट्रिक परीक्षेपर्यंतचे सर्व शिक्षण सुलभतेने दिले जात आहे, तेथे एकट्या निजाम सरकारला आपल्या राज्यांतील तीन मातृभाषांच्या माध्यमांतून शिक्षण देणे अशक्य कां व्हावे ? खरोखरी, आला हजरतांना जर आपल्या आंध्र, महाराष्ट्र आणि कर्नाटक प्रजाजनांच्या मातृभाषा या उर्दूइतक्याच प्रिय असतील

तर त्यांनीं निदान शिक्षणक्षेत्रापुरती तरी या तिन्ही सुभ्यांना पूर्ण प्रादेशिक स्वायत्तता देऊन, उर्दूकरणाच्या सरकारी धोरणामुळे सध्यां चालू असलेला या भाषांचा कोंडमारा ताबडतोब थांबवावयाला नको काय ?

मुद्रण-प्रकाशनावरील निर्वंध उठवा—

शैक्षणिक स्वायत्ततेप्रमाणेंच मुद्रण आणि प्रकाशन यांच्यावर आज असलेले नाना प्रकारचे निर्वंध रद्द करून प्रजेला पूर्ण मुद्रणस्वातंत्र्य देणें हें निजाम सरकारचें कर्तव्य आहे. निजामराज्यांतील चाळीस लाख वस्तीच्या मराठवाड्यांत फक्त 'निजामविजय' हें एकुलतें एक मराठी साप्ताहिक कसें तरी चालू असावें, याचा अर्थ काय होतो ? 'हैदराबाद समाचार' या सरकारी प्रसिद्धि-खात्याच्या मराठी मासिकाशिवाय एकहि स्वतंत्र मराठी नियतकालिक निघून नये किंवा चालू नये, ही गोष्ट तरी कशाची निदर्शक आहे ? विशेषतः मुद्रण-प्रकाशनाच्या बाबतींत मराठीची तुलना जेव्हां आपण उर्दूशीं करतो, तेव्हां शिक्षणांप्रमाणें याहि क्षेत्रांत उर्दूकरण मराठीच्या अस्तित्वाला कसें मारक झालें आहे, ही गोष्ट मनाला तीव्रतेनें जाणवल्याशिवाय रहात नाही. मुद्रण-प्रकाशनाच्या बाबतींत जे काय सरकारी निर्वंध आज हैदराबाद संस्थानांत जारी आहेत, त्यांचा परिणाम राज्यांतील सर्व भाषांवर सारखाच होत असलेला दिसला पाहिजे कीं नाहीं ? पण वस्तुस्थिति मात्र अगदीं उलट आहे. उस्मानी राजवटीच्या म्हणजे हल्लींच्या निजामसाहेबांच्या कारकीर्दीच्या पहिल्या पंचवीस वर्षांतील उर्दूच्या प्रगतीचा आढावा घेतांना प्रो. कादरी यांनीं असें म्हटलें आहे कीं, "फक्त गेल्या पांच शतकांत हैदराबाद संस्थानांत सुमारे चार हजार उर्दू ग्रंथ लिहिले गेले." याच कालखंडांतील मराठी ग्रंथांची संख्या पुरती चार शेंकडेहि भरणार नाही. या पांच शतकांत उर्दू वृत्तपत्रें आणि नियतकालिकें अडुसष्ट निघत होतीं; तर मराठींत जें एक मासिक आणि दोन साप्ताहिकें या काळांत सुरू झालीं, त्यांतलें फक्त एक साप्ताहिक अद्याप जिवंत आहे. उर्दू आणि मराठी यांच्यांतील विषम स्थितीची कल्पना घेण्यासाठीं गेल्या तीन वर्षांतील अँडमिनिस्ट्रेशन रिपोर्टींतून ग्रंथप्रकाशनाचे पुढील तौलनिक आंकडे देत आहेः—

वर्ष	उर्दू	मराठी
१९३८-३९	३९७	१८
१९३९-४०	४८४	२९
१९४०-४१	४८४	२९

हे तुलनात्मक आंकडे काय दर्शवितात ? मुद्रण-प्रकाशनावरील ज्या सरकारी निर्वेधांमुळे मराठी ग्रंथ, नियतकालिके आणि वृत्तपत्रे यांचे मुद्रण आणि प्रकाशन अशक्यप्राय झाले आहे, ते निर्वेध उर्दू वाङ्मयाच्या प्रकाश .- प्रगतीला नडत नाहीत, असाच बोध या आंकड्यांतून निघत नाही का निजामराज्यांत उर्दू माध्यमाच्या सक्तीमुळे होणारा लोकभाषांचा हा कोंडमारा, आणि मुद्रण-प्रकाशनावरील निर्वेधांमुळे होणारी लोकवाङ्मयाची ही गळचेपी पाहून आपल्या तावडीत सांपडलेल्या अल्पसंख्य जमातींची विजयी राष्ट्रकंडून जी गांजणूक होते, तिच्या एका ब्रिटिश घटनापंडिताने केलेल्या वर्णनाची मला आठवण झाली. त्याने असे म्हटले आहे की, “ अल्पसंख्यांची वासलात लावण्याच्या पद्धतींत कत्तल किंवा सामुदायिक हकालपट्टी यांच्यासारख्या रानटी प्रकारांपासून तो अधिक सुसंस्कृत प्रकारपर्यंत नाना तऱ्हा आहेत. या सुसंस्कृत प्रकारांत मातृभाषेच्या अनिर्वेध उपयोगाला मर्यादा घालणे हा प्रकार सर्वांत प्रिय आहे. ”

(The illtreatment of minorities may range from the crude forms of massacre and mass expulsion to more refined methods, of which the most popular is the restriction of the free use of the mothertongue)

निजामराज्यांत आंध्र, महाराष्ट्र आणि कर्नाटक हे लोकसमाज अल्पसंख्य नसून खरोखरी अतिसंख्य आहेत; व त्यांच्या एकत्रित दीड कोट लोकसंख्येपुढे उर्दू भाषिकांची १५,०७,२७२ ही लोकसंख्या केवळ अत्यल्प ठरते. पण, आंध्र, महाराष्ट्र आणि कर्नाटक हे लोकसमाज जरी अतिसंख्य असले, तरी हैद्राबाद संस्थानांतील सत्ताधारी अत्यल्पसंख्य उर्दू भाषिकांच्या दृष्टीने ते जित समाज असल्यामुळेच खरोखरी, त्यांच्या मातृभाषा आणि वाङ्मय यांची अशी पद्धत-शीर पायमल्ली उर्दू समाजाकडून होत आहे, असे म्हटल्यास तें चूक होईल काय ? वस्तुतः, आला हजरतांनी मुद्दाम एक फर्मान काढून राजाला धर्म नसतो अशी

निस्संदिग्ध घोषणा केली असून, उर्दू ही आपल्या प्रजाजनांच्या अनेक भाषांपैकी फक्त एक भाषा असल्याचेहि त्यांनी स्पष्ट जाहीर केले आहे. पण, निजाम-साहेबांच्या या उदार घोषणांचे यत्किंचितहि प्रतिबिंब त्यांच्या सरकारच्या राज्य-घोरणांत किंवा उस्मानिया विद्यापीठाच्या घटनेत पडल्याचे दिसून येत नाही. उलट, मुस्लिम समाज आणि उर्दू भाषा यांचे राजकीय आणि ऐतिहासिक महत्त्व टिकविण्याच्या आणि वाढविण्याच्या एकमेव उद्देशाचाच पगडा निजाम सरकारच्या नोकरशाही कारभारावर पडला असल्याचा प्रत्यय सतत येत आहे. ही जेतृत्वाची भावना नष्ट होऊन आला हजरतांची समदृष्टि जोंपर्यंत हैद्राबाद संस्थानाच्या एकंदर राज्यकारभारांत प्रभावी होत नाही, तोंपर्यंत येथील बहुसंख्य लोकसमाज आणि लोकभाषा यांना न्याय मिळणे मला तरी अशक्य दिसते.

कर्तव्यबुद्धि जागृत नाही—

पण म्हणून कांहीं आपण निराश होऊन चालणार नाही. उलट, मुद्रण-प्रकाशनाचे आणि सभा-संघटनांचे जे मर्यादित स्वातंत्र्य निजाम सरकारने दिलेले आहे, त्याचा जास्तीत जास्त उपयोग करून लोकभाषा आणि लोकसाहित्य यांचे संवर्धन आपण दक्षतेने केले पाहिजे. हैद्राबाद संस्थानांतील नोकरशाही सरकार कितीहि पक्षपाती आणि प्रतिगामी असले, तरी संस्थानाचे अधिपति या नात्याने आला हजरतांनी केलेल्या दोन महनीय घोषणा अगदी निस्संदिग्ध आहेत. एक, राजाला धर्म नसतो या लोकशाही तत्वाचा उद्घोष करून हैद्राबाद ही केवळ 'मुस्लिम रियासत' नसल्याची कबुली त्यांनी पर्यायाने दिली आहे; व दुसरे, उर्दू ही आपल्या राज्यांतील अनेक भाषांपैकी फक्त एक भाषा असल्याचे स्पष्ट करून उर्दूकरणाचे निर्गल धोरण अन्याय्य असल्याचेहि त्यांनी अप्रत्यक्ष रीतीने मान्य केले आहे. या त्यांच्या दोन घोषणांच्या अचल भूमिकेवर उभे राहून हैद्राबाद संस्थानांतील सर्व जातींच्या आणि धर्मांच्या प्रजाजनांचा राजकीय आणि ऐतिहासिक दर्जा समान असल्याचे तत्त्व राज्यघटनेत आणि विद्यापीठांत अंमलांत येण्यासाठी शक्य ते सर्व सनदशीर प्रयत्न लोकांनी केले पाहिजेत. राजा व्यक्तिशः कितीहि सत्प्रवृत्त असला, तरी रोजचा कारभार स्वतःच्या तंत्राने चालवू पहाणारी नोकरशाही पुष्कळदां त्याची ती सत्प्रवृत्ति निष्प्रभ करून टाकते. पण, राजाला जशी कांहीं कर्तव्ये असतात,

तशींच प्रजेलाहि असतात; व राजा जेव्हां कोणत्याहि कारणामुळे आपले कर्तव्य करावयाला असमर्थ ठरतो, तेव्हां प्रजेने स्वतःच्या कर्तव्यनिष्ठेच्या प्रभावाने त्याला कर्तव्यतत्पर केले पाहिजे. हैद्राबाद संस्थानांतील मराठी जनतेला आपल्या या कर्तव्याची जाणीव असावी तितकी नाही असे जर मी म्हटले, तर आपण माझ्या या स्पष्टोक्तीचा राग मानतां कामा नये. महाराष्ट्राचा अत्यंत सुपीक प्रदेश या संस्थानांतील मराठवाड्यांत मोडतो. औरंगाबाद सुभा हा तर आपल्या सर्व रियासतींत संपन्न; व येथील लोक सामान्यतः सुखवस्तु आणि सधन आहेत. पण, त्यांच्या या समृद्धीचा कोणता फायदा आज मराठी भाषा आणि साहित्य यांना मिळत आहे? प्रत्येक साक्षर मनुष्याला लेखक किंवा प्रकाशक होणे शक्य नसले, तरी वाचक होणे खात्रीने शक्य आहे. आणि वाचक हाच खरोखरी कोणत्याहि भाषेचा स्वाभाविक प्रचारक आणि तिच्या वाङ्मयाचा पुरस्कर्ता असतो. पण, महाराष्ट्राची आदिभूमी म्हणून इतिहासांत गाजलेल्या या मराठवाड्यांत फारशी वाचनालये नाहीत, प्रकाशनसंस्था नाहीत किंवा साहित्यसंस्थाहि नाहीत. या परिस्थितीबद्दल निजाम सरकारचे धोरण अंशतः जबाबदार आहे असे मानले, तरी लोकांच्या ठिकाणी असलेला कर्तव्यबुद्धीचा अभाव हाहि कांहीं अंशी जबाबदार आहेच कीं नाही? साहित्याच्या अनिर्वध विकासाला येथील परिस्थिति एकंदर प्रतिकूल आहे, हे कबूल. पण, येथे जे निराशेचे निष्क्रिय वातावरण दृष्टीस पडते, त्याला आपली मनोवृत्तीहि थोडी फार जबाबदार आहे, असे म्हटल्याशिवाय मला गत्यंतर नाही. १९३९ च्या सप्टेंबरमध्ये युद्ध सुरू झाल्यावर आणि १९४२ च्या ऑगस्टमध्ये सर्व सार्वजनिक चळवळी दडपून टाकण्यांत आल्यावर त्या फर्मानशाहीच्या भीषण काळांतहि ब्रिटिश रियासतींतील जनतेने ज्या धैर्याने आणि निष्ठेने मुद्रण, प्रकाशन, संघटन आणि आंदोलन नाना प्रकारचे आघात सोसून चालू ठेवले, त्यापासून कांहींच बोध निजाम रियासतींतील जनतेला घेतां येणार नाही काय?

कार्यक्रमाची रूपरेषा—

म्हणून, मुद्रण-प्रकाशन आणि सभा-संघटन यांच्यावर जे निर्वध आज आहेत, ते लक्षांत घेऊनहि मी असे म्हणतो कीं, मराठी साहित्याच्या प्रचाराचा आणि प्रकाशनाचा राजकारणाशी संपर्क नसलेला किमान कार्यक्रम तयार

करून तो आपण निष्ठेनें अंमलांत आणण्याचा प्रयत्न पुढील तीन वर्षांत केला पाहिजे. या कार्यक्रमात (१) मराठवाडा साहित्यपरिषदेच्या शाखा तालुकानिहाय स्थापन करणें, (२) परिषदेमार्फत एक मासिक चालविणें आणि वर्षांतून निदान चार ग्रंथ तरी प्रकाशित करणें, (३) त्या त्या वर्षांतील उत्कृष्ट ग्रंथाला पारितोषिक देण्यासाठीं स्थायी निधि उभारणें, (४) प्रत्येक गांवीं एक वाचनालय उघडणें, (५) ऐतिहासिक महत्त्वाच्या ठिकाणीं संशोधन करण्यासाठीं औरंगाबाद किंवा हैद्राबाद येथें मध्यवर्ती केंद्र निर्माण करणें व (६) महाराष्ट्र साहित्यपरिषदेच्या परीक्षा आपल्या परिषदेमार्फत घेण्यासाठीं ठिकठिकाणीं वर्ग काढण्याची व्यवस्था करणें इतक्या गोष्टी कमींत कमी असाव्यात, अशी माझी नम्र सूचना आहे. हैद्राबादच्या मराठी मंडळाचे उत्साही कार्यवाह आणि मराठीचे तेजस्वी शाहीर श्री. न. शं. पोहनेरकर यांनीं त्या मंडळामार्फत महाराष्ट्र साहित्यपरिषदेच्या परीक्षांचे वर्ग तेथें सुरू केले आहेत; व हे वर्ग मराठवाड्यांतील औरंगाबाद, नांदेड, परभणी, बीड, उस्मानाबाद आणि बिदर या सहा प्रमुख शहरांनीं निघाले, तरी त्यामुळें मराठीच्या पद्धतशीर व्यासंगाला आणि प्रचाराला पुष्कळच प्रोत्साहन मिळेल. या परीक्षांमुळें हैद्राबाद संस्थानांतील शिक्षणसंस्था आणि शिक्षणखातें यांचाहि फायदा होण्यासारखा आहे. तो असा कीं, संस्थानांतील प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च शिक्षणसंस्थांना मराठी शिक्षकांचा जो तुटवडा आज सारखा जाणवतो, तो या परीक्षा दिलेल्या पदवीधरांना जर मराठीपुरती मान्यता देऊन शिक्षणसंस्था आणि शिक्षणखातें यांनीं त्यांचा उपयोग करून घेतला, तर खात्रीनें कमी होईल. 'अंजुमन इदारे अदबियात उर्दू' या संस्थेला सरकारी मान्यता नसूनहि तिच्या उर्दू परीक्षा जर संस्थानांत लोकप्रिय होऊं शकतात आणि तिच्या पदवीधरांना जर शिक्षणखातें सरकारी पदवीधरांच्या बरोवरीनें पगार देतें, तर महाराष्ट्र साहित्यपरिषदेच्या परीक्षा आणि पदवीधर यांना ती प्रतिष्ठा कां प्राप्त होऊं नये? निजामराज्यांतील मराठी शिक्षणाचा सध्यां विकट होऊन बसलेला प्रश्न सुटावयाला या परीक्षांचा प्रचार निस्संशय उपकारक होईल. मला आपल्या अडचणींची आणि गरजांची असावी तितकी कल्पना नाही. म्हणून मी कार्यक्रमाची फक्त रूपरेषा तेवढीच सुचविली आहे. पण, हा सौम्य, सुटसुटीत कार्यक्रम पुढल्या तीन वर्षांत जर आपण चिकाटीनें अंमलांत आणला, तर, मला वाटतें, महाराष्ट्राच्या या आदिभूमींतून लुप्त झालेलें मराठीचें सामर्थ्य वाढीला लावल्याचें श्रेय आपल्याला खात्रीनें मिळेल.

महाराष्ट्राच्या आदिभूमीचा वारसा—

आणि, महाराष्ट्राच्या या आदिभूमीचा वारसा आपल्याकडे आलेला आहे या जाणिवेने प्रेरित होऊन जर आपण कार्यप्रवृत्त झालांत, तर जगांतील कोणतीही प्रतिगामी शक्ति आपल्या प्रगतीचा मार्ग फार काळ रोखून धरू शकणार नाही. कारण ही जाणिव म्हणजे मराठी भाषेच्या सर्व संचित सामर्थ्याची स्फूर्ति आहे. दक्षिण भारताला दास्यमुक्त करणाऱ्या शककर्त्या शालिवाहनाचे दिग्विजयी सैन्य ज्या गोदाकाठच्या पवित्र भूमीतून प्रकट झाले, त्या भूमीच्या विसाव्या शतकांतील संतानांना आपल्या भवितव्याविषयी निराश होण्याचे, आपण उपेक्षित किंवा अरक्षित आहोत, असे मानून घेण्याचे काय कारण आहे? महाराष्ट्र आणि आंध्र या भरतखंडांतील सहोदर राष्ट्रांची केवळ जीवनधाराच अशी गोदावरी या भूमीतून वाहात असून, ज्ञानदेव, चक्रधर, एकनाथ, रामदास आणि गुरु गोविंदसिंह या धर्मवीरांच्या प्रभावाने तिचे परिसर पुनीत झालेले आहेत, महाराष्ट्राच्या वाङ्मयतपस्येचीं केवळ तीर्थक्षेत्रेच नव्हत, तर त्यांचीं धनधान्याचीं निधानेहि याच भूमीत सांठविलेली आहेत. महाराष्ट्र आज जो दरिद्री समजला जातो, तो वैनगंगेपासून गोदावरीपर्यंत पसरलेल्या या सर्वसमृद्ध आदिभूमीशीं त्याची ताटातूट झाल्यामुळे. या आपल्या राष्ट्रीय हानीची आंच मराठी जनतेला जाणवत नाही आणि तिच्याकडून आपली उपेक्षा होत आहे, असे आपण कसे समजतां? महाराष्ट्राची सध्यांची दुरवस्था हे आपली अत्यंत विषम समाजरचना आणि तिचा मूर्तिमंत कर्मविपाकच असा आपला पूर्वेतिहास यांचे स्वाभाविक पर्यवसान आहे. ही समाजरचना आमूलाग्र बदलून महाराष्ट्र ज्या दिवशीं बंधमुक्त होईल, त्या दिवशीं नर्मदेपासून तुंगभद्रेपर्यंत पसरलेल्या मराठी जनतेचे एकात्म, एकीकृत सामर्थ्य आपल्याहि उन्नतीला कारण होत असल्याचा प्रत्यय आपल्याला आल्याविना राहणार नाही.

लोकशाहीचा युगधर्म—

तो दिवस आतां फारसा दूर नाही, असे मला निश्चित वाटते. कारण, मराठी जनतेला जरी कदाचित् बंधमुक्त आणि एकसंध होण्याची तितकी

तळमळ लागलेली नसली व त्या ध्येयाच्या सिद्धतेसाठीं करावा लागणारा सर्व प्रकारच्या क्षुद्र संकुचित हितसंबंधांचा त्याग करण्याचीहि जरी आज तिची तयारी नसली तरी जगांतील लहानांतल्या लहान राष्ट्रांला आणि दुबळ्यांतल्या दुबळ्या समाजाला पुनरुत्थानाची ग्वाही देणारा लोकशाहीचा क्रांतिकारक युगधर्म तें ध्येय मूर्तावस्थेला आणून दाखविल्याशिवाय रहाणार नाही. आपण बंधमुक्त होणें न होणें हें आपल्या इच्छेवर किंवा उद्योगावर आतां अवलंबून राहिलेलें नाही. त्या युगधर्माच्या प्रभावानें तें परिवर्तन आपोआप घडून येणार आहे. कोणी कितीहि विरोध केला, तरी तें भवितव्य कांहीं टळत नाही. त्या लोकशाहीच्या युगधर्माचें अनन्यभावानें अनुष्ठान करणें हाच मराठी जनता आणि मराठी भाषा यांचा एकमेव तरणोपाय आहे.

मित्र हो,

महाराष्ट्र शारदेच्या वार्षिकोत्सवांतील अग्रपूजेचा जो हा बहुमान यंदा आपण मला दिला आहे, त्याबद्दल प्रथम मी आपले मनःपूर्वक आभार मानतो. हे आभार औपचारिक नाहीत. न वक्ता, न विद्वान्; न साहित्यिक, न कलाभिज्ञ; अशा माझ्यासारख्या एका वृत्तव्यावसायिकाला, केवळ पांडित्याच्या आणि लालित्याच्या दृष्टीनेच पाहिले तर, मराठी साहित्याच्या या अग्रासनावर बसण्याचा खरोखरी काय अधिकार आहे? कै. शि. म. परांजपे, श्री. न. चिं. केळकर आणि श्री. कृ. प्र. खाडिलकर या महाराष्ट्रांतील तिघां मूर्धाभिषिक्त पत्रकारांना हा अग्रपूजेचा मान पूर्वी मिळालेला आहे, ही गोष्ट खरी. पण, ज्यांच्या सौंदर्यशाली, विषदिग्ध, संजीवक वाणीने महाराष्ट्राला संपूर्ण स्वातंत्र्याच्या ध्येयाचा साक्षात्कार घडविला, ते अण्णासाहेब परांजपे, ज्यांच्या लालित्यलोलुप लेखणीने मराठी वाङ्मयाची सगळी क्षेत्रे साम्राज्ञीच्या ऐश्वर्याने समृद्ध केलीं, ते तात्यासाहेब केळकर आणि ज्यांनीं केवळ मराठी रंगभूमीवरच नव्हे तर वृत्तव्यवसायांतहि आपल्या कर्तृत्वाने 'नवा काळ' निर्माण केला ते काकासाहेब खाडिलकर!— त्या महाभागांच्या क्रांतिसंमुख, बुद्धिप्रधान परंपरेंत जरी मी गेलीं दोन तपें घालविलीं असलीं, तरी त्यांनीं मंडित केलेल्या मराठी वाङ्मयाच्या या व्यासपीठावर बसण्याची माझी योग्यता आहे, असें मी कसें म्हणूं? तेव्हां, आपण केलेला माझा हा सन्मान म्हणजे स्वातंत्र्याच्या लढ्याची आघाडी ईर्ष्येने सांभाळणाऱ्या मराठी वृत्तव्यवसायाचाच सन्मान आहे असें समजून त्या व्यवसायातफे मी कृतज्ञतेने त्याचा स्वीकार करितों.

पूर्वमहाराष्ट्राचा प्रतिनिधि—

आपले आभार मानावयाला आणखीहि एक कारण आहे. तें कारण असें कीं, नागपूर, वऱ्हाड, खानदेश आणि मराठवाडा हे जे पूर्वमहाराष्ट्राचे चार उपेक्षित विभाग, त्या विभागाच्या अस्मितेची जाणीव सुप्रगत, सुसंस्कृत पश्चिम महाराष्ट्राला अखेर झाली असल्याची खूण मला मिळालेल्या या बहुमानामुळे पूर्व महाराष्ट्रांतील जनतेला एका परीनें पटणार आहे. माझे हें विधान ऐकून पुष्कळांना राग येईल, हें मी जाणून आहे. पण, मराठी साहित्याच्या ज्या या अग्रासनावर आरूढ होण्याची संधि आपण मला दिली आहे, त्या अग्रासनावरून जर महाराष्ट्रांतील उपेक्षित, दलित, मूक जनतेचें मनोगत मी प्रामाणिकपणानें प्रकट केलें नाहीं, तर, मला वाटतें, आपण मजवर टाकलेल्या या जबाबदारीला मी अपात्र असल्याचें सिद्ध होईल. म्हणून, मी जें आज माझ्या अंतःकरणाचीं कपाटे खोलून प्रांजळपणानें बोलणार आहे, तें आपण तितक्याच प्रांजळपणानें गोड करून घ्यावें, अशी माझी आपल्याला प्रार्थना आहे. मराठी साहित्याचा काय, राजकारणाचा काय किंवा उद्योगधंद्यांचा काय विचार करतांना गोदावरीच्या पलिकडे थेट नर्मदेपर्यंत महाराष्ट्र पूर्वेकडे पसरत गेलेला आहे, महाराष्ट्र संस्कृतीचा उगम आणि महाराष्ट्र भाषेचा उद्धार प्रथम याच त्याच्या आदिभूमींत झाला आहे, शातवाहन, राष्ट्रकूट, चालुक्य, यादव आणि भोसले या ज्या पांच प्रमुख राजवंशांनीं महाराष्ट्राला भारतीय इतिहासांतील त्याचें आजचें श्रेष्ठ स्थान प्राप्त करून दिलें त्या राजवंशांचा अभ्युदय गोदाकांठच्या याच पुण्यभूमींत झाला आहे व महाराष्ट्राच्या वऱ्हाड भौतिक संपत्तीचें भांडारहि नर्मदेपासून गोदावरीपर्यंतच्या याच पूर्वेकडील प्रदेशांत अद्याप अलक्षित अवस्थेंत आहे, याची जाणीव किती महाराष्ट्रीय नेत्यांना आहे ? ही जाणीव जर पश्चिम महाराष्ट्रांतील सुशिक्षित समाजाला असती, तर हरि महादेव पंडित, कृष्णशास्त्री घुले, केशव लक्ष्मण दत्तरी, यशवंत खुशाल देशपांडे आणि वासुदेव विष्णु मिराशी यांना मराठी साहित्याच्या वार्षिकोत्सवांतील हा अग्रपूजेचा मान मिळाला नसता काय ? पण, गेल्या तीस वर्षांत महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनाचें अध्यक्षपद जरी विदर्भाच्या वाऱ्याला तीन वेळां आलें असलें, तरी नागपूर, खानदेश आणि मराठवाडा यांना मात्र तो मान एकदांहि मिळालेला नाहीं. म्हणून

नर्मदेपासून गोदावरीपर्यंत पसरलेल्या पूर्व महाराष्ट्राचा एक अभिमानी निष्ठावंत सेवक या नात्यानेंहि आपण दिलेल्या या बहुमानाबद्दल मी कृतज्ञता व्यक्त करितों. विशेषतः, वेळगांवसारख्या महाराष्ट्राच्या दक्षिण सीमेवरील शहरानें तो मान अभावितपणें माझ्यासारख्या नागपूरच्या लेखकाला दिल्यामुळें तर त्याला विशेषच महत्त्व आणि माधुरी आली आहे.

दक्षिण भारतापुढील कार्य—

महाराष्ट्र आणि कर्नाटक यांच्या सीमारेषेवरील या मराठी शहरांत उभें राहून बोलतांना येथें धुमसत असलेल्या मराठी—कानडी वादाची आठवण होणें अपरिहार्य आहे. पण या वादाबद्दल मला उद्वेग किंवा भीति हीं दोन्हीहि वाटत नाहींत. कारण, महाराष्ट्र आणि कर्नाटक हीं कृष्णाकांठचीं दोन सहोदर राष्ट्रे असून, गेल्या हजार वर्षांत त्यांच्या सरहद्दी सतत बदलत आलेल्या आहेत, हें मी जाणून आहे. तेव्हां या प्रश्नाबद्दल केवळ भाषेच्या अभिमानानें आपसांत भांडत न बसतां, हिंदुस्थानांतील प्रांतांची भाषावार पुनर्घटना होण्याचा सुयोग येतांच, महाराष्ट्र आणि कर्नाटक यांच्या प्रतिनिधींची संयुक्त समिती नेमून हा प्रश्न आपण गुण्यागोविंदानें सोडविणेंच समंजसपणाचें होणार नाहीं काय ? सरहद्दीचा जो हा प्रश्न आपसांत सहविचारानें सोडवितां येण्यासारखा आहे, त्या प्रश्नावर वाद घालण्यापेक्षां, दक्षिण भारताच्या राजकीय भवितव्याच्या व्यापक दृष्टीनें जर महाराष्ट्र आणि कर्नाटक यांच्या सहकार्याचा विचार आपण केला, तर, मला वाटतें, तें अधिक इष्ट, अधिक श्रेयस्कर होईल. गुजराथ, महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्र आणि तामिळ हीं दक्षिण भारतांतील पांच मुख्य द्राविड राष्ट्रे आहेत; व त्यांच्या एकोप्यावरच दक्षिण भारताचें स्वातंत्र्य आणि उत्कर्ष हीं दोन्ही अवलंबून रहातील. उत्तर भारतावर ज्या ज्या वेळीं परकीयांचीं आक्रमणें आलीं आणि भारतीय संस्कृतीचा उच्छेद होण्याचा प्रसंग जेव्हां जेव्हां ओढवला, तेव्हां तेव्हां या पांच द्राविड राष्ट्रांनीं त्या परचक्रांना मोठ्या धैर्यानें तोंड दिलें; व भारतीय तत्त्वज्ञान आणि संस्कृति हीं त्यांच्या मूळच्या अविच्छिन्न शुद्ध स्वरूपांत कायम ठेवण्याचा प्रयत्न केला. पैठण, देवगिरी, अनहिलवाडा, द्वारसमुद्र, विजयानगर, म्हैसूर, बंगळूर, तंजावर, पुर्णे

आणि नागपूर हीं दक्षिणापथाच्या इतिहासांत तळपणाच्या शहरांचीं नांवां या द्राविड राष्ट्रांनीं भारतीय स्वातंत्र्य आणि संस्कृति यांच्या रक्षणार्थ केलेल्या भगीरथ प्रयत्नांची साक्ष देतात. देवगिरीच्या साम्राज्याच्या उज्ज्वल अव-
शेषांतून विजयानगरच्या साम्राज्याचा उदय झाला आणि विजयानगरच्या साम्राज्याच्या वैभवशाली स्मृतींतून मराठशाहीचें उत्थान झालें. देवगिरीपासून द्वापरसमुद्रापर्यंतचा दक्षिणापथ म्हणजे भारतीय संस्कृतीचें परित्राण आणि पुन-
रुज्जीवन करण्यासाठीं दक्षिणात्य वीरांनीं, कवींनीं आणि संतांनीं शतकानुशतकें केलेल्या पराक्रमाचा आणि प्राणार्पणाचा मूर्तिमंत इतिहासच होय. राष्ट्रसभेच्या धोरणा-
नुसार उत्तर भारताची जर हिंदु, मुसलमान आणि शीख यांच्यांत वाटणी झाली, तर भारतीय संस्कृतीचें एकसंध, बलिष्ठ असें केंद्र दक्षिण भारतांतच निर्माण होईल, कदाचित् हेतुपूर्वक निर्माण करावें लागेल. त्या दृष्टीनें, त्रावणकोर संस्थानाचे प्रतिभाशाली प्रधानमंत्री सर रामस्वामी अय्यर यांचा 'दक्षिणापथ संसद्' स्थापन करून विंध्याद्रीपासून हिंदी महासागरापर्यंत पसरलेल्या द्राविड राष्ट्रांचें सांस्कृतिक संघटन, साहित्याच्या परस्परप्रदानानें, करण्याचा जो संकल्प आहे, तो मला स्वागताई वाटतो. उत्तर भारताच्या राजकीय पुनर्घटनेंत जीं फाटाकुटीचीं विषबीजें आज दृग्गोचर होत आहेत, त्यांचे संभाव्य दुष्परिणाम लक्षांत घेतां, गुजरात, महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्र आणि तमिळ या द्राविड राष्ट्रांनीं आपल्या भवितव्याचा विचार एकदिलानें करावयाला नको काय ?

महाराष्ट्र आणि कर्नाटक—

त्यांतून महाराष्ट्र आणि कर्नाटक हीं तर सह्याद्रीच्या उत्संगावरील स्वातंत्र्या-
च्या वातावरणांत वाढलेलीं आणि कृष्णेच्या पुण्योदकावर परिपुष्ट झालेलीं जुळीं राष्ट्रे आहेत. त्यांची भाषा भिन्न असली, तरी संस्कृति एक आहे, उपास्य एक आहे, परंपरा एक आहे आणि इतिहासहि एक आहे. संसारांत आणि समरांगणांत त्यांचें रक्त मिसळलेलें आहे; प्रीतीच्या उद्रेकांत आणि भक्तीच्या आर्ततेत त्यांचे अश्रु एकवटलेले आहेत. कृष्णा ही त्यांची जीवनधारा आहे आणि विठ्ठल हा त्यांच्या जीवींचा जिव्हाळा आहे. नामदेवरायांनीं म्हटलेंच आहे—

कानडा विठ्ठल वो । उभा भीवरेतीरीं भक्तांचें आर्त घो । जीवा लागलें भारी

यादव आणि भोसले या दाक्षिणात्य राजवंशांनीं हा महाराष्ट्र आणि तो कर्नाटक असा भेद कधीं केला नाहीं. किंवाहुना, महाराष्ट्राच्या स्वराज्यस्थापनेच्या प्रयत्नाचें मूळ प्रथम कर्नाटकांत रुजलें आणि नंतर त्याचा प्रसार कावेरीपासून तापीपर्यंत झाला. इतकेंच नव्हे, तर औरंगजेवानें मराठ्यांवर स्वारी केल्यानंतर जेव्हां महाराष्ट्राचा उच्छेद होण्याचा प्रसंग आला, तेव्हां छत्रपति राजाराम यानें कर्नाटकाचा आश्रय घेतला आणि कर्नाटकानें महाराष्ट्राची पाठ त्या वेळीं निष्ठेनें राखल्यामुळेच खरोखरी मराठशाहीला एक शतकाचें तरी आयुर्मान लाभलें. कर्नाटकाचें हें ऋण महाराष्ट्र कसा विसरेल ? ब्राह्मणापासून महाराष्ट्रपर्यंत आणि हिंदूपासून मुसलमानापर्यंत सर्व जातींना आणि धर्मांना समदृष्टीनें लेखणाऱ्या श्रीविठ्ठलाच्या उपासनेचा देवगिरीपासून विजयानगरपर्यंत पसरलेला बडिवार महाराष्ट्र कसा विसरेल ? दक्षिण भारताला दास्यमुक्त करण्याच्या ईर्ष्येनें उद्युक्त झालेल्या छत्रपतींच्या घराण्याच्या शाखोपशाखांचा गोदावरीपासून तुंगभद्रेपर्यंत झालेला वैभवशाली विस्तार महाराष्ट्र कसा विसरेल ? धर्म, संस्कृति, इतिहास, वाङ्मय, संगीत आणि व्यापार यांपैकीं महाराष्ट्राच्या जीवनाची कोणतीहि कला घ्या, ती कर्नाटकाच्या वैशिष्ट्यानें संस्कारित आणि समृद्ध झालेली आढळेल. महाराष्ट्र आणि कर्नाटक यांचा हा पुरातन ऋणानुबंध लक्षांत घेतला व त्याबरोबरच त्यांच्या राजकीय भवितव्याचीहि एकता ध्यानांत घेतली, म्हणजे मला या दोन्ही राष्ट्रांतील सुशिक्षितांना असें विचारावेंसें वाटतें कीं, सरहद्दीचा जो प्रश्न वाटाघाटीनें आणि तडजोडीनें सुटण्यासारखा आहे, त्यावर वाद माजवून तुम्ही या दोन राष्ट्रांकांत शतकानुशतकें चालत आलेल्या सौहार्दावर आणि सहकार्यावर विव्या कां घालतां ?

दोघांपुढील एकच एक प्रश्न—

कारण, महाराष्ट्र आणि कर्नाटक यांच्यापुढें आज जो एकच एक प्रश्न त्यांच्या भवितव्याचा निर्णायक म्हणून उभा ठाकलेला आहे, तो सोडवून वेग्याव्या वावतीत त्यांना परस्परांचें सहकार्य घेणें अवश्य आहे, असें निदान

मला तरी वाटते. महाराष्ट्र हा ब्रिटिश, निजाम आणि पोर्तुगीज या तीन भिन्न राज्यसत्तांखाली, तर कर्नाटक हा ब्रिटिश आणि निजाम या दोन भिन्न राज्यसत्तांखाली विभागला गेलेला आहे; व या विभागणीमुळे या दोन राष्ट्रांची अनेक शकले पडलेली असून, तीं एकसंध आणि एकजीव करून भावी हिंदी संयुक्त घटनेत आपले स्थान, भारतीय राष्ट्रसंघाचे अविभाज्य घटक म्हणून, निश्चित करून घेणे हा एकच एक प्रश्न आज या दोन राष्ट्रांपुढे उभा आहे. मुंबई प्रांतांत काय किंवा निजामराज्यांत काय, महाराष्ट्र आणि कर्नाटक यांची परिस्थिति आज सारखीच आहे. तेव्हां, त्या दुर्धर परिस्थितीतून वाहेर निघण्यासाठी जे काय प्रयत्न करावयाचे, ते या दोन्ही राष्ट्रांनी एकदिलाने केल्यास ते अधिक प्रभावी, अधिक परिणामकारक होणार नाहीत काय? किंबहुना, महाराष्ट्र हा एका काळी कर्नाटकाच्या मानाने भारतीय राजकारणांत अग्रेसर म्हणून जागलेला असला, तरी आपली सध्यांची विच्छिन्न अवस्था लक्षांत घेऊन आपले राष्ट्रीय ऐक्य आणि सुदृढता यांच्यासाठी पद्धतशीर चळवळ जर कोणी आज निकराने चालविली असेल, तर ती कर्नाटकांनंच होय. आपल्या राष्ट्रीय ऐक्यासाठी कर्नाटक ज्या ईर्ष्येने आज झटत आणि झगडत आहे, ब्रिटिश सरकार आणि राष्ट्रसभा या दोहोनाहि कर्नाटकांनं ज्या निर्धाराने आपली राष्ट्रीय ऐक्याची मागणी सादर केली आहे, ती ईर्ष्या आणि तो निर्धार महाराष्ट्रांत कुठे आहे? कर्नाटकांनं स्वतंत्र प्रांतघटनेची आपली मागणी मुंबई कायदेमंडळाकडून मंजूर करवून घेतली; राष्ट्रसभेच्या कार्यकारिणीचेहि शिक्षामोर्तब तिच्यावर करवून घेतले; व तमाम कन्नड जनता त्या मागणीच्या मार्गे एकमुखाने उभी असल्याचा प्रत्यय आपल्या प्रखर आंदोलनाने ब्रिटिश सरकार आणि राष्ट्रसभा यांना पुनःपुन्हा आणून दिला. त्यामुळे, ब्रिटिश सत्तेखालील कर्नाटकाच्या स्वतंत्र प्रांतघटनेचा प्रश्न जरी अद्याप सुटलेला नसला, तरी राष्ट्रसभेच्या कारभारापुरता त्याचा एकसंध, स्वतंत्र प्रांत आस्तित्वांत आला आहे, ही गोष्टहि कांही कमी महत्त्वाची नाही. त्या मानाने आपले राष्ट्रीय ऐक्य आणि स्वतंत्र प्रांतघटना यांच्याबद्दल महाराष्ट्रांत किती उदासीनता आहे? संयुक्त कर्नाटक सभेसारखी महाराष्ट्राच्या एकीकरणासाठी अव्याहत चळवळ करणारी एक तरी प्रातिनिधिक, जागरूक संस्था महाराष्ट्रांत आहे काय? किंवा कर्नाटकाच्या एकीकरणासाठी निष्ठेने झटत असलेले गांधी सेवासंघाचे सदस्य श्री. दिवाकर यांच्यासारखा

महाराष्ट्राच्या एकीकरणासाठीं झटणारा एक तरी नेता महाराष्ट्रांत आहे काय ? खरोखरी, स्वतःच्या राष्ट्रीय ऐक्यासाठीं कशा रीतीनें प्रयत्न करावेत, याचा धडाच जगुं कर्नाटकानें आपल्या गेल्या वीस वर्षांतील यशस्वी आंदोलनाच्या रूपानें महाराष्ट्राला घालून दिला आहे, असें म्हटल्यास तें चूक होणार नाही.

महाराष्ट्रीय नेत्यांची अनास्था—

कारण, राष्ट्रसभेच्या कारभारापुरता तरी नर्मदेपासून तुंगभद्रेपर्यंत पूर्वपश्चिम पसरलेल्या अखिल महाराष्ट्राचा संपूर्ण संयुक्त प्रांत निर्माण करण्याची व्यवहार्य सुलभ कल्पनाहि महाराष्ट्रांत जोर धरूं शकत नाही, असा माझा गेल्या दहा वर्षांचा अनुभव आहे. मग मुंबई आणि मध्यप्रांत—वन्हाड यांत विभागलेल्या महाराष्ट्राच्या घटनात्मक एकीकरणाची गोष्ट तर दूरच राहिली ! मराठशाहीच्या नाशाची मीमांसा करतांना कै. वासुदेवशास्त्री खरे यांनीं मध्यवर्ती सत्तेपासून फुटून निघून स्वतःचा सवता सुभा थाटण्याची महाराष्ट्रांतील कर्त्या पुरुषांची प्रवृत्ति हें मराठ्यांच्या अधःपाताचें एक मुख्य कारण म्हणून सांगितलें होतें. ती फुटीर प्रवृत्ति आजहि महाराष्ट्रीय नेत्यांत कायम आहे, असें मी म्हटलें, तर त्याबद्दल आपण राग मानूं नका. १९२० च्या आक्टोबरमध्ये राष्ट्रसभेची नवी घटना ज्या वेळीं तयार करण्यांत आली, त्या वेळीं भाषावार प्रांतरचनेच्या सर्वसंमत तत्वानुसार महाकोसल, गुजराथ, कर्नाटक, आंध्र, ओरिसा वगैरे अनेक नवीन प्रांत अस्तित्वांत आले; व ब्रिटिश सत्तेखालीं मुंबई आणि मध्यप्रांत वन्हाड या दोन प्रांतांत विभागल्या गेलेल्या महाराष्ट्राचा संयुक्त प्रांत निर्माण करण्याचा आग्रह जर महाराष्ट्राच्या या दोन भागांतील तत्कालीन पुढाऱ्यांनीं एकमुखानें धरला असता, तर निदान राष्ट्रसभेच्या कार्यापुरता तरी संयुक्त महाराष्ट्र त्या वेळीं मूर्तावस्थेला आल्याशिवाय रहाता ना. पण श्री. न. चिं. केळकर हे स्वतः राष्ट्रसभेच्या त्या घटनासमितींत असूनहि ही साधी गोष्ट होऊं शकली नाही. उलट, राष्ट्रसभेच्या कारभारांत महाराष्ट्राचे (१) मुंबई शहर, (२) मुंबई प्रांतांतील दहा जिल्ह्यांचा पश्चिम महाराष्ट्र, (३) चार जिल्ह्यांचा वन्हाड आणि (४) चार जिल्ह्यांचा नागपूर असे त्याचे तुकडे पडून, महाराष्ट्राच्या पूर्वीच्या राजकीय विच्छेदनांत ही आणखी नवी भर पडली. आजहि नर्मदेपासून तुंगभद्रेपर्यंत पसरलेल्या अखिल महाराष्ट्राच्या

एकीकरणाच्या विचारापेक्षां नागपूरचा म्हणा, वऱ्हाडचा म्हणा किंवा मुंबई प्रांतांतील दहा मराठी जिल्हांचा म्हणा, सवता सुभा कसा कायम ठेवतां येईल, हाच विचार महाराष्ट्रीय नेत्यांच्या मनांत प्रबळ असल्याचें दिसून येतें. म्हणूनच मी म्हणतो कीं, मध्यवर्ती सत्तेपासून फुटून निघून स्वतःचा सवता सुभा थाटण्याची जी फुटीर प्रवृत्ति मराठेशाहींतील कर्त्या पुरुषांत होती आणि ज्या प्रवृत्तीमुळेच खरोखरी महाराष्ट्राचें स्वातंत्र्य अखेर नष्ट झालें, ती आत्मघातकी प्रवृत्ति आजहि महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागांतील पुढाऱ्यांमध्ये तितक्याच प्रमाणांत प्रबळ असल्याचें प्रत्ययाला येतें. मी हें विधान पूर्ण जाणिवेनें आणि जबाबदारीनें करीत आहे; गेल्या दहा वर्षांत मला आलेल्या अनुभवांच्या आधारानें करीत आहे. वस्तुतः मुंबई शहर, पश्चिम महाराष्ट्र, वऱ्हाड आणि नागपूर या अखिल महाराष्ट्राच्या ब्रिटिश अंमलाखालील चार सलग भागांतलें राष्ट्रसभेच्या प्रांतिक समित्यांनीं जर संपूर्ण महाराष्ट्राचा एक संयुक्त प्रांत उत्पन्न करण्याची मागणी राष्ट्रसभेकडे केली, तर ती मान्य करण्यांत येणार नाहीं, असें म्हणावयाला काय पुरावा आहे ? पण अशा तऱ्हेची मागणी करावयाला अवश्य असलेली एकीकरणाची तळमळ महाराष्ट्राच्या राष्ट्रनेत्यांत कोठें आहे ? श्री. शंकरराव देव, श्री. काकासाहेब गाडगीळ आणि श्री. बाळासाहेब खेर या महाराष्ट्राच्या राष्ट्रसभेतील नेत्यांना त्यांच्या एकीकरणाची मागणी एकमुखांनें करण्याइतकें या प्रश्नाचें अगत्य कोठें वाटतें आहे ? राष्ट्रसभेच्या कारभारांत महाराष्ट्राचे चार तुकडे पडल्यामुळे राजकीय संघटनेच्या आणि नेतृत्वाच्या दृष्टीनें त्याचें जें विलक्षण नुकसान झालें आहे, त्याच्या प्रत्येक राष्ट्रीय उपक्रमाला जी संकुचितता आणि विकलता आली आहे, तिची चाड आणि चीड या नेत्यांना कोठें आहे ? त्या हानीची प्रतीति जर या नेत्यांना असती, तर त्यांनीं महाराष्ट्राच्या एकीकरणाचा प्रश्न, डॉ. पट्टाभिसीताराम अय्या आणि श्री. दिवाकर यांच्याप्रमाणें, तळमळीनें हातीं घेतला नसता काय ?

‘ मीं धर्मसंकट मीं हूं ’—

म्हणून, मी आग्रहपूर्वक असें म्हणतो कीं, राष्ट्रसभेच्या कारभारापुरता-देखील मुंबई आणि मध्यप्रांत-वऱ्हाड या दोन प्रांतांत विभागलेल्या ब्रिटिश सत्तेखालील महाराष्ट्राचा जो सलग संयुक्त प्रांत निर्माण होऊं शकला नाहीं,

त्याला राष्ट्रसभेंतील महाराष्ट्राच्या जुन्या आणि नव्या नेत्यांची अनास्थाच खरोखरी जबाबदार आहे. महाराष्ट्राच्या एकीकरणाची मागणी या दोन्ही भागांतील राष्ट्रसभेच्या प्रांतिक समित्यांनीं आणि कायदेमंडळाच्या राष्ट्रीय सदस्यांनीं जर एकमुखानें केली तर संयुक्त महाराष्ट्र उद्यां अस्तित्वांत येईल. ता. २९ मार्च १९४२ च्या 'हरिजना' च्या अंकांत म. गांधी यांनीं, आंध्र महासभेचे नेते विजयानगरचे महाराजकुमार यांनीं विचारलेल्या शंकेला उत्तर देतांना आंध्र देशाच्या स्वतंत्र प्रांतघटनेच्या मागणीला आपला पूर्ण पाठिंबा आहे, असें जाहीर केलें. तेव्हां, ता. ७ एप्रिल रोजीं त्यांना पत्र पाठवून, महाराष्ट्राच्या स्वतंत्र प्रांतघटनेच्या मागणीचा आपण सक्रिय पुरस्कार करावा, अशी प्रार्थना मी केली. या माझ्या प्रार्थनेला ता. १९ एप्रिलच्या 'हरिजना' च्या अंकांतून महात्माजींनीं असें उत्तर दिलें कीं,—

“ एकीकरणाची मागणी त्या त्या विभागांतील काँग्रेसवाल्यांकडून व्हावयास पाहिजे. ती मागणी जर एकमतानें करण्यांत आली, तर काँग्रेसला ती अमान्य करतां येणार नाही. ही गोष्ट अगदीं त्या त्या विभागांतील काँग्रेसवाल्यांच्या हातची आहे.”

त्यानंतर ता. २४ एप्रिल रोजीं मी त्यांना पुन्हां पत्र घालून महाराष्ट्र एकीकरणाच्या मागणीला कांहीं प्रमुख काँग्रेस कार्यकर्त्यांकडून होत असलेला विरोध त्यांच्या निदर्शनाला आणून दिला; व त्यांना पुनश्च अशी विनंति केली कीं :—

“ (१) भाषावार प्रांतरचनेचें तत्त्व काँग्रेसला मान्य असल्यामुळे महाराष्ट्राच्या एकीकरणाची महाराष्ट्रीयान्ची मागणी आणि चळवळ न्याय्य आणि निरपवाद आहे असें आपण काँग्रेसवाल्यांना अनुलक्षून जाहीर करावें. (२) महाराष्ट्र, मुंबई शहर, वऱ्हाड आणि नागपूर या महाराष्ट्राच्या चार भागांतील प्रांतिक काँग्रेस कमिठ्यांनीं महाराष्ट्राच्या एकीकरणासाठीं सनदशीर प्रयत्न करण्याची इष्टता आपण सूचित करावी. (३) महाराष्ट्राच्या एकीकरणाच्या चळवळीचा एक भाग म्हणून गहाविदर्भाचा स्वतंत्र प्रांत करण्याची जी मागणी वऱ्हाड—मध्यप्रांतांतील असेंब्ली आणि काँग्रेस मंत्रिमंडळ यांनीं मंजूर केली आहे तिला, आंध्र प्रांताच्या कायदेशीर मागणीप्रमाणेंच, आपण पाठिंबा द्यावा. (४) भाषावार प्रांतरचनेच्या प्रश्नाला आपण आपल्या रचनात्मक कार्यक्रमांत स्थान द्यावें. (५) महाराष्ट्राच्या एकीकरणाच्या चळवळीचें आपण प्रत्यक्ष

नेतृत्व घ्यावें अशी मुळींच अपेक्षा नाही. फक्त त्या चळवळीला चुकीच्या कल्पनांनीं होणाऱ्या विरोधाचा परिहार करण्यासाठीं तिला पाठिंबा देऊन आपण मार्गदर्शन करावें एवढाच फक्त आग्रह आहे.

“ या पांच मुद्यांसंबंधीं आपण जर जाहीर रीतीनें आपला स्पष्ट अभिप्राय प्रकट केला, तर काँग्रेस पक्षांत आज महाराष्ट्र आणि महाविदर्भ यांच्या एकीकरणाच्या आणि स्वतंत्र प्रांतघटनेच्या प्रश्नांसंबंधीं जो विरोध दृष्टीस पडतो तो नाहीसा होईल; व आंध्र देशाच्या स्वतंत्र प्रांतघटनेच्या प्रश्नाप्रमाणेंच महाराष्ट्राच्या स्वतंत्र प्रांतघटनेचा प्रश्नही, आपण आपल्या लेखांत उल्लेखिलेली नवीन व्यवस्था अंमलांत येण्याच्या सुमारास, व्यवहार्य राजकारणाच्या कक्षेंत येऊन बसेल. मला आशा आहे की, महाराष्ट्राच्या एकीकरणाच्या चळवळीला काँग्रेस-वाल्यांकडून होत असलेला अन्याय्य विरोध दूर करण्याचें आणि आंध्र देशाप्रमाणें त्याला स्वायत्ततेच्या मार्गाला लावण्याचें श्रेय घेऊन आपण माझी प्रार्थना सफल कराल.”

पण, १९४२ च्या आगामी आंदोलनाचे वेध मनाला लागलेले असल्यामुळेच बहुधा त्या व्यग्रतेच्या भरांत महात्माजींनीं ता. २९ जून रोजीं गला खाजगी रीतीनें असें लिहिलें कीं :—

“ आपका खत मेरे सामने पडा है. अब इंग्रेजी मिला. बात यह है कि मैं धर्मसंकट मे हूं. महाराष्ट्र के सब विभाग एक प्रांत बने. उसमे मेरी पूर्ण संभति है. लेकिन, इस समय इस आंदोलन उठानेमे मुझे शंका है. जब सब चीज खतरेमे है तब यह एक प्रश्नका अलग महत्त्व देनें मे कहांतक औचित्य है मैं नही जानता हूं. अगर अंतमे हिंदुस्थान आझाद बनेगा तो ऐसे सब प्रश्न अपनेआप हल हो जायेगे. ऐसी मेरी मानसिक स्थिति मे मैं कहांतक मदद दे सकता हूं ? ”

१९४२ च्या मे महिन्यांत गांधीजी ज्या या ‘धर्मसंकटां’त सांपडलेले होते, त्याचा आतां पूर्ण निरास झालेला असून, हिंदी राजकीय क्षितिजावर स्वातंत्र्याची उषःप्रभा फांकली असल्याचा साक्षात्कार त्यांच्या प्रज्ञाचक्षूंना सध्यां प्रत्यक्षां होत आहे. म्हणून, मराठी साहित्याच्या या अग्रासनावरून मी त्यांना अशी प्रार्थना करितों कीं, आंध्र देशाच्या स्वतंत्र प्रांतघटनेच्या मागणीचा सक्रिय पुरस्कार करून तिला ज्याप्रमाणें राष्ट्रसभेची संमति त्यांनीं मिळवून दिली,

त्याप्रमाणें महाराष्ट्राचीहि स्वतंत्र प्रांतघटनेची मागणी त्यांनीं राष्ट्रसभेकडून मंजूर करवून घ्यावी. ही जी प्रार्थना मी त्यांना करित आहे, ती केवळ ते अखिल भारताचे विश्ववन्द्य नेते आहेत या कारणामुळे नव्हे; तर गेलीं बारा वर्षें त्यांचें वास्तव्य महाराष्ट्रांत असल्यामुळे महाराष्ट्र जनतेचा त्यांच्यावर विशेष हक्क असल्याच्या जाणिवेनें. सातशें वर्षांपूर्वी गुजराथेंतून महाराष्ट्रांत येऊन श्रीचक्रधर-स्वामींनीं ज्याप्रमाणें महाविदर्भांत महानुभाव पंथ स्थापन केला आणि त्या वेळीं बाल्यावस्थेंत असलेल्या मराठी भाषेला देववाणीची प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली, त्याप्रमाणें महात्माजींनीं बारा वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रांत स्थायिक होऊन आपल्या सत्याग्रहधर्माचें सर्वांगीण केंद्र वर्धातीरावर निर्माण केलें आणि आपल्या रचनात्मक कार्याची कर्मभूमि होण्याचा मान महाराष्ट्राला दिला. हा त्यांचा महाराष्ट्र-भूमीशीं जडलेला जिव्हाळा लक्षांत घेऊनच महाराष्ट्र एकीकरणाच्या प्रश्नाचा त्यांनीं सक्रिय पुरस्कार करावा आणि तो यशस्वी रीतीनें सोडविण्याचें श्रेय घ्यावें, अशी विनंति या मराठी भाषेच्या व्यासपीठावरून त्यांना मी आज जाहीर रीतीनें करित आहे. त्यांचा पाठिंबा जर या प्रश्नाला मिळाला, तर राष्ट्रसभेच्या महाराष्ट्रीय नेत्यांत त्याविषयीं जी विलक्षण उदासीनता दृष्टीस पडते, ती नष्ट होऊन ते तो प्रश्न घसाला लावण्यासाठीं ईर्ष्येनें प्रवृत्त होतील, याबद्दल मला शंका नाही.

वन्हाड, मराठवाडा आणि गोमंतक—

महाराष्ट्र एकीकरणाच्या मूलभूत प्रश्नाविषयीं जे राष्ट्रनेते इतके उदासीन आहेत, त्यांचें वन्हाड, मराठवाडा आणि गोमंतक यांच्या परिस्थितीकडे काय लक्ष असणार ? वन्हाड, मराठवाडा आणि गोमंतक हे महाराष्ट्राचे तीन निरनिराळ्या राज्यसत्तांखालीं असलेले तुटक भाग मिळून एकंदर सुमारे नव्वद लक्ष लोकसंख्येचा प्रदेश होतो. उण्यापुऱ्या तीन कोट लोकसंख्येच्या महाराष्ट्राच्या या एकतृतीयांश प्रदेशाचें राजकीय भवितव्य किती अनिश्चित, किती दुर्धर आहे. याची थोडी तरी जाणीव या नेत्यांना आहे काय ? वन्हाडवर जरी आज हैद्राबादच्या निजाम सरकारचें अधिराज्य नाममात्र असल्यासारखें दिसलें, तरी त्या सार्वभौम अधिराज्याला राज्यघटनेंत मिळालेलें कायदेशीर स्थान लक्षांत घेतां, तें उद्यां महाराष्ट्राच्या एकीकरणाला मारक झाल्याविना

रहाणार नाही हें निश्चित. मराठवाडा हा तर निजामराज्याचा एक बोलून चालून महत्वाचा घटक. शिक्षणस्वातंत्र्य, भाषणस्वातंत्र्य आणि मुद्रणस्वातंत्र्य या तिहींचुहि अभाव असलेल्या महाराष्ट्राच्या या आदिभूमीतील मराठीच्या संतानांचा आज जो सर्व वाजूनी कोंडमारा चालू आहे, त्याला उपमा शोधा- वयाला सतराव्या शतकातील जुलमी बेजबाबदार मोगल गजवटीकडेच खरो- खरी वळावे लागेल. अल्पसंख्यांचें राजकीय प्राबल्य कायम ठेवण्यासाठी बहु- संख्य प्रजेची पद्धतशीर पायमल्ली आणि पिळणूक आज जर कुठें बेगुमान- पणानें चाललेली असेल, तर ती निजामराज्यातील मराठवाड्यांत. निजामराज्यांत जसा उर्दू भाषेचा तसा गोमंतकांत पोर्तुगीज भाषेचा जुलूम लोकभाषेवर चाललेला असून, मराठवाड्याप्रमाणें गोव्यांतील जनतेलाहि कोणत्याच प्रकारचें विचारस्वातंत्र्य नाही. पण, वऱ्हाड, मराठवाडा आणि गोमंतक यांच्या या दुःस्थितीकडे राष्ट्रनेत्यांचें लक्ष कोठें आहे? वऱ्हाड, पुनरपि निजामाच्या सत्ते- ग्वालीं जाणार असल्याच्या किंवा गोमंतक पोर्तुगीज सरकारकडून निजाम खरेदी करणार असल्याच्या ज्या वातम्या मध्यंतरी उठल्या होत्या, त्यासंबंधी निषेधाचें एक अवाक्षर तरी श्री. शंकरराव देव, श्री. काकासाहेब गाडगीळ आणि श्री. बाळासाहेब खेर यांनी काढलें होतें काय? वऱ्हाडचें सोयरसुतक आपल्याला जणुं काहीं नाहीच, मराठवाडा आणि गोमंतक यांचा समावेश जणुं महाराष्ट्रांत होत नाहीच अशा बेपर्वाईच्या वृत्तीने हे महाराष्ट्रीय नेते महाराष्ट्राच्या या तुटक भागांची जी उपेक्षा आज करीत आहेत, त्या त्यांच्या गाफीलगिरीबद्दल त्यांना काय म्हणावें ?

तें चित्र आणि हें चित्र—

विशेषतः, आंध्र महासभेचे नेते डॉ. पद्माभिषीताराम अय्या, संयुक्त कर्ना- टक सभेचे नेते श्री. दिवाकर आणि ओरिसाचे नेते श्री. हरिकृष्ण मेहताब यांची आपआपल्या विशिष्ट मायदेशांच्या एकीकरणाविषयींची तळमळ आणि धडपड पाहिली, म्हणजे श्री. देव, श्री. गाडगीळ आणि श्री. खेर यांच्या या अनास्थेबद्दल मनाला पराकाष्ठेचें दुःख होतें. निजामराज्यांतील आंध्र परिषदेनें प्रादेशिक स्वायत्ततेची घोषणा करून आपली मूळ मातृभूमि जो आंध्र देश त्याच्यांत अंतर्भूत होण्याचा निर्धार प्रकट करतांच 'विशाल आंध्रा' च्या धुरी-

हांक

णांनी त्या निर्धारानें उत्साहानें स्वागत केलें. पण मराठवाड्यान केलेली स्वायत्ततेची मागणी किंवा गोमंतकाने केल्या 'चले जाव' चा धुंकार हा मात्र महाराष्ट्रीय नेत्यांच्या उदासीनतेमुळे अरण्यरूढनाप्रमाणें जागच्या जागी विराम पावून जिरून गेला. कोकोनाडा ते मच्छेलीपर्यंतचा प्रदेश निजामानें ब्रिटिश सरकारजवळ मागितला असल्याची बातमी प्रसिद्ध होताच आंध्र देशाचे नेते डॉ. पट्टाभिसीताराम अय्या हे त्वेपानें कडाडले, "आंध्र देशांतील एक तसू-भरहि जमीन निजामाला मिळणार नाही. शेवटला मनुष्य आणि शेवटला रुपया शिल्लक असेपर्यंत आंध्रदेश या मागणीला विरोध करील." (It will be resisted to the last man and last rupee.) आंध्र देशाच्या बाबतींतील डॉ. पट्टाभि यांची ही जागरूकता आणि युयुत्सा कोणीकडे! व वन्हाडच्या बाबतींतील श्री. शंकरराव देव यांची अनास्था आणि असावधता कोणीकडे!! 'विशाल आंध्रा'ला आज विजयानगरमच्या महाराजकुमारांसारखा खुद्द महात्मार्जीना हडसून खंडसून जाव विचारणारा कडवा निर्भय पुढारी लाभला असल्यामुळेच खरोखरी प्रांतिक असेंब्लीपासून तों कौन्सिल ऑफ स्टेटपर्यंत व राष्ट्रसभेच्या कार्यकारिणीपासून तों ब्रिटिश सरकारच्या मंत्रिशिष्टांपर्यंत राज्यसत्तेच्या हरएक केंद्रस्थानीं आंध्रांची स्वतंत्र प्रांतघटनेची मागणी दुमदुमत राहिलेली नाही काय? उलट, महाराष्ट्रांत संस्थानिक आणि सरदार, सत्याग्रही आणि मुत्सद्दी यांची रेलचेल असतांना देखील संयुक्त महाराष्ट्र सभा चालू शकली नाही, महाराष्ट्र विद्यापीठ निर्घू शकलें नाही आणि महाराष्ट्र एकीकरणाची कैफियत ब्रिटिश सरकारपुढें दाखल होऊं शकली नाही. ओरिसाचीं जीं संस्थानें आज शेजारच्या प्रांतांतून सामील केलीं गेलेलीं आहेत, त्यांचा समावेश ओरिसांत करण्यांत यावा, म्हणून त्याचे प्रधानमंत्री श्री. हरिकृष्ण मेहताब्र यांनीं ब्रिटिश मंत्रिशिष्टांना ओरिसाचें निवेदन सादर केलें आहे. पण महाविदर्भातील वस्तर आणि राजनांदगांव यांच्यासारखीं जीं संस्थानें महाकोसलमध्ये मोडलीं जातात, त्यांना मराठी प्रदेशांत समाविष्ट करून घेण्यासाठीं कोणत्याहि प्रकारची हालचाल करण्याची निकड महाराष्ट्रीय नेत्यांना वाटत नाही. आंध्र, कर्नाटक, वल्लुचिस्थान, दिल्ली वगैरे प्रांतांना आगामी पुनर्घटनेंत स्वायत्तता मिळण्याची स्पष्ट चिन्हें आतां दिसत आहेत. पण, अशा या स्थित्यंतराच्या वेळीं सुद्धां महाराष्ट्र एकीकरणाचा प्रश्न कायदेशीर रीत्या धसाला लावण्याचा प्रयत्न महाराष्ट्रीय

नेत्यांकडून अद्याप कोणत्याच प्रकारे झालेल्यां दिसत नाही. डॉ. पट्टाभिसीताराम अय्या, श्री. दिवाकर आणि श्री. हरिकृष्ण मेहताच यांची आपआपल्या माय-देशांच्या हितसंबंधांविषयी जी जागरूकता आणि तत्परता पदोपदीं प्रत्ययाला येत आहे, ती जर श्री. शंकरराव देव, श्री. काकासाहेब गाडगीळ आणि श्री. बालासाहेब खेर यांच्या ठिकाणी असती, तर महाराष्ट्राच्या एकीकरणासाठी महात्मार्जीना त्रास देण्याची काय गरज पडती? पण, त्यांच्या ठिकाणी अशा प्रकारची तळमळ यत्किंचितहि नसल्यामुळेच खरोखरी आज महात्मार्जींकडे धाव घेण्याचा प्रसंग आला आहे. मला उमेद आहे की, ता. १९ एप्रिल १९४२ च्या 'हरिजना'च्या अंकांत लिहिलेल्या लेखांत "प्रस्तुत संकटाचा अंत झाल्यावर एक नवीन दृश्य आणि नवीन व्यवस्था दिसेल" अशी जी आशा गांधी-जींनी व्यक्त केली होती, ती सफल झाल्यावर तरी त्या नवीन दृश्यांत आणि नवीन व्यवस्थेत संयुक्त महाराष्ट्र निर्माण झालेला आमच्या दृष्टीस पडेल.

सरहद्दीवर होत असलेली पिच्छेहाट—

जिथे नव्वद लक्ष लोकसंख्येच्या सलग मराठी प्रदेशाच्या भवितव्यावद्दल इतकी अनास्था आहे, तिथे महाराष्ट्राच्या चतुःसीमांवरील जे मराठीभाषी भाग भिन्नभाषी भागांत दडपले गेलेले आहेत, त्या भागांत चालू असलेल्या मराठीच्या पिच्छेहाटीची कोण दाद घेणार? मध्यप्रात-बऱ्हाडांतील भंडारा, बालाघाट, छिंदवाडा, बैतूल आणि निमाड या जिल्ह्यांत, मुंबई प्रांतांतील वेळगांव, सोलापूर आणि कारवार या जिल्ह्यांत व हैद्राबाद संस्थानांतील बिदर, गुलबर्गा, उस्मानाबाद, निजामाबाद आणि अदिलाबाद या जिल्ह्यांत मराठीचा हिंदी, कानडी आणि तेलगु यांच्याशी जो संघर्ष चालू आहे, त्यामुळे मराठी त्या त्या भागांतून हळूहळू हटत चालली असून, लवकरच हे सरहद्दीवरील भाग महाराष्ट्राला कायमचे पारखे होतील, अशी भीति वाटते. ज्या ठिकाणी जिल्ह्यांचे शहर मराठी असते, तिथे इतर भाषांचा संसर्ग हा मराठीला सहसा अपायकारक होत नाही. पण जिथे जिल्ह्यांचे शहर हे अन्यभाषी असते आणि भोंवतालचे कांहीं तालुके तेवढेच फक्त मराठी असतात, तेथे मात्र त्या शहरांतील आणि जिल्ह्यांतील स्थानिक स्वराज्यसंस्था मराठीची गळचेपी केल्याशिवाय सहसा रहात नाहीत, असा निदान मध्यप्रात-बऱ्हाडांतील तरी आमचा अनुभव

आहे. मंडारा, बैतुल, छिंदवाडा वगैरे जिल्ह्यांतून कांहीं ठिकाणीं डिस्ट्रिक्ट कौन्सिलें आणि म्युनिसिपालिच्या यांनीं मराठी शाळा बंद करून तेथें हिंदी शाळा सुरू केल्याच्या तक्रारी नेहमीं कानावर येत असतात. खुद्द नागपूर आणि वर्धा या मराठी जिल्ह्यांतहि म्युनिसिपालिटी आणि राष्ट्रसभेच्या स्थानिक समित्या यांनीं आपल्या प्रकाशनांतून मराठीऐवजीं हिंदीला प्राधान्य दिल्याचीं उदाहरणें माझ्या पहाण्यांत आहेत. पण, मराठीचें स्थान हिंदीला देण्याच्या या अन्याय्य प्रवृत्तीला जर विरोध केला, तर राष्ट्रभाषेचा द्रोह केल्याचा आरोप माथीं बसतो हें विशेष ! नागरी लिपि आणि हिंदी भाषा या राष्ट्रलिपि आणि राष्ट्रभाषा म्हणून हिंदुस्थानांत प्रसृत करण्याची कल्पना पं. मदनमोहन मालवीय यांनीं काढतांच कै.लो. टिळक यांनीं तिचा किती निष्ठेनें पुरस्कार केला आणि 'केसरीं'तून हिंदीचा प्रचारहि किती दक्षतेनें केला, हें प्रसिद्धच आहे. ज्या महाराष्ट्रनें हिंदीला राष्ट्रभाषा म्हणून इतक्या तत्परतेनें मान्यता दिली आणि सप्रे, पराडकर, आगरकर, खाडिलकर, कालेलकर प्रभृति उत्कृष्ट हिंदी लेखक निर्माण केले, त्या महाराष्ट्रांतील जनता राष्ट्रभाषेचा द्रोह करील, हें कसें शक्य आहे ? पण, राष्ट्रभाषेचे अभिमानी हे जेव्हां त्या त्या प्रांतांतील बहुसंख्य जनतेच्या मातृभाषेचें स्थान राष्ट्रभाषेला देण्याचा उपद्राप करितात, तेव्हां त्यांच्या त्या अतिक्रमणाला प्रतिकार करणें, हें खरोखरी कर्तव्य होऊन बसतें. महाराष्ट्राच्या चतुःसीमांवरिल हे सरहद्दींच्या गुंतागुंतीचे त्रिकट प्रश्न त्या त्या भागाच्या प्रतिनिधींची किंवा त्रयस्थांची सीमा-समिति नेमून सोडवावे लागतील, ही गोष्ट खरी. पण, तोंपर्यंत महाकोसल, महाराष्ट्र, कर्नाटक आणि आंध्र या चारी राष्ट्रांतील लोकांनीं, आक्रमक धोरणाचा अवलंब न करतां, एकमेकांच्या भाषांचा जिथें निकट संबंध येतो, तिथें सहिष्णुतेनें आणि स्नेहभावानें वागण्यांतच राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेचा खरा गौरव नाही काय ?

नभोवाणीच्या योजनेंतील भेदनीति—

प्रांतिक भाषांतील या स्पर्धेमुळें जें वैमनस्य प्रांताप्रांतांतून उत्पन्न झालें आहे, तें पुरेसें वाटतः नसल्यामुळेंच कीं काय, हिंदुस्थान सरकारनें नभोवाणीच्या विस्ताराची जी योजना (Basic Plan for the Development of Broadcasting in India) तयार केली आहे, तींत फाटाफुटीचीं आणखी विष-

बीजे पेरलेलीं आढळतात. या योजनेचा १९४५ च्या सप्टेंबरमध्ये दुरुस्त केलेला नवा मसुदा नुकताच छापून सरकारने तो नभोवाणी आणि वार्ता या दोन्ही खात्यांशी संबंध असलेल्या सर्व अधिकाऱ्यांकडे खासगी रीतीने (Confidential-for official use only) अभिप्रायार्थ पाठविला आहे. या मसुद्यांत त्या त्या भागांतील मुख्य प्रांतिक भाषेबरोबरच स्थानिक बोलींतूनही नभोवाणीचे कार्यक्रम करण्याचा आपला संकल्प सरकारने प्रकट केला आहे. वस्तुतः, हिंदुस्थानांतील भाषा आणि बोली यांच्या सद्यःस्थितीविषयी या योजनेत असे मार्मिक उद्गार काढण्यांत आलेले आहेत की, “ प्रमुख भाषांचे स्थानिक प्रकार हे हळुहळू त्या त्या भागांतील ग्रंथिक किंवा सुप्रगत भाषेत लुप्त होत आहेत. प्रवास आणि शिक्षण यांच्यामुळे त्यांचा लोप लवकर होईल असे मानले, तरीहि त्याला शंभर वर्षे लागतील. पण नभोवाणी हा कालावधि कदाचित् एक दोन पिढ्यांनी कमी करू शकेल. (The local forms of the major languages are gradually tending towards a common standard, which may be either the literary form or the one used by the most advanced of the population groups sharing that language. This process will be hastened by the growth of travel and education but may well take a century to complete Broadcasting can perhaps cut the time down to one or two generations.) स्वतःच विशद केलेल्या या सोज्वळ तत्त्वांनुसार मुख्य प्रांतिक भाषांतूनच नभोवाणीकेंद्रे उघडण्याच्या धोरणाचा अवलंब जर सरकारने केला असता, तर ते सरळपणाचे आणि प्रामाणिकपणाचे झाले नसते काय ? पण, हे तत्त्वज्ञान सांगितल्यानंतर प्रांतांतील प्रमुख एकोणिस भाषा आणि त्यांच्या स्थानिक बोलींचे शहात्तर प्रकार यांची यादी देऊन नंतर सरकारने असा निर्णय दिला आहे की, “ सामान्यतः एक लाख लोक जी भाषा बोलतात, त्या प्रत्येक बोलीसाठी नभोवाणीचा वेगळा स्वतंत्र कार्यक्रम ठेवणे आवश्यक होईल; व म्हणून वर दिलेल्या खेडुत बोलींचा आंकडा शहात्तरांवरून सत्राशेंच्या जवळपास न्यावा लागेल.” (It will in all, probability, be necessary to have seperate programmes

in every dialect which is spoken by not less than a lakh of people and the number of rural languages given above as 76 will have to be increased to the neighbourhood of 125) या योजनेंत मराठीचे (१) देशी मराठी, (२) कोंकणी मराठी, (३) वऱ्हाडी मराठी, (४) गोंडी मराठी आणि (५) कोंकणी असे पांच प्रकार कल्पिलेले असून, खेडेविभागांतील केंद्रांतून यापैकीं बहुतेक बोलींतून कार्यक्रम होतील, असें दिसतें. उदाहरणार्थ चांदा येथील कार्यक्रम गोंडी भाषेंतून होण्याचा दृढ संभव आहे. नभोवाणीच्या विस्ताराची जी ही योजना हिंदुस्थान सरकारनें तयार केली आहे, तिच्यामुळे हिंदुस्थानांतील भाषाभेद कमी होतील कीं वाढतील ? सरकारला हें कळावयाला नको काय कीं, नभोवाणीचा आश्रय जर दर बारा कोसांवर बदलत गेलेल्या प्रत्येक बोलीला मिळाला, तर ती बोली त्या प्रांतांतील ग्रंथिक भाषेंत विलय पावण्या-ऐवजीं उलट वाढीला लागेल ? खेडेविभागांतून सुद्धां प्रांताच्या मुख्य ग्रंथिक भाषेंतून कार्यक्रम करून त्या सुसंस्कृत भाषेच्या छात्राखालीं प्रांतांतील सर्व जातींना आणि सर्व वर्गांना आणण्याऐवजीं प्रत्येक बोलींतून वेगळे कार्यक्रम ठेवून सरकार ग्रंथिक भाषांच्या प्रगतीला आणि प्रसाराला पर्यायानें आळा घालण्याचा डाव खेळत आहे, अशी शंका लोकांना कां येऊं नये ? या योजनेंत (१) दिल्ली, (२) अलाहाबाद, (३) कलकत्ता, (४) मुंबई आणि (५) मद्रास असे जे पांच विभाग (Zones) नभोवाणी केंद्रांसाठीं पाडले आहेत, तेहि सर्वत्र वाद आणि विरोध निर्माण करावयाला कारण होतील. उदाहरणार्थ, पूर्व हिंदुस्थानी विभागांत म्हणजे अलाहाबाद केंद्रांत गोंदियासारख्या मराठी तहसिलीचा समावेश केलेला महाराष्ट्रीयाना कसा योग्य वाटेल ? या योजनेंतील महाराष्ट्र एकीकरणाच्या दृष्टीनें अभिनंदनीय असा गुण फक्त येवढाच आहे कीं, महाविदर्भ आणि मराठवाडा हे महाराष्ट्रचे दोन्ही विलग घटक मुंबई केंद्राला जोडण्यांत येणार असल्यामुळे नभोवाणीपुरतें तरी साऱ्या मराठीभाषी प्रदेशांचें एकीकरण सिद्ध होईल ! पण, एवढा एक गुण वगळल्यास ही योजना सर्वच प्रांतिक भाषांच्या दृष्टीनें हानिकारक असल्या-मुळे, महाराष्ट्रप्रमाणेंच इतरहि प्रांतांतील साहित्यिक आणि पत्रकार यांना तिच्या निषेध करून, प्रांतिक भाषांच्या प्रसाराला पोषक असे बदल तिच्यांत घडवून आणण्यासाठीं सहकारितेनें प्रयत्न करावे लागतील.

महाराष्ट्र विद्यापीठ आणि टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ—

ग्राथिक भाषेला स्थैर्य, गांभीर्य आणि सौंदर्य येऊन तिचा प्रसार समाजाच्या अगदी खालच्या थरापर्यंत होण्यासाठी त्या भाषेचे स्वतंत्र विद्यापीठ स्थापन होणे अवश्य असते; व जयकर समितीने पुणे विद्यापीठाची योजना तयार करून जे मार्गदर्शन या बाबतीत मुंबई सरकार आणि मराठी जनता यांना केले, त्याबद्दल त्या समितीचे अभिनंदन केले पाहिजे. पण, या संयोजित विद्यापीठाचे स्वरूप प्रादेशिक असले, तरी मराठी माध्यम प्रयोगादाखल सुरू करण्याच्या बाबतीतसुद्धा जयकर समितीने ज्या मर्यादा घातल्या आहेत, त्या लक्षांत घेतां मराठीचे विद्यापीठ या दृष्टीने त्याला वैगुण्य येते, असे म्हटल्यास ते गैर होणार नाही. उच्च शिक्षण मराठीतून देणे हाच मराठीमध्ये जगातील सर्व ज्ञान आणण्याचा आणि महाराष्ट्र संस्कृतीच्या पुनरुज्जीवनाचा एकमेव उपाय आहे. या दोन्ही बाबतीत पुणे विद्यापीठाचा उपयोग व्हावा तितका होईल, असे वाटत नाही. अर्थात् मराठी भाषेच्या माध्यमातून सर्व शिक्षण देणाऱ्या आणि महाराष्ट्र संस्कृतीच्या पुनरुज्जीवनाचे ध्येय डोळ्यांपुढे ठेवून ज्ञानोपासना करणाऱ्या विद्यापीठाची उणीव शिल्लक राहतेच. ती भरून काढण्याचे कार्य टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाकडून व्हावे अशी माझी अपेक्षा आहे. व त्या विद्यापीठाचे कुलगुरु श्री. बाळासाहेब खेर आणि प्रमुख श्री. शंकरराव देव यांनी त्याच्या पुनर्घटनेचा जो संकल्प केला आहे, तो सिद्धीस गेल्यास हे विद्यापीठ महाराष्ट्र संस्कृतीच्या संवर्धनाचे केंद्र होऊन बसेल, अशी मला उमेद वाटते. महाराष्ट्र विद्यापीठ अद्याप अस्तित्वांत आलेले नसल्यामुळे, मराठीच्या स्वतंत्र अध्ययनाची किंवा स्वतंत्र पदवीपरीक्षा घेण्याचीही व्यवस्था होऊ शकत नाही. महाराष्ट्र साहित्य परिषद आणि मराठवाडा साहित्य परिषद यांनी सुरू केलेल्या मराठीच्या पदवीपरीक्षांचा उपक्रम त्या दृष्टीने खचित प्रशंसनीय आहे. पण, या परीक्षांना विद्यापीठे आणि प्रांतिक सरकारे यांची मान्यता जोपर्यंत मिळत नाही, तोपर्यंत त्यांना खरे महत्व येणे अशक्य आहे. महाराष्ट्र साहित्य परिषद आणि मराठवाडा साहित्य परिषद यांच्यासारख्या जबाबदार संस्थांकडून ज्या परीक्षा घेतल्या जातात, त्यांना विद्यापीठे आणि सरकारे यांनी खरोखरी कृतज्ञताबुद्धीने मान्यता देणे, हेच त्यांचे कर्तव्य ठरत नाही काय ? पंजाब आणि

अलाहाबाद या दोन्ही विद्यापीठांनीं हिंदी साहित्यसंमेलनाच्या अशा प्रकारच्या परीक्षांना मान्यता देऊन हिंदीच्या स्वतंत्र अध्ययनाला एका परीनें प्रोत्साहन दिलें आहे. मग मुंबई, नागपूर आणि उस्मानिया या तिन्ही विद्यापीठांना महाराष्ट्र साहित्य परिषद आणि मराठवाडा साहित्य परिषद यांच्या परीक्षांना मान्यता देणें इतकें अवघड कां वाटावें ? विद्यापीठें आणि सरकार यांच्याकडून जोपर्यंत या परीक्षांना मान्यता मिळत नाहीं, तोंपर्यंत शिक्षणखातें या पदवीधरांचा उपयोग करून घेणार नाहीं. युद्धोत्तर शैक्षणिक पुनर्घटनेची सार्जट योजना जर खरोखरीं अमलांत येणार असेल तर सरकारला लाखों शिक्षकांची गरज लागेल. मग पंजाब आणि अलाहाबाद या विद्यापीठांप्रमाणें महाराष्ट्र साहित्यपरिषदेच्या परीक्षांना मान्यता देऊन सरकारनें त्या पदवीधरांचा आपल्या शिक्षणप्रसाराच्या कार्यांत कां उपयोग करून घेऊं नये ? मुंबई आणि मध्यप्रांत-वन्हाड येथें नुकतीच स्थापन झालेलीं काँग्रेस मंत्रिमंडळें या सूचनेचा विचार करतील काय ?

खरें लोकवाङ्मय केव्हां निर्माण होईल ?—

मराठी भाषेची प्रतिष्ठा आणि प्रभाव वाढविण्यासाठीं महाराष्ट्राचें एकीकरण आणि महाराष्ट्र विद्यापीठाची स्थापना या दोन गोष्टी जितक्या आवश्यक आहेत, तितकीच आणखीहि एक गोष्ट आवश्यक आहे ती ही कीं, मराठी साहित्यानें महाराष्ट्राच्या जीवनाच्या सगळ्या कक्षा व्यापल्या पाहिजेत, महाराष्ट्र जनतेचे सगळे उच्चनीच थर आपल्या संचारानें आणि संस्कारानें सचेतन आणि संघटित केले पाहिजेत किंवा, मराठी भाषेचें सामर्थ्य आणि वैभव हें खरोखरी मी त्याच दिवशीं वाढीला लागलें असें समजेन कीं, ज्या दिवशीं महाराष्ट्रांतलें प्रत्येक खेड्यांत आणि घरांत मराठी उत्सुकतेनें लिहिलें वाचलें जाईल. कोणतीहि भाषा जी उत्कर्षाला चढते ती राज्यसत्तेच्या किंवा विद्यापीठाच्या आश्रयानें नव्हे; तर ज्या बहुजनसमाजाच्या जिह्वाग्रावर ती नाचत असते आणि हृदयांत प्रतिध्वनित होत असते, त्या बहुजनसमाजाच्या जीवनाचा जोम आणि जिह्वाळा तिच्यांत भिनल्यामुळें ! आज मराठी वाङ्मय ही केवळ मूठभर पांढरपेशा वर्गाची मिरास होऊन बसली आहे. बहुजनसमज हा निर-

क्षर असल्यामुळे ' साहित्य ' म्हणून ज्याला म्हणतात त्याच्याशी त्याचा कांहीं संबंध येत नाही हे एक; व दुसरें असें कीं धर्म, जाति आणि वर्ग यांनीं महाराष्ट्र समाजांत नाना प्रकारचे सांस्कृतिक थर उत्पन्न केलेले असल्यामुळे मराठी भाषेची हाक आज दुर्दैवानें समाजाच्या या साऱ्या थरांना सारख्याच आर्ततेनें किंवा उत्साहानें हालवूं शकत नाहीं. ब्राह्मण आणि ब्राह्मणेतर, जैन आणि लिंगायत, यहुदी आणि पारशी, ख्रिस्ती आणि मुसलमान, अस्पृश्य आणि वन्य वगैरे जे नाना धर्मांचे, वंशांचे आणि जातींचे लोक महाराष्ट्रांत राहतात, त्यांची भाषा वस्तुतः मराठीच असावयाला नको काय ? पण, मराठी ही जणुं महाराष्ट्रांतील फक्त हिंदु समाजाची भाषा आहे, अशा भावनेनें मुसलमान, यहुदी, पारशी आणि ख्रिस्ती हे भिन्नधर्मीय समाज तिच्याकडे पहातात. त्यामुळे, मराठी साहित्याच्या चित्रणाच्या आणि आकर्षणाच्याहि कक्षेंतून महाराष्ट्रांत शतकांनुशतकें रहात आलेले हे भिन्नधर्मी समाज वगळले गेले आहेत. ही स्थिति बदलली पाहिजे. मराठीची हांक कानांवर पडतांच धर्म, जाति, पंथ आणि वर्ग यांचे सारे कृत्रिम भेद विसरून जाऊन महाराष्ट्रांतील प्रत्येक मनुष्य आपण ' मराठा ' असल्याच्या एकच एक जाणिवेनें ज्या दिवशीं उठेल तो राष्ट्रीयत्वाचा खरा सुदिन ! नर्मदेपासून तुंगभद्रेपर्यंत पसरलेल्या महाराष्ट्राची अस्मिता मराठी जनतेच्या जीवनांतून कोटिकलांनीं प्रकट होऊं लागली, असें त्याच दिवशीं आपण अभिमानानें म्हणूं शकूं; व त्या जीवनापासून ओज आणि तेज घेतलेलें खरें लोकवाङ्मयहि त्याच दिवशीं निर्माण होईल.

नवमहाराष्ट्राचें उत्थान—

आणि त्या लोकवाङ्मयांतूनच उद्यांचा नवमहाराष्ट्र आविर्भूत होईल. आज महाराष्ट्राचें जीवन खुरटे आणि दुबळें आहे; आपल्याला दरिद्री आणि मागासलेले म्हणवून घेण्यांत त्याला एक प्रकारचा अनुकंपनीय अभिमान वाटतो. आपल्या भौतिक संपत्तीचें त्याला ज्ञान नाही आणि बौद्धिक सामर्थ्याचा त्याला विश्वास नाही. पाश्चात्य संस्कृतीच्या संघर्षांमुळे त्याचें जुनें जीवन उध्वस्त झालें आहे आणि नवें अद्याप उत्पन्न व्हावयाचें आहे. त्या नव्या जीवनाच्या निर्मितीसाठीं कोणतीं तत्त्वे समाजाचीं धारक म्हणून स्विकारावीत, कोणतीं मूल्ये आपल्या उन्नतीला पोषक म्हणून अंगीकारावीत, याचा निश्चय अद्याप त्यांम

केलेला नाही. एक प्रकारच्या संभ्रांत, संत्रस्त मनःस्थितींत तो आज आहे. विशेषतः नुकत्याच संपलेल्या महायुद्धांत समाजाच्या धारणेचीं आणि उन्नतीचीं जुनीं आणि नवीं सारींच तत्वज्ञानें आपआपल्या परींनीं हिणकस ठरून मानव्याच्या सर्वांगीण विकासाला अपुरीं पडतात असें सिद्ध झाल्यामुळे तर हें बौद्धिक अराजक सध्यां पराकोटीला गेलें आहे. या अराजकाच्या आणि अनिश्चयाच्या परिस्थितींतून नवमहाराष्ट्र निर्माण करण्याची जबाबदारी स्वतःच्या किंवा स्वपक्षाच्या तात्कालिक यशाच्या दृष्टीनें राजकारणाकडे पहाणाऱ्या हंगामी राजकीय नेत्यांपेक्षांहि तत्वज्ञानी, समाजशास्त्री, साहित्यिक आणि पत्रकार यांच्यावरच जास्त नाही काय ? सहाद्रि आणि सातपुडा यांच्या दुर्गम रांगांनीं विभागलेल्या महाराष्ट्रांत केवळ प्रादेशिक एकात्मतेचाच नव्हे, तर सामाजिक आणि राजकीय एकात्मतेचाहि जो अभाव दृष्टीस पडतो, तो नष्ट झाल्याशिवाय आजच्या उध्वस्त आणि विच्छिन्न मराठी जनसमाजांतून नवमहाराष्ट्र निर्माण होणार नाही. म्हणून, भाषिक, प्रादेशिक, सामाजिक आणि राजकीय दृष्ट्या आपण एक आहोंत, नर्मदेपासून तुंगभद्रेपर्यंत सारा मराठी समाज हा एकात्म आणि एकसंध आहे, ही जाणीव वाढीस लावण्यासाठीं महाराष्ट्रांतिल सर्व जातींना, धर्मींना आणि वर्गींना मानव्याच्या मूलभूत हक्कांचें प्रांजळ अभिवचन देण्यांत आलें पाहिजे. भारतीय राष्ट्रसंवांतील आपलें इतिहाससिद्ध स्थान प्रभुत्वानें व्यावयाला समर्थ असलेला संयुक्त नवमहाराष्ट्र त्या एकात्मतेच्या जाणिवेंतूनच अवतीर्ण होईल.

मंडनाचा, नव्हे रक्षणाचा विचार—

मित्रहो! माझे हें आतांपर्यंतचें भाषण ऐकून आपला स्वचित्त विरस झाल असेल. कारण या भाषणांत न लालित्याचा विलास, न पांडित्याचा प्रकर्ष; न कलेच्या सगुण स्वरूपाची चर्चा, न साहित्याच्या निर्गुण तत्त्वांचें विश्लेषण; न आजच्या वाङ्मयाचें समालोचन, न उद्यांच्या वाङ्मयाचें दिग्दर्शन. विशेषतः, महाराष्ट्र साहित्यपरिपदेच्या नवीन घटनेनुसार यंदांचें हें माझे अध्यक्षपद ललित विभागापुरतेंच मयीदत्त केलेलें असल्यामुळे तर, मी वाङ्मयाच्या वैदग्ध्या-विषयीं कांहीं तरी बोलावयाला हवें होतें, याचा मला कल्पना आहे. म्हणूनच मी प्रांजळपणानें आपल्याला विनंति करितों कीं, या औचित्यभंगाबद्दल मला

आपण क्षमा करा. पण, हा औचित्यभंग मी बुद्धिपुरःसर केलेला आहे, हेंही त्याबरोबरच आपल्याला स्पष्ट सांगितलें पाहिजे. माझ्या मतें, महाराष्ट्रापुढें जो आज मुख्य प्रश्न आहे, तो मराठी भाषेच्या लालनाचा आणि मंडनाचा नव्हे, तर रक्षणाचा आणि भवितव्याचा आहे. नर्मदेपासून तुंग-भद्रेपर्यंत पसरलेल्या महाराष्ट्राचें जोंपर्यंत एकीकरण होत नाहीं, तोंपर्यंत मराठी भाषा आणि साहित्य यांचा सर्वांगीण उत्कर्ष होणें अशक्य आहे. पण, ज्या या एकच एक प्रश्नावर मराठी भाषेचें भवितव्य अवलंबून आहे, त्याविषयीं तर महाराष्ट्राच्या राजकीय नेत्यांतहि विलक्षण उदासीनता ! ही उदासीनता नष्ट करून महाराष्ट्राच्या एकीकरणासाठीं झटण्याची ईर्ष्या शक्य तर त्यांच्या ठिकाणीं उत्पन्न करावी, एवढ्याच एका हेतूनें मराठी साहित्याच्या या अग्रासनावर आरूढ होण्याचें धाडस मीं केले. कारण, मी हें जाणून आहे कीं, या अग्रासनावरून फोडलेली हांक नर्मदेपासून तुंगभद्रेपर्यंत सर्व महाराष्ट्रांत दुमदुमेल, सह्याद्रीच्या आणि सातपुड्याच्या साऱ्या दऱ्याखोऱ्यांत तिचे प्रतिध्वनि उफाळून उठतील. या अग्रासनाचा हा प्रभाव लक्षांत घेऊनच मी, मराठी लेखक आणि पत्रकार यांच्या वतीनें, महाराष्ट्र एकीकरणासाठीं झटण्याची हांक महाराष्ट्रांतलि सर्व पक्षांच्या, जातींच्या आणि धर्मांच्या कार्यकर्त्यांना देत आहे. त्या हांकेनुसार महाराष्ट्रांतलि कार्यकर्ते त्यांच्या एकीकरणासाठीं झटावयाला जर खरोखरीच उद्युक्त झाले, तर आपण मला दिलेल्या या बहुमानाचें सार्थक झालें, असें मी तरी समजेन.

परिशिष्ट

श्री. माडखोलकर यांच्या भाषणांत उल्लेखिलेले आणि उद्धृत केलेले 'हरिजनां' तील लेख आणि पत्रव्यवहार दोन्ही संपूर्ण पुढें दिले आहेत.

(१)

ता. २९ मार्च १९४२ च्या मराठी 'हरिजन' च्या अंकांत पृष्ठ ३९ वर म. गांधी यांचा पुढील लेख प्रसिद्ध झाला होता :—

आंध्र लोक—

विजयागनरमूचे महाराजकुमार विजयानंद ह्यांनी पुढील मजकूर मजकडे पाठविला आहे :—

“ आमच्या आंध्र लोकांची अशी दृढ भावना झालेली आहे कीं, आपणांला आही लोक आवडत नाहीं आणि आमचा स्वतंत्र आंध्र प्रांत बनविण्याच्या व स्थापण्याच्या आपण विरुद्ध आहांत. आंध्र प्रांत हा पूर्णपणें काँग्रेस मनोवृत्तीचा असूनहि आपले आशीर्वाद त्याला लाभलेले नाहींत. जर आंध्र देशांतिल तनि कोटी लोकांचीं हृदयें आपल्या स्वतंत्र अस्तित्वासाठीं तळमळत असतील, तर थोर टिळक महाराज म्हणत त्याप्रमाणें त्यांना ‘ चुका करण्याचा हक्क ’ कां देण्यांत येऊं नये ? आंध्र लोक आपणांला आवडत नाहींत, ह्याबद्दल येथल्या लोकांची इतकी खात्री झालेली आहे कीं, परवां आपण बनारसला गेलांत, ते-सुद्धां मला आंध्र प्रांत स्वतंत्र व्हावा म्हणून मी करीत असलेली चळवळ थांब-विण्याचें सांगण्याकरितां गेलांत असें ते म्हणत आहेत. आंध्र प्रांताबाबत आपण तामिलनाडूच्या मंडळींना कांहीं सल्ला दिला काय ? त्याचप्रमाणें काँग्रेस दिवाण-गिरीच्या कारकीर्दींत आंध्र प्रांताचा प्रश्न आपणांकडे पाठविला गेला होता किंवा नाहीं, आणि पाठविला गेला असल्यास आपण त्यांना त्याबाबत काय सल्ला दिलात, ही सर्व माहिती आंध्र मंडळींना पाहिजे आहे. आंध्रप्रांताचा आणि कर्नाटक व केरळ प्रांतांचा प्रश्न आपण सारखाच मानतां काय ? कर्नाटक व केरळ प्रांतांचें उत्पन्न त्यांना स्वतंत्र प्रांत बनविण्याइतकें कदाचित् नसावें. आंध्र प्रांत स्वाश्रयी होऊं शकेल कीं नाहीं, ह्याबद्दल आपलें काय मत आहे, तेंहि आपण कृपा करून कळवावें. ओरिसा प्रांताला ज मिळवितां आलें, तें आंध्र लोकांना केवळ ते दृढ काँग्रेसनिष्ठ आहेत म्हणूनच मिळवितां आलें नाहीं, ही वस्तुस्थिति नाहीं काय ? हिंदुस्थानांत सायमन कमिशन आलें त्या वेळीं आंध्र लोकांनीं निराळें धोरण ठेवलें असतें, तर आज त्यांना पाहिजे तें मिळालें असतें, अशी येथल्या लोकांची समजूत आहे.”

महाराजकुमार हे वाईट लोकांच्या तावडींत सांपडले आहेत, एवढेंच मी म्हणूं शकतां. बहुजनसमाजाशीं कसें वागावें ह्या बाबतच्या कलेंत ते अजून नवशिके आहेत, त्यामुळें आपल्याला माहिती देणारे लोक किती प्रमाणभूत

आहेत, ह्याची काळजी त्यांनीं घेतलेली दिसत नाहीं. मला त्यांनीं पाठविलेली माहिती त्यांना कोणाकडून मिळाली, हें मी जाणूं इच्छितों. मी स्वतः आंध्र देशाशीं अपरिचित नाहीं. मी महाराजकुमारांना सल्ला देतों कीं, त्यांनीं देशभक्त कोंडा व्यंकटपय्या, श्री. प्रकाशम, डॉ. पद्मामिसीतारामय्या, श्री. कालेश्वरराव आणि श्री. सीतारामशास्त्री ह्यांना विचारावें. ते बहुधा ह्या गोष्टीची साक्ष देतील कीं, आंध्र प्रांताला भापावार प्रांतरचनेच्या तत्वावर स्वतंत्र होण्याचा हक्क आहे, ही गोष्ट काँग्रेसकडून मींच मान्य करवून घेतली होती. त्याचप्रमाणें सरकारनेंही भापावार प्रांतरचना मान्य करावी, म्हणूनहि मी नेहमीं चळवळ करित आलों आहे. किंबहुना, माझा सल्ला मागण्यांत आला, त्या वेळीं मी तामिळनाड प्रांताला असा सल्ला दिला कीं, त्यांनीं आंध्र मागणीला प्रतिकार करूं नये. त्याचप्रमाणें, श्री. राजगोपालाचार्य ह्यांच्या दिवाणगिरीच्या काळांत, त्या मंत्रिमंडळानें आंध्र देश स्वतंत्र प्रांत व्हावा ह्या गोष्टीला मान्यता मिळावी म्हणून पराकाष्ठेचा प्रयत्न केला आणि आज आंध्र स्वतंत्र प्रांत नसला, तर तो त्या मंत्रिमंडळाचा मुळींच दोष नाहीं, हीहि गोष्ट मला माहित आहे. पण काँग्रेसनें स्वतंत्र प्रांत म्हणून मान्य केलेल्या आंध्र, केरळ, कर्नाटक किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि प्रांताप्रांतांत मी भेद करित नाहीं, ही गोष्ट खरी आहे. कोणचा प्रांत स्वतंत्र झाल्यास स्वाश्रयी होऊं शकेल, ही माहिती मला नाहीं. मी बनारसला कां गेलों होतों, ही गोष्ट सर्वांच्या इतकी माहितीची आहे कीं, त्याचें स्पष्टीकरण करण्याची जरूरी नाहीं. महाराजकुमार स्वतः खेळाडू आहेत आणि म्हणून त्यांनीं निराधार गर्भित आरोपांची पर्वा करूं नये. महात्म्याच्या कां होईना, दडपणामुळें आपल्या स्वीकृत मार्गापासून जो पुढारी च्युत होऊं शकतो, तो अयोग्य पुढारी म्हटला पाहिजे. मला वाटतें, महाराजकुमारांचें, किंबहुना ज्यांनीं त्यांना फसवून मला प्रश्न विचारावयास लावले, त्यांचेंसुद्धां ह्या उत्तरानें समाधान व्हावें.

सेवाग्राम, ता. २०-२-४२ }
(इंग्रजविरून) }

मो. क. गांधी

(२)

श्री. माडखोलकर यांचें पत्र

शांतानिवास, शुक्रवार तलावासमोर,
नागपूर शहर, ता. ७-४-४२

महात्मा गांधीजी यांचे सेवेसी,

कृ. मा. न. वि. वि. नुक्ताच ' हरिजन ' मध्ये आपण विजयानगरमूचे महाराजकुमार सर विजयानंद यांच्या प्रश्नाला उत्तर देण्याची संधि साधून आंध्र देशाच्या स्वतंत्र प्रांतघटनेला जाहीर रीतीने दिलेला पाठिंबा माझ्या पाहण्यांत आला. त्याच खुलाशांत आपण भाषावार प्रांतरचनेच्या तत्वाचा सर्वसामान्य पुरस्कारहि पुन्हां एकदां केलेला आहे. त्यामुळे मी आपणास हें पत्र लिहून महाराष्ट्राच्या एकीकरणाच्या प्रश्नासंबंधी आपली भूमिका स्पष्ट करण्याची विनंति आपल्याला करित आहे.

निजाम-हैद्राबाद वगैरे संस्थानें आणि पोर्तुगीज अंमल यांच्यांत वाटल गेलेला महाराष्ट्राचा प्रदेश जरी सोडला, तरी आज खुद्द ब्रिटिश हिंदुस्थानांत मुंबई प्रांत आणि मध्यप्रांत-वन्हाड या दोन प्रांतांत महाराष्ट्र विभागला गेलेला आहे. १९२० सालीं राष्ट्रसभेचें नेतृत्व आपल्याकडे आल्यानंतर काँग्रेसची जी नवी घटना तयार करण्यांत आली, तींत आंध्र, गुजरात, तमिळ, कर्नाटक, महाकोसल, केरळ, ओरिसा वगैरे प्रांतांचें स्वतंत्र अस्तित्व मान्य करण्यांत येऊन त्यांना वेगवेगळ्या काँग्रेस समित्याहि मिळाल्या. पण महाराष्ट्राचे मात्र (१) मुंबई इलाख्यांतील पश्चिम महाराष्ट्र (२) मुंबई शहर (३) वन्हाड आणि (४) मराठी मध्यप्रांत ऊर्फ नागपूर असे चार तुकडे पडले. ब्रिटिश हिंदुस्थानाच्या राज्यकारभारांत महाराष्ट्राचे दोन तुकडे पडलेले आहेत; तर काँग्रेसच्या राज्यकारभारांत त्याचे चार तुकडे पडलेले आहेत.

या परिस्थितीबद्दल व्यक्तिशः आपल्याला जबाबदार धरणें किंवा दोष देणें अर्थातच योग्य होणार नाही, याची मला पूर्ण जाणीव आहे. १९२० सालीं काँग्रेसची जी नवी घटना तयार झाली, ती तयार करणाऱ्या समितींत महाराष्ट्रीय पुढारीहि होते; व महाराष्ट्राच्या एकीकरणाची आकांक्षा जर त्यांच्या मनांत उत्कटतेनें जागृत असती, तर निदान काँग्रेसच्या कारभारापुरता तरी संयुक्त

महाराष्ट्र त्यांना त्या वेळीं निर्माण करतां आला असता. पण त्यांच्या अनवधानतेमुळेच बहुधा काँग्रेसच्या कारभारापुरतें महाराष्ट्रचें एकीकरण करण्याची ही सुवर्ण संधि वांशा जाऊन उलट त्याचे चार तुकडे मात्र पडले.

महाराष्ट्राचे अशा रीतीनें अनेक तुकडे पडल्यामुळे महाराष्ट्र आणि मराठी जनता यांचें राजकीय संघटनेच्या दृष्टीनें किती नुकसान होत आहे, हें मी आपल्याला सांगितलें पाहिजे, असें नाही. या नुकसानीची अलीकडे तीव्र जाणीव झाल्यामुळे गेलीं चार वर्षे संयुक्त महाराष्ट्र आणि महाविदर्भ अशा दोन प्रकारच्या चळवळी मुंबई प्रांत आणि मध्यप्रांत-वऱ्हाड या दोन्ही प्रांतांतून चालूं आहेत. महाराष्ट्रांतील आणि मध्यप्रांत-वऱ्हाडांतील कांहीं काँग्रेस कार्यकर्त्यांची या चळवळीविषयीं एकंदरीत सहानुभूति आहे. पण ही चळवळ ईश्यानें उचलून धरून काँग्रेसच्या कारभारापुरता तरी महाराष्ट्राच्या एकीकरणाचा प्रश्न सोडवून घ्यावयाला कोणताहि प्रमुख काँग्रेस पुढारी तयार असल्याचें दिसत नाही. महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेस कमिटी, विदर्भ प्रांतिक काँग्रेस कमिटी आणि नागपूर प्रांतिक काँग्रेस कमिटी या तिन्ही कमिठ्यांनीं जर महाराष्ट्राच्या एकीकरणाची आणि स्वतंत्र प्रांतघटनेची मागणी एकमुखानें केली, तर काँग्रेस वर्किंग कमिटी ती आनंदानें मान्य करील, अशी मला खात्री वाटते.

पण, कोणत्या कारणामुळे कोण जाणें, पश्चिम महाराष्ट्र, वऱ्हाड आणि नागपूर या महाराष्ट्राच्या तिन्ही भागांतील काँग्रेस पुढारी या प्रश्नाविषयीं अनुत्सुक दिसतात. जुनी फेडरल घटना काय किंवा अलीकडली क्रिप्स योजना काय त्या दोहोंतहि प्रांतांचें स्वतंत्र अस्तित्व, घटकत्व आणि स्वायत्तत्व हीं तिन्ही गृहीत धरलेली आहेत; व भावी हिंदी राज्यघटना ही फेडरल स्वरूपाचीच राहण्याचा दृढ संभव असल्यामुळे महाराष्ट्राच्या एकीकरणाच्या प्रश्नाची आतां उपेक्षा करणें अत्यंत अनिष्ट होईल.

म्हणून, माझी आपल्याला अशी नम्र विनंति आहे कीं, आपण स्वतः जातीनें या प्रश्नाकडे लक्ष देऊन महाराष्ट्राच्या तिन्ही भागांतील काँग्रेस कार्यकर्त्यांना स्पष्ट मार्गदर्शन करावें. म्हणजे या कार्याविषयींची त्यांची अनुत्सुकता नाहीशी होऊन, पश्चिम महाराष्ट्र, वऱ्हाड आणि नागपूर या तिन्ही मराठी प्रांतांतील काँग्रेस कमिठ्यांचे प्रमुख हा प्रश्न तत्परतेनें हातीं घेतील आणि निदान

काँग्रेसच्या कारभारापुरता तरी महाराष्ट्राचा एकसंध संयुक्त प्रांत अस्तित्वांत येईल. आपल्या नेतृत्वाखाली काम करित असलेल्या अ. भा. चरखा संघाने आपल्या कार्यक्षेत्रांत संयुक्त महाराष्ट्र पूर्वीच अंमलांत आणला आहे, हे आपल्याला माहीत आहेच. जी गोष्ट अ. भा. चरखा संघांत घडू शकते, ती राष्ट्रसभेत कां घडू नये ? तरी आपण ही सर्व परिस्थिति लक्षांत घेऊन आपली या प्रश्नावरील मते जाहीर करावी आणि महाराष्ट्राच्या एकीकरणाचा प्रश्न घसाला लावल्याचे श्रेय द्यावे.

आपल्या विधायक कार्यक्रमांत आपण राष्ट्रभाषेवरोबरच मातृभाषेच्या सेवेवरहि भर दिलेला आहे. लोकांच्या मातृभाषेचा पूर्ण विकास व्हावयाचा म्हणजे त्या मातृभाषेने व्यापले जाणारे क्षेत्र हे सुसंघटित आणि एकसंध असले पाहिजे, ही गोष्ट आपल्याला खचित मान्य होईल. मातृभाषा आणि मातृदेश ही परस्पराश्रयी आहेत; व एकाच्या संघटनेवर आणि उन्नतीवर दुसऱ्याची संघटना आणि उन्नति अवलंबून असते. या दृष्टीने पाहिले असतां, आपण आपल्या विधायक कार्यक्रमांत केवळ मातृभाषेच्या सेवेवरच भर देऊन न थांबतां, भाषावार प्रांतरचनेच्या कार्याचाहि समावेश त्यांत करावयाला पाहिजे, असें मला वाटते.

असो. आपल्या हातीं राष्ट्रसभेचीं सूत्रे आल्यापासून अनेक प्रांतांना स्वतंत्र घटना मिळाली आहे; व त्यांपैकी सीमाप्रांत, ओरिसा आणि सिंध या प्रांतांना तर ब्रिटिश सरकारनेहि स्वतंत्र घटना दिली. त्या प्रांतांना ज्याप्रमाणे आपला सक्रिय पुरस्कार लाभला, त्याप्रमाणे तो महाराष्ट्रालाहि लाभो, अशी प्रार्थना करून हे पत्र संपवितों.

आपला नम्र

ग. त्र्यं. माडखोलकर

(३)

वर दिलेल्या पत्राला अनुलक्षून ता. १९ एप्रिल १९४२ च्या 'हरिजन' च्या अंकांत पृष्ठ ६३ वर म. गांधी यांचा पुढील लेख प्रसिद्ध झाला होता :—

भाषावार प्रांत—

आंध्र प्रांताविषयीं विजयानगरमूच्या महाराजकुमारांना मी दिलेल्या उत्तरा-मुळें माझ्याकडे हिंदी व मराठीभाषी प्रांतांबद्दल लांबलचक पत्रें आलीं आहेत. त्यांतील मुद्दा असा आहे कीं, सर्व हिंदीभाषी प्रदेश हा एक प्रांत मानला जावा आणि त्याचप्रमाणें सगळे मराठीभाषी प्रदेश मिळूनहि एकच प्रांत मानला जावा. माझ्यापुरतें बोलायचें तर या सूचनेबद्दल मला पूर्ण सहानुभूति आहे. प्रांताच्या सीमा ठरविण्यास भाषेचें तत्त्व योग्य आहे, असा माझा विश्वास आहे. दोन प्रांत जर सलग नसले, तर त्यांची एकच भाषा असूनहि प्रांत निराळे राहण्यास माझी हरकत नाहीं. केरळ व काश्मीरची भाषा एकच असती, तरी मी त्यांना दोन स्वतंत्र प्रांत म्हणूनच मानिलें असतें.

पण, लेखकांची अशी सूचना आहे कीं, मी प्रांतांच्या पुनर्विभागणीकरितां, किंवा प्रस्तुत प्रकरणीं, मराठी व हिंदी विभागांच्या एकीकरणाकरितां, स्वतः चळवळ सुरू करावी. ही सूचना अव्यवहार्य आहे. एकीकरणाची मागणी त्या त्या विभागांतील काँग्रेसवाल्यांकडून व्हावयास पाहिजे. ती मागणी जर एकमतानें करण्यांत आली, तर काँग्रेसला ती अमान्य करतां येणार नाहीं. ही गोष्ट अगदीं त्या त्या विभागांतील काँग्रेसवाल्यांच्या हातची आहे.

प्रस्तुत पत्रलेखकांनीं व इतरांनीं आपल्या सूचनेची आंध्र चळवळीशीं गल्लत करूं नये. काँग्रेसच्य घटनेप्रमाणें आंध्र हा आधींच स्वतंत्र प्रांत आहे. पण काँग्रेस मंत्रिमंडळाच्या कारकीर्दीतच आंध्र लोकांनीं आपल्या प्रांताला कायद्याची मान्यता मिळवून घेण्याची चळवळ सुरू केली. प्रस्तुत पत्रलेखक आपल्या सूचनांकरिता काँग्रेसच्या मान्यतेची मागणी करीत आहेत.

निव्वळ योग्यायोग्यतेच्या दृष्टीनें मी या सूचनेचें समर्थन करित असलों, तरी आज देशाच्या समोर जो मुख्य प्रश्न आहे म्हणजे अगदीं डोईवर येऊन—टेकलेल्या जपानच्या स्वारीच्या वेळीं प्रत्येक हिंदी माणसाच्या कर्तव्याचा प्रश्न त्या प्रश्नावरून दुसरीकडे लक्ष जाईल, अशा कोणत्याहि चळवळीचा पुरस्कारी मात्र मी मुळींच करणार नाहीं. प्रांताचें पुनर्विभाजन वगैरे प्रश्न आपापत्यापरा महत्त्वाचे असले तरी इतर सर्व प्रश्न या महान् प्रश्नासमोर फिके पडतात व अगदीं क्षुल्लक ठरतात. या गोष्टी लढाईचा शेवट होईपर्यंत सहज थांबूं

शंकतात. प्रस्तुत संकटाचा अंत झाल्यावर आम्हांला एक नवीन दृष्य व नवीन व्यवस्था दिसेल, अशी आम्ही आशा करतो.

सेवाग्राम, १२-४-४२ }
(इंग्रजीवरून) }

मो. क. गांधी

(४)

श्री. माडखोलकर यांचे उत्तर

शांतानिवास शुक्रवार तलावासमोर,
नागपूर शहर, ता. २४-४-४२

महात्मा गांधीजी यांचे सेवेसी,

कृ. सा. न. वि. वि. ता. १९ एप्रिलच्या ' हरिजन ' च्या अंकांत माझ्या ता. ७ च्या पत्राला आपण जाहीर रीतीने थोडक्यांत उत्तर देण्याची जी कृपा केली आहे, तिच्याबद्दल मी आपले मनःपूर्वक आभार मानतो. विशेषतः (१) सगळे मराठीभाषी प्रदेश मिळून एक प्रांत व्हावा आणि (२) एकीकरणाची मागणी त्या त्या प्रांतांतिल काँग्रेसवाल्यांकडून झाली पाहिजे, असा जो स्पष्ट अभिप्राय आपण त्या छोट्या लेखांत व्यक्त केला आहे, त्यामुळे महाराष्ट्राच्या एकीकरणाच्या कार्याला बरीच मदत होईल, असे वाटते. तथापि आपल्या लेखांतिल कांहीं विधाने मला विवाद्य आणि कांहीं असमाधानकारक याटली. म्हणून मी पुन्हां आज आपल्याला हे पत्र लिहून आणखां थोडा खुलासा करण्याची विनंति करित आहे.

आपल्या लेखाच्या शेवटल्या परिच्छेदांत आपण जपानच्या स्वारीचा उल्लेख करून सद्यःस्थितीत दुसऱ्या कोणत्याहि चळवळीचा पुरस्कार मी मुळांचि करणार नाही, असे म्हटले आहे. ही घोषणा करण्याची काय आवश्यकता होती, हे मला समजत नाही. कारण, आपल्या स्वतःच्या आवडत्या रचनात्मक कार्यक्रमांतिल खादीप्रचार, राष्ट्रभाषाप्रचार वगैरे नित्याच्या चळवळींत आपण नेहमी इतक्याच उत्साहाने मन घालीत असल्याचे दिसते. त्याचप्रमाणे गोसेवा-संघाच्या कार्यालाहि आपले मार्गदर्शित्व लाभले आहे. अशा स्थितीत, भाषावार

प्रांतरचनेच्या प्रश्नाकडे मात्र मी मुळींच लक्ष देणार नाही अशी जी घोषणा आपण केली आहे, ती मला सुसंगत वाटत नाही. शेवटच्या परिच्छेदांतील आपल्या या घोषणेमुळे आपण प्रारंभी या प्रश्नाविषयी दर्शविलेल्या सहानुभूतींवर विरजण पडलें आहे, असें मी म्हटल्यास तें अयोग्य होणार नाही.

मी माझ्या पत्रांत आपल्याला फक्त एवढीच विनंति केली होती कीं, आपण महाराष्ट्राच्या एकीकरणाच्या प्रश्नाकडे आस्थेनें लक्ष देऊन महाराष्ट्राच्या चारी भागांतील काँग्रेस कार्यकर्त्यांना त्या वावर्तीत स्पष्ट मार्गदर्शन करावें. ही विनंति मी कां केली याचा थोडा खुलासा आतां निरुपायानें करित आहे. मराठी प्रदेशाच्या एकीकरणाची मागणी करणारे लोक, मग ते काँग्रेसवाले असोत वा काँग्रेसेतर असोत, प्रांतीयतेचे पुरस्कर्ते आणि राष्ट्रभाषेचे प्रतिस्पर्धी समजले जातात; व काँग्रेसला तत्त्वतः मान्य असलेल्या या चळवळीचा पुरस्कार करणाऱ्या महाराष्ट्रियांवर प्रांतीयतेचा आणि जातीयतेचा आरोप केला जातो. याचें एक अगदीं ताजें प्रत्यंतर मी आपल्या निदर्शनाला आणून देतो. आपले या प्रांतांतील एक अग्रगण्य शिष्य खांडव्याचे पं. माखनलालजी चतुर्वेदी यांनीं ता. १८ एप्रिलच्या आपल्या 'कर्मवीर' पत्राच्या अंकांत महाविदर्भाच्या प्रश्नावर 'स्वतंत्रता का कब्रिस्तान' या मथळ्याखालीं जी टीका केली आहे, तिचा मी सोबत पाठवीत असलेला उतारा आपण पहावा. म्हणजे मराठी प्रदेशाच्या एकीकरणाच्या प्रश्नाकडे प्रमुख काँग्रेस कार्यकर्ते किती विकृत दृष्टीनें पहात आहेत, याची कल्पना आपल्याला येईल. या प्रश्नाविषयी काँग्रेस कार्यकर्त्यांची अनुत्सुकता, साशंकता आणि त्यापैकी काहींचा उघड विरोध लक्षांत घेऊनच या वावर्तीत आपण काँग्रेस कार्यकर्त्यांना स्पष्ट मार्गदर्शन करावें अशी विनंति मी आपल्याला केली होती आणि पुन्हां करित आहे. आपण या चळवळीचा स्वतः पुढाकार घ्यावा, असें माझे मुळींच म्हणणें नाही.

आपल्या लेखाच्या तिसऱ्या परिच्छेदांत आपण असें म्हटलें आहे कीं, काँग्रेस मंत्रिमंडळाच्या कारकीर्दीतच आंध्र लोकांनीं आपल्या प्रांताला कायद्याची मान्यता मिळवून घेण्याची चळवळ सुरू केली. मध्यप्रांत-बऱ्हाडांतील सगळ्या सलग मराठीभाषी प्रदेशाचा विदर्भ किंवा महाविदर्भ या नांवानें स्वतंत्र प्रांत करण्यांत यावा, ही बऱ्हाड-मध्यप्रांतांतील मराठीभाषीयांची मागणी मध्यप्रांतीय असेंब्लींत ता. १ ऑक्टोबर १९३८ रोजी ठरावरूपानें मांडण्यांत आली; व

काँग्रेस मंत्रिमंडळातर्फे त्या वेळचे मुख्य प्रधान पं. रविशंकर शुक्ल यांनी त्या ठरावाला मान्यता दर्शविल्यावर ती मागणी मध्यप्रांतीय असेंब्लीने मंजूर केली. अशा रीतीने बऱ्हाड-मध्यप्रांतांतील मराठी प्रदेशाच्या एकीकरणाला म्हणजेच महाविदर्भ प्रांताच्या निर्मितीला मध्यप्रांतीय असेंब्ली आणि काँग्रेस मंत्रिमंडळ या दोघांनीही मान्यता दिलेली आहे, ही गोष्ट कदाचित् आपल्या स्मरणांत नसावी. महाविदर्भ प्रांताची निर्मिती हा महाराष्ट्राच्या एकीकरणाच्या चळवळीचाच एक भाग समजला जातो; व त्याला काँग्रेस मंत्रिमंडळाची कायदेशीर मान्यताही लाभलेली आहे, हे या पत्रासोबत मी पाठवीत असलेल्या प्रांतिक असेंब्लीच्या ठरावावरून आपल्या लक्षांत येईल. काँग्रेस मंत्रिमंडळाने हा ठराव वरिष्ठ सरकारकडे पाठविला किंवा दत्तरदाखल केला हे कळावयाला आतां मार्ग नाही. पण, महाविदर्भाच्या स्वतंत्र प्रांतघटनेला काँग्रेसच्या कारकीर्दीत मिळालेली ही कायदेशीर मान्यता लक्षांत घेऊन, आपण नागपूर आणि बऱ्हाड प्रांतांतील काँग्रेस कमिठ्यांना तो ठराव काँग्रेसच्या कारभारापुरता तरी अमलांत आणण्याचा आदेश द्यावा, अशी विनंति मी आपल्याला करतो.

आपल्या लेखाच्या शेवटीं आपण महायुद्धानंतरच्या नवीन दृश्याचा आणि व्यवस्थेचा उल्लेख केला आहे; व लढाई संपेपर्यंत या गोष्टी सहज थांबू शकतील, असेंहि म्हटले आहे. पण महायुद्ध संपल्यानंतर जी नवीन व्यवस्था व्हावयाची, त्या व्यवस्थेतील आपले स्थान आणि दर्जा निश्चित करून घेण्याची चळवळ जर महाराष्ट्रीयानीं एव्हांपासूनच केली नाही, तर १९२० सालीं महाराष्ट्राचे जे चार तुकडे नव्या काँग्रेस घटनेनुसार पाडण्यांत आले, ते लढाई संपल्यावर होणाऱ्या नवीन व्यवस्थेतहि कायम राहण्याची सकारण भीति वाटते. म्हणूनच मी आज आपल्याला या प्रश्नाकडे कळकळीने लक्ष देण्याची विनंति करित आहे. आंध्र जनता आणि तिचे डॉ. पट्टाभिसीतारामय्या यांच्यासारखे मूर्धाभिषिक्त काँग्रेस पुढारी हे या युद्धकाळाच्या विप्लवांतहि आंध्र देशाच्या स्वतंत्र प्रांतघटनेसाठीं किती चिकाटीने प्रयत्न करित आहेत, हे आपल्याला माहितच आहे.

असो. शेवटीं माझ्या पत्रांतील मुख्य मुद्दे पुढे देतोः—(१) भाषावार प्रांतरचनेचे तत्त्व काँग्रेसला मान्य असल्यामुळे महाराष्ट्राच्या एकीकरणाची महाराष्ट्रीयानीं मागणी आणि चळवळ न्याय्य आणि निरपवाद आहे, असे आपण

काँग्रेसवाल्यांना अनुलक्षून जाहीर करावे. (२) पश्चिम महाराष्ट्र, मुंबई शहर वऱ्हाड आणि नागपूर या महाराष्ट्राच्या चार भागांतील प्रांतिक काँग्रेस कमि-
थ्यांनी महाराष्ट्राच्या एकीकरणासाठीं सनदशीर प्रयत्न करण्याची इष्टता आपण
सूचित करावी. (३) महाराष्ट्राच्या एकीकरणाच्या चळवळीचा एक भाग म्हणून
महाविदर्भाचा स्वतंत्र प्रांत करण्याची जी मागणी वऱ्हाड-मध्यप्रांतांतील असेंब्ली
आणि काँग्रेस मंत्रिमंडळ यांनी मंजूर केली आहे, तिला आंध्र प्रांताच्या कायदे-
शीर मागणीप्रमाणेंच आपण पाठिंबा द्यावा. (४) भाषावार प्रांतरचनेच्या
प्रश्नाला आपण आपल्या रचनात्मक कार्यक्रमांत स्थान द्यावे. (५) महाराष्ट्राच्या
एकीकरणाच्या चळवळीचें आपण प्रत्यक्ष नेतृत्व घ्यावे अशी मुळींच अपेक्षा
नाहीं. फक्त त्या चळवळीला चुकीच्या कल्पनांनीं होणाऱ्या विरोधाचा परिहार
करण्यासाठीं तिला पाठिंबा देऊन आपण मार्गदर्शन करावे, एवढाच
आग्रह आहे.

या पांच मुद्यांसंबंधीं आपण जर जाहीर रीतीनें आपला स्पष्ट अभिप्राय
प्रकट केला, तर काँग्रेस पक्षांत आज महाराष्ट्र आणि महाविदर्भ यांच्या एकी-
करणाच्या आणि स्वतंत्र प्रांतघटनेच्या प्रश्नासंबंधीं जो विरोध दृष्टीस पडतो तो
नाहींसा होईल; व आंध्र देशाच्या स्वतंत्र प्रांतघटनेच्या प्रश्नाप्रमाणेंच महा-
राष्ट्राच्या स्वतंत्र प्रांतघटनेचा प्रश्नहि, आपण आपल्या लेखात उल्लेखिलेली नवीन
व्यवस्था अमलांत येण्याच्या सुमारास, व्यवहार्य राजकारणाच्या कक्षेत येऊन
बसेल. मला आशा आहे की, महाराष्ट्राच्या एकीकरणाच्या चळवळीला काँग्रेस-
वाल्यांकडून होत असलेला अन्याय्य विरोध दूर करण्याचें आणि आंध्र देशा-
प्रमाणें त्याला स्वायत्ततेच्या मार्गाला लावण्याचें श्रेय घेऊन आपण माझी
प्रार्थना सफल कराल.

आपला नम्र

ग. शं. माडखोलकर

(५)

इंग्रजी स्मरणपत्र

‘ Shanta Niwas ’

Oppo. Shukrawar Talao

Nagpur City, 27th June 1942

Dear Mahatmaji,

I sent you a Marathi letter through my friend Acharya Lada Dharmadhikari on the 24th of April, 1942. It is my second Marathi letter addressed to you about the question of Maharashtra unification. You have kindly replied to my first letter in the ‘ Harijan ’ of the 19th April. Dada has assured me that you intend to give a reply to my second letter also as soon as you find time

I would not have troubled you so soon with this reminder, as I know you are at present engrossed in the deliberations of far greater problems. But as the Mahavidarbha Conference is to be held under the presidency of the Rt. Hon’ble Dr. M. R. Jaykar sometime in the month of August, I want you to give your support and blessings to the Mahavidarbha Movement which we consider to be the first step of the unification of Maharashtra. To us the unification of Maharashtra is a question of questions and the solution of that question depends entirely on the future of Berar. You have been living amongst us in the heart of Mahavidarbha for the last eight years and hence it will not be

too much on my part if I ask your blessings to the Mahavidarbha Movement.

I request you, therefore, to give a reply to my letter of the 24th April at your earliest convenience. Dear Dada has kindly agreed to explain my letter to you if necessary, on my behalf.

With my profound respects,

Yours sincerely
G. T. Madkholkar

(६)

गांधीजींचें उत्तर

सेवाग्राम, वर्धा, सी. पी.
ता. २९-६-४२

भाई माडखोलकर,

आपका खत मेरे सामने पडा है. अब इंग्रेजी मिला. बात यह है कि मैं धर्मसंकट में हूँ। महाराष्ट्र के सब विभाग एक प्रांत बनें उसमें मेरी पूर्ण संमति है. लेकिन इस समय इस आंदोलन उठानेमें मुझे शंका है. जब सब चीज खतरेमें हैं तब यह एक प्रश्नका अलग महत्त्व देने में कहांतक औचित्य है मैं नहीं जानता हूँ. अगर अंतमें हिंदुस्थान आझाद बनेगा तो ऐसे सब प्रश्न अपने आप हल हो जायगे. ऐसी मेरी मानसिक स्थितीमें मैं कहांतक मदद दे सकता हूँ ?

आपका
मो. क. गांधी

(७)

श्री. माडखोलकर यांचे ठराव

श्री. माडखोलकर यांनी महाराष्ट्र साहित्यसंमेलन आणि महाराष्ट्र साहित्य-पत्रिका यांच्या अधिवेशनासाठी पुढील तीन ठराव ता २१ एप्रिल १९४६

रोर्जां संमेलन आणि परिषद यांच्या कार्यवाहांकडे पाठविले आहेत :—

(१) हिंदुस्थानाचें स्वातंत्र्य आणि स्वतंत्र हिंदुस्थानाची राज्यघटना यासंबंधी ज्या वाटाघाटी सध्यां ब्रिटिश सरकार आणि राष्ट्रसभा, हिंदु महासभा, मुस्लिम लीग, शेड्युल्ड कास्ट्स फेडरेशन वगैरे पक्षांचे नेते व हिंदीसंस्थानांचे अधिपति यांच्यामध्ये चालू आहेत, त्यांवरून असे स्पष्ट दिसतें कीं, हिंदुस्थानांत स्वतंत्र राष्ट्रीय सरकार स्थापन करण्याच्या वेळींच भाषा आणि संस्कृति यांच्या दृष्टीनें हिंदी प्रांतांची पुनर्घटना करण्यांत येईल. या पुनर्घटनेच्या वेळीं मुंबई आणि मध्यप्रांत-वन्हाड या दोन प्रांतांतलि सर्व सलग मराठी प्रदेश, हैद्राबाद संस्थानांतील मराठवाडा, पोर्तुगीज सत्तेखालील गोमांतक व महाराष्ट्राच्या चतुःसीमांतील सर्व मराठी संस्थाने यांचा संयुक्त महाराष्ट्र प्रांत निर्माण करण्यांत यावा. हा संयुक्त महाराष्ट्र प्रांत निर्माण करतांना मुंबई, मध्यप्रांत-वन्हाड, मराठवाडा आणि गोमांतक यांच्या सरहद्दींवरले जे मराठीभाषी भाग आज अन्यभाषी प्रांतात सामील केले गेलेले आहेत, ते भागहि संयुक्त महाराष्ट्रांत समाविष्ट करण्यांत यावेत, अशी या सभेची मागणी आहे.

(२) संयुक्त महाराष्ट्र प्रांत निर्माण करतांना त्याच्या सरहद्दीवरील मराठी भाषी प्रदेशासंबंधी जर कांहीं वाद उत्पन्न झाला, तर त्या वादाचा निकाल लावण्यासाठीं सीमासमिति नेमण्यांत यावी; व त्या समितीनें प्रांताच्या सीमा निश्चित करतांना खेडे हें परिमाण ठरवून त्या खेड्यांतील बहुसंख्य जी भाषा बोलत असतील, ती भाषा बोलणाऱ्या प्रदेशांत त्या खेड्याचा समावेश करावा अशी या सभेची शिफारस आहे. कोणतें खेडे कोणत्या भाषेच्या प्रांतांत समाविष्ट करण्यांत यावें हें ठरावितांना या सीमासमितीनें त्या त्या खेड्यातील वयांत आलेल्या प्रत्येक व्यक्तीचें मत गुप्त मतदान पद्धतीनें नोंदवून घेऊन तदनुसार या प्रश्नाचा निर्णय लावावा अशी या सभेची सूचना आहे.

(३) हैद्राबाद संस्थानांतील ४५ लक्ष लोकसंख्येच्या मराठवाड्याला आज विचारस्वातंत्र्य, मुद्रणस्वातंत्र्य आणि सभास्वातंत्र्य नसल्यामुळे त्यांच्या राष्ट्रीय जीवनाचा सर्वतोपरी कोंडमारा होत असून, तेथील मराठी जनतेचें भाषिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक जीवन नष्ट होण्याच्या पंथाला लागलें आहे. दुय्यम शिक्षणसुद्धां जनतेच्या मातृभाषेतून न देतां उर्दूसारख्या उपन्या

भाषेतून दिलें जात असल्यामुळे उमलत्या नवीन पिढीवर महाराष्ट्र साहित्य आणि संस्कृति यांना सर्वस्वी पारखें होण्याचा प्रसंग आला आहे. हैद्राबाद संस्थानांतील मराठी जनतेची ही दुर्धर स्थिति लक्षांत घेऊन ही सभा असें जाहीर करते कीं, संयुक्त महाराष्ट्र प्रांत निर्माण होईपर्यंत मराठवाड्याची भाषिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक उन्नति होण्यासाठीं त्याला पूर्ण प्रादेशिक स्वायत्तता देण्यांत यावी.

(८)

ने. ना. डॉ. जयकर यांची मान्यता

ने. ना. डॉ. बाबासाहेब जयकर यांच्याकडे श्री. माडखोलकर यांनीं वरील तिन ठराव पाठविले होते. त्यांनीं त्यासंबंधीं पुढील पत्र पाठविलें आहे:—

Winter Road, Malabar Hill,

Bombay 6,

April 27, 1946

Dear Mr. Madkholkar,

I have received your letter. I am in agreement with the draft resolutions to be moved before the Belgaum Literary Conference.

Yours sincerely,

M. R. Jayakar

४ पुणे येथे महाराष्ट्र
युवक साहित्यसंमेलनाचे
अध्यक्ष या नात्याने
केलेले भाषण.

पुणे, २८ सप्टेंबर १९४६

मित्रहो,

आपल्या या युवक साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षपदाचा बहुमान आपण ज्या वेळीं मला देऊं केलात, त्या वेळीं त्याचा स्वीकार करतांना मला थोडा संकोच वाटल्याविना राहिला नाहीं. माझ्या मनांत आलें, पन्नाशीची मजल झपाट्यानें गांठीत असलेला माझ्यासारखा वयस्क माणूस यौवनाच्या उसळत्या आकांक्षांनीं उजळलेल्या आपल्या उद्दाम जीवनांत कोणता नवा आनंद, कोणती नवी अनुभूति, कोणता नवा आलोक आणूं शकेल ? माझे जीवन संपण्याच्या बेतांत आहे; आपलें नुकतेंच कोठें सुरू होत आहे. माझ्या जीवनांतील स्वप्नें सगळीं कोमेजून गेलीं आहेत; आपल्या जीवनातील स्वप्नें आतां कोठें उमलत आहेत. अशा स्थितींत, जी कडूगोड अनुभवांची पुंजी पदरांत घेऊन मी आपल्या दुरंत जीवनाची अखेर गांठण्याच्या मार्गावर आहे, त्यांचा पाटा आपल्यापुढें वाचण्यापलीकडे मी आपल्याला जास्त काय सांगूं शकेन ? पण माझ्यापासून जरी आपल्याला कदाचित् कांहीं लाभ घडण्यासारखा नसला, तरी आपल्यापासून मात्र मला एक गोष्ट नक्की मिळण्यासारखी आहे. ती ही कीं, माझ्या स्वतःच्या जीवनांतील जीं स्वप्नें मला आज विफल झाल्यासारखीं वाटत आहेत, तीं आपल्या संजीवक सान्निध्यांत पुन्हा सचेतन होऊन त्यांच्या साफल्याचा मार्ग सुकर होण्याचा संभव आहे. तेव्हां, पुत्रांपासून तारुण्याची अपेक्षा करणाऱ्या ययातीच्या विनम्र भावनेनें मी हा बहुमान स्वीकारला आहे, हें आपण लक्षांत घेतलें पाहिजे.

एकात्मता निर्माण करणारी शक्ति—

पण, आपल्यापासून जी यौवनाची स्फूर्ति मला हवी आहे, ती ययातीप्रमाणे कोणत्याहि कामनिक, कोणत्याहि वैयक्तिक लाभासाठी नव्हे; तर संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्थापनेचे जें जीवनस्वप्न मूर्तावस्थेला येण्याची शक्यता आज दिमत आहे, त्याच्या सिद्धतेच्या कार्यात आपला सहयोग मिळावा, एवढीच फक्त माझी अपेक्षा आहे. मराठी-या अभिमानाने एकत्र येणे हें आपल्या सभेचे नियत कार्य असून, समाजाच्या सर्वांगीण संघटनेसाठी साहित्याच्या शक्तीचा उपयोग करणे, हें आपलें ध्येय आहे. आपल्या सभेपुढे असलेल्या या कार्याची म्हणा वा ध्येयाची म्हणा पूर्तता महाराष्ट्र एकीकरणाशिवाय अन्य कोणत्या साधनेने होणार आहे? भाषा ही लोकांना केवळ एकत्रच आणते असे नव्हे, तर त्यांच्यांत एकात्मताहि उत्पन्न करिते. अनादि कालापासून विकसित होत आलेल्या मानवी संस्कृतीच्या, गंगेप्रमाणे, युगायुगांवर पसरलेल्या विविध प्रवाहांचे भाषा हें पात्र आहे. आत्मा आणि शरीर हीं जशीं अभिन्न, तशींच संस्कृति आणि भाषा हीं अभिन्न आहेत. भाषा ही निव्वळ विचारांचे वाहन नाही किंवा जीवनाचे मंडनहि नाही. ती जीवनाची धारिणी आणि जननी आहे. एका जीवाची दुसऱ्या जीवाला ती हांक आहे, एका आत्म्याचे दुसऱ्या आत्म्याला तें आवाहन आहे. ती हांक महाराष्ट्राच्या या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत दुमदुमत उठारी आणि आज विस्कळित, विघटित अवस्थेत असलेल्या मराठी बहुसमाजाची अस्मिता जागृत करून एकसंध, एकात्म मराठी राष्ट्रक तिने निर्माण करावे, यापरतें मराठी भाषेच्या उपासनेचे उज्ज्वल ध्येय दुसरे कोणतें असू शकेल ?

संघर्षातून उत्पन्न झालेली भाषा—

किंवाहुना, मराठी भाषेचे अनन्य वैशिष्ट्य जर कोणतें असेल, तर तें हें कीं, ती संघर्षातून उत्पन्न झाली आणि तिने संघर्ष उत्पन्न केला. ती बंडाची आणि बंडखोरांची भाषा आहे. धार्मिक, जातीय आणि राजकीय जुलमाने गांजल्या गेलेल्या बहुजनसमाजाच्या दडपलेल्या अस्मितेतून ती उफाळून प्रकट झाली आणि त्या अस्मितेचा परिपोष तिने मोठ्या ईर्ष्येने केला. वारकरी पंथ

ध्या, महानुभाव पंथ ध्या किंवा रामदासी पंथ ध्या, हे सारे पंथ म्हणजे मराठी जनतेने त्या त्या काळच्या धार्मिक किंवा राजकीय जुलमाविरुद्ध केलेली बंडे आहेत. एका बाजूला सनातनी, संस्कृताभिमानी कर्मठ उच्च वर्ण आणि दुसऱ्या बाजूला पवित्र देववाणीत असलेल्या ज्ञानभांडाराला दुरावलेला निरक्षर, धर्मभोळा बहुजनसमाज यांच्या लढ्यांतून मराठी भाषा निर्माण झाली; व तो लढा केवळ संस्कृतच्या वर्चस्वाच्या कालांतच नव्हे, तर आज इंग्रजांच्याहि अधिराज्याच्या कालांत तिने हिरीरीने चालविला आहे. तेराव्या शतकातील महानुभाव ग्रंथकार केशवराजसूरि यांची अशी गोष्ट सांगतात की, त्यांनी ज्या वेळी आपला मराठीत लिहिलेला 'सिद्धांतसूत्रपाठ' हा ग्रंथ संस्कृतांत अनुवादित करण्याचे मनांत आणले, तेव्हा त्यांचे गुरुबंधु नागदेवाचार्य त्यांना म्हणाले, "नको गा केशवदेया ! येणे माझीये स्वामीचा सामान्य-परिवार नागवैल की !" संस्कृत ही असामान्य पंडितांची, अभिजात उच्चवर्णीयांची देवभाषा होती, तर मराठी ही सामान्य परिवाराची, निरक्षर बहुजनसमाजाची लोकभाषा होती. संस्कृताच्या शिरजोरीमुळे मराठीची त्या त्या कालांत होणारी हेटाळणी पाहूनच श्रीएकनाथमहाराजांनी त्वेषाने विचारले :—

संस्कृतवाणी देवे केली । तरी प्राकृत काय चोरापासून जाहली ?

या त्यांच्या प्रश्नांत महाराष्ट्रातील पंडितवर्ग आणि जनसमाज यांच्यामध्ये यादवकालीन साम्राज्यापासून पुढे सतत चारशे वर्षे चाललेल्या महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक आणि वैचारिक लढ्याचे मर्म सांठविलेले आढळते. तो लढा अजूनहि संपलेला नाही. महाराष्ट्रातील पांढरपेशा, बुद्धिप्रधान, बुद्धिजीवी वर्ग हा जसा प्राचीन काळी संस्कृताचा अभिमानी होता, तसा आज इंग्रजांचा आहे; व शिक्षण आणि राज्यकारभार यांचे माध्यम इंग्रजी भाषा हेंच राहिले पाहिजे, असे त्याला मनापासून वाटते. पांढरपेशा वर्गाचे हे बौद्धिक पारतंत्र्य नष्ट होऊन महाराष्ट्रांत मराठीचे, बहुजनसमाजाच्या मातृभाषेचे राज्य सुरू झाल्याशिवाय राज्यकारभारांत भाग घ्यावयाला सामान्य लोक कसे समर्थ होतील ?

महाराष्ट्र एकीकरण हे साधन आहे—

महाराष्ट्र एकीकरण हा या लढ्याचा केवळ एक भाग आहे; मराठी बहुजन समाजाच्या दास्यमोचनाच्या लढ्यांतील अनेक आघाड्यांपैकी ही फक्त एक आघाडी आहे. अर्थात् महाराष्ट्र एकीकरण हे साध्य नव्हे; निव्वळ साधन आहे. निग्निराळ्या राज्यसत्तांखाली विभागल्या गेलेल्या मराठी भूमीचे एकीकरण झाल्याने फार तर प्रादेशिक आणि राजकीय एकता उत्पन्न होईल. पण केवळ प्रादेशिक किंवा राजकीय एकीकरणाने मराठी बहुजनसमाजाच्या उन्नतीचा प्रश्न थोडाच सुटणार आहे? महाराष्ट्राच्या भूमीप्रमाणेच महाराष्ट्राची जनताहि विभागलेली आहे; मराठी प्रदेशाप्रमाणेच मराठी समाजाचेहि तुकडे पडलेले आहेत. धार्मिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि आर्थिक भेदांमुळे महाराष्ट्रांत ज्या अनेक जाती, पंथ आणि वर्ग उत्पन्न झाले आहेत, ते सर्व नष्ट होऊन सारा मराठी जनसमाज हा एकसंध आणि एकात्म होणे म्हणजेच खरे महाराष्ट्र एकीकरण होणे होय. या मर्वांगीण एकीकरणांतून ज्याला आपण 'संयुक्त महाराष्ट्र' म्हणतो, ते भारतीय संघराज्यांतील एकजातीय, एकजीव, एकात्म मराठी राष्ट्रक आविर्भूत होईल. म्हणून, महाराष्ट्र एकीकरणाच्या प्रश्नाकडे केवळ तात्कालिक राजकीय दृष्टीने न पाहतां, आजच्या पांगलेल्या, परतंत्र आणि परप्रत्ययनेय मराठी लोकसमाजांतून स्वयंपूर्ण, सुसंस्कृत आणि सामर्थ्यशाली नवमहाराष्ट्र आपल्याला निर्माण करावयाचा आहे, या दूरगामी व्यापक दृष्टीने आपण त्या प्रश्नाकडे पाहिले पाहिजे. प्रांतांची भाषाचार पुनर्घटना झाल्यामुळे त्या त्या प्रांताच्या लोकभाषेतून सारे व्यवहार सुरू होतील, बहुजनसमाजाला राज्यकारभारांत भाग घेणे सुलभ होईल आणि अशा रीतीने लोकशाहीच्या स्थापनेचा मार्ग सुकर होईल, हे भाषाचार प्रातरचनेचे फायदे उघड दिसणारे आहेत; व महाराष्ट्राच्या प्रादेशिक एकीकरणामुळे ते सर्व आपल्याला मिळतील, यांत शंकाच नाही. पण संयुक्त महाराष्ट्र या शब्दप्रयोगाने व्यक्त होणाऱ्या कल्पनेचा अर्थ यापेक्षा कितीतरी अधिक मृलगामी, विशाल आणि भव्य आहे.

मराठी बहुजनसमाजाची आजची स्थिति—

तो अर्थ कोणता? महाराष्ट्र आणि मराठी भाषा यांच्या घटनेचे विवरण

करतांना इतिहासाचार्य राजवाडे यांनीं असें म्हटलें आहे कीं, दंडकारण्यांतून ' महाराष्ट्र ' निर्माण करण्याचा जो प्रयत्न हजार वर्षांपूर्वी नागवंशी मराठा जातींनीं केला, त्याला प्रगल्भ शास्त्रीय स्वरूप प्राप्त न झाल्यामुळे महाराष्ट्र हें ' बालराष्ट्र ' च राहिलें. इतिहासाचार्यांचीं या विवरणातील सर्वच विधानें आपल्याला मान्य होतील, असें नाहीं. पण, एका मागासलेल्या जंगली प्रभूदेशांतून त्या भूमीचे पुत्र जेव्हां राष्ट्रनिर्माणाच्या विशाल कल्पनेनें प्रेरित होऊन त्या वेळच्या अवनत, विस्कळित परिस्थितींतून वर डोकें काढण्याचा प्रयत्न करतात, तेव्हां तो प्रयत्न कोणत्या कारणांमुळे फसला, हें जर त्या राष्ट्रनिर्मात्यांच्या आधुनिक वंशजांनीं नीट तपासून पाहिलें नाहीं, तर आजच्या अगदीं बदललेल्या परिस्थितींत तरी त्यांचा अभ्युदय कसा होणार ? आठशें वर्षांपूर्वी यादवांचें साम्राज्य महाराष्ट्रांत चालू असतां, ज्या स्थितींत मराठी बहुजनसमाज होता, त्यापेक्षां जास्त चांगल्या स्थितींत तो आज आहे, असें मानण्याचें कारण नाहीं. त्यानंतर मुसलमान, मराठे आणि शेवटीं इंग्रज हे तीन राज्यकर्ते जरी येऊन गेले, तरी एकंदर समाजाच्या अंतरंगांत किंवा रचनेंत म्हणण्यासारखा कांहीं बदल, लक्षांत घेण्याजोगी कांहीं प्रगति झाली नाहीं. (१) ब्राह्मण, (२) ब्राह्मणेतर, (३) अस्पृश्य आणि (४) वन्य हे जे तत्कालीन मराठी जनतेचे चार प्रमुख घटक होते, ते आजहि बव्हंशीं त्याच स्थितींत कायम आहेत. त्यांच्या भरील पारशी, यहूदी, मुसलमान आणि ख्रिस्ती हे जरी आणखी चार नवीन समाज मागाहून आले असले, तरी ते इतके अल्पसंख्य आहेत कीं, त्यांच्या महाराष्ट्रांतील वास्तव्याचा मराठी बहुजनसमाजावर कांहीं विशेष परिणाम झाला आहे किंवा होण्याची शक्यता आहे, असें म्हणतां येणार नाहीं. हजार वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रांत ज्या जाती होत्या, त्याच आजहि आहेत. कदाचित् त्यांत थोडी वाढच झाली असेल; घट खानीं नाहीं. पण इंग्रजी अमदानींत एक महत्त्वाची क्रांति झाली. ती अशी कीं, जुन्या धंदेवाईक जाती वंशनिष्ठते मुळे जरी अद्याप कायम राहिलेल्या असल्या, तरी त्यांचे धंदे मात्र बहुतेक ठार बुडाले असून, औद्योगिक परिवर्तनामुळे त्यांच्या जोडीला आणखी वर्ग पैदा झाले आहेत. यादवकालांत आणि नंतर मराठेशाहींत (१) शेतकरी, (२) शिलेदार (३) कारकून आणि (४) कारागीर असे बहुजनसमाजाचे जे चार मुख्य औद्योगिक घटक होते, ते लुप्त होऊन आतां फक्त [१] भांडवलदार

आणि [२] कामगार असे दोन वर्ग उत्पन्न होऊं घातले आहेत. सारांश, जुन्या कायम असलेल्या जन्मासिद्ध जातींच्या जोडीला नवे उद्योगसिद्ध वर्ग येऊन, महाराष्ट्रांतील बहुजनसमाज आज जास्त विघटित, जास्त विस्कळित झालेला दिसतो.

जातिनिवद्ध आणि वर्गनिवद्ध समाज—

या निरनिराळ्या जातींतून आणि वर्गांतून जातिवर्गभेदरहित एकात्म समाज निर्माण करणें म्हणजेच संयुक्त महाराष्ट्र निर्माण करणें होय. प्रादेशिक एकीकरणानें हें क्रांतिकार्य सुकर होईल, यांत शंका नाही; व हिंदुस्थानांत जें मध्यवर्ती स्वतंत्र राष्ट्रीय सरकार स्थापन होण्याचा आतां दृढ संभव दिसत आहे, तें जर समाजसत्ताक लोकराज्याच्या (Socialistic republic) स्वरूपाचें राहिलें, तर मध्यवर्ती सत्तेतील या क्रांतीचा सुपरिणाम महाराष्ट्राच्याहि समाजघटनेवर झाल्याविना राहणार नाही, हें खास. पण, प्रांत हीं स्वतंत्र, स्वयंभू घटक राज्ये (State) किंवा राष्ट्रके (Nationality) राहिलीं पाहिजेत व त्यांच्या कारभारांत मध्यवर्ती सरकारने हात घालतां कामा नये, हा जो दंडक भावी राज्यघटनेत सुप्रतिष्ठित होण्याची स्पष्ट चिन्हे अनेक कारणांमुळे दिसत आहेत, त्याची अपरिहार्य प्रतिक्रिया लक्षांत घेतली असतां, भारतीय संघराज्यांतील प्रांतांना म्हणा किंवा राष्ट्रांना म्हणा आपल्या भवितव्याचा विचार अंतर्गत बाबतींत तरी स्वतंत्र रीतीने करावा लागेल, हें ओघानेंच येतें. हिंदुस्थानाच्या प्रत्येक प्रांतांतील प्रादेशिक आणि आर्थिक परिस्थिति भिन्न आहे; व त्यामुळे भारतीय संस्कृतीच्या आणि राष्ट्रीयतेच्या विशाल एकतेची जाणीव जनतेच्या मनांत सतत जागृत असूनहि प्रांतिक वैशिष्ट्याचा परिपोष होत गेल्याविना रहात नाही. भारतीय राजकारणाचें हें गुंतागुंतीचें स्वरूप लक्षांत घेऊनच महाराष्ट्राच्या भवितव्याचा विचार करणें भाग आहे. आज महाराष्ट्रांत संस्थानें, जमीनदान्या, मालगुजारी, इजारे वगैरे सरंजामी समाजरचनेचे जुनाट अवशेष शिल्लक असून, शिवाय त्यांच्या भरील भांडवलशाही झपाट्याने पुढें येत आणि प्रबळ होत आहे. किंबहुना, महाराष्ट्राचें औद्योगिकरण म्हणजेच भांडवलशाहीचा उत्कर्ष असें समीकरण होऊन बसलें आहे, असें म्हटल्यास तें चूक होणार नाही. अशा स्थितींत जुनी धर्ममूल

जातिनिबद्ध समाजरचना आणि नवी अर्थमूल वर्गनिबद्ध समाजरचना यांचा समूल उच्छेद केल्याशिवाय संयुक्त महाराष्ट्र कसा निर्माण होणार ?

पहिले कर्तव्य, पहिला कार्यक्रम—

म्हणूनच महाराष्ट्राच्या प्रादेशिक एकीकरणाबरोबरच त्याच्या आर्थिक आणि सामाजिक संयोजनाचे कार्यही निकडीने हाती घेणे अवश्य आहे. महाराष्ट्राच्या गेल्या हजार वर्षांच्या इतिहासांत असे एक चमत्कारिक दृश्य आढळून येते की, त्याचे स्वातंत्र्य नष्ट होऊन ज्या ज्या वेळी परकीय राज्यकर्ते या भूमीत सत्ताधारी झाले, त्या त्या वेळी समाजातील मुत्सद्दी, सरदारी आणि व्यापारी वर्गांनी त्यांच्याशी समरस होऊन आपल्या मायदेशांच्या पारतंत्र्याचे पाश दृढ करावयाला ईर्ष्येने हातभार लावला आहे. महाराष्ट्रातील मुस्लिम किंवा ब्रिटिश राजवटीचा इतिहास म्हणजे मराठी मुत्सद्दी, सेनानी किंवा कारभारी यांच्या परधार्जिण्या कर्तव्यगारीचा इतिहास होय. पठीक, प्रापंचिक, प्रवृत्तिमार्गी पांढरपेशांनी परकी राज्यकर्त्यांशी तादात्म्य पावून आपला उत्कर्ष साधून घ्यावा व निरक्षर, निर्धन, निवृत्तिमार्गी बहुजनसमाजांने आपल्या रक्ताळलेल्या मानेवर त्यांच्या जुलमी सत्तेचे जू शतकानुशतके मुकाट्याने वहात रहावे, अशी गेल्या आठ शतकांची साक्ष आहे. पारतंत्र्याला, परकीय सत्तेच्या स्वागताला पोषक असलेली ही परिस्थिति कायमची नष्ट करावयाची, म्हणजे बहुजनसमाज स्वतंत्र, सुशिक्षित आणि संघटित झाला पाहिजे, त्याच्या ठिकाणी आपण 'राष्ट्र' असल्याची जाणीव उत्पन्न होऊन तो राज्यसत्ता हाती घ्यावयाला समर्थ झाला पाहिजे. संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्थापनेसाठी ही बौद्धिक आणि सांस्कृतिक क्रांति प्रथम होणे अवश्य आहे. बहुजनसमाजाच्या ठिकाणी आपण राष्ट्र असल्याची, देशातील सर्व संपत्ति आणि उत्पादनाची साधने यांच्यावर आपले स्वामित्व असल्याची व त्या स्वामित्वाचा उपयोग आणि उपभोग समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला अनिर्वध घेतां यावा म्हणून आजची विषम समाजरचना नष्ट करणे अवश्य असल्याची तीव्र जाणीव जापर्यंत उफाळून उत्पन्न होत नाही, तोंपर्यंत महाराष्ट्राचे प्रादेशिक आणि राजकीय एकीकरण होऊनहि मराठी बहुजनसमाज हा दैन्यावस्थेतच राहिल. संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्थापनेसाठी ही क्रांति घडवून आणणे, हे आजच्या तरुण पिढीचे पहिले कर्तव्य, पहिला कार्यक्रम असला पाहिजे,

युवकांना मार्गदर्शन करा—

आणि खरोखरीच हा कार्यक्रम महाराष्ट्र युवकांनीं हातीं व्यावा, अशी प्रार्थना या व्यासपीठावरून त्यांना करण्यासाठीच मीं हें अध्यक्षपद स्वीकारलें. वेळगांवच्या महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनांनें संयुक्त महाराष्ट्राची घोषणा करून ज्या उपेक्षित प्रश्नाला चालना दिली, त्याचें स्वरूप किती मूलगामी, व्यापक आणि उग्र आहे, याची थोडी तरी कल्पना आतां आपल्याला आली असेल. संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्थापनेसाठीं जें क्रांतिकार्य आपल्याला करावें लागणार आहे, त्याचा महाराष्ट्र एकीकरण हा केवळ प्रारंभ आहे. महाराष्ट्रांतिल बहुजनसमाज हा सुशिक्षित आणि सुबुद्ध होऊन सर्व सत्ता, संपत्ति आणि उत्पादनाचीं साधनें यांचें स्वामित्व त्याला प्राप्त होणें, ही त्या कार्याची परिणति आहे. हें क्रांतिकार्य यशस्वी करावयाला साहित्याइतकें प्रभावी साधन दुसरें कोणतें सांपडेल ? निसर्गानें निर्मिलेल्या किंवा मनुष्यानें संशोधिलेल्या सर्व शक्तीपेक्षां शब्दशक्ति, साहित्याचें सामर्थ्य हें महनीय आहे. कारण मनुष्याच्या टिकाणीं जी दिव्य चित्शक्ति आहे, तिचें मूर्त स्वरूप, तिचा दृष्य आविष्कार म्हणजेच साहित्य ! म्हणून, माझी आपल्याला अशी विनंति आहे कीं, या संक्रमणकालांत आपण आपल्या वाणीचा आणि लेखणीचा उपयोग संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्थापनेसाठीं जी सामाजिक आणि आर्थिक क्रांति महाराष्ट्रांत होणें अवश्य आहे, ती घडवून आणण्यासाठीं करा. महाराष्ट्राच्या पूर्वेतिहासाविषयीं आपल्याला कितीहि अभिमान असला, तरी इतिहासाचार्यांनीं म्हटल्याप्रमाणें महाराष्ट्र हें खरोखरीच आज बालराष्ट्र आहे. तें न जागरूक, न ज्ञानी, न प्रगतिशील. पूर्वजांच्या कर्जवाजारी मुद्रखगिरीच्या पोवाड्यांवर आज आपण फोकारत आहोंत. तेव्हां, भारतीय संघराज्याचा प्रमुख बलिष्ठ घटक म्हणून महाराष्ट्राला भावी राजकारणांत महत्त्वाचें स्थान मिळावें. अशी जर आपल्या मनाला तळमळ लागलेली असेल, तर त्याच्या एकीकरणाबरोबरच पुनर्घटनेचेंहि कार्य आपण हातीं व्यावयाला पाहिजे. त्या दृष्टीनें हें संमेलन जर महाराष्ट्र युवकांना योग्य मार्गदर्शन करील, तर आपला हा अभिनव उपक्रम कारणीं लागला, असें मी म्हणेन.

५ ग्वाल्हेर येथें ग्वाल्हेर मराठी
साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्ष
या नात्याने केलेले भाषण.

ग्वाल्हेर, ५ नोव्हेंबर १९४६

मित्रहो,

मराठी साम्राज्याच्या उत्तर हिंदुस्थानांतील राजधानीत भरणाऱ्या या साहित्यसंमेलनाचें अध्यक्षपद मला दिल्याबद्दल मी प्रथम मुद्दाम आपले आभार मानतो. कारण, आपल्या अचाट कर्तव्यगारीनें एकोणिसाव्या शतकांतील मराठशाहीच्या इतिहासाला विलक्षण उज्ज्वलता आणणाऱ्या महादजी शिंद्यांची ही राजधानी म्हणजे हिंदुस्थानांत आपली सार्वभौम सत्ता स्थापन करण्याच्या मराठ्यांच्या विफल आकांक्षांचें मूर्तिमंत स्मारकच होय. तेव्हां, अशा या वैभवशाली शहरांतील मराठी साहित्याच्या व्यासपीठावर उभें राहतांच मराठशाहीच्या विनाशाला कारण झालेल्या निरनिराळ्या घटनांचें स्मरण होऊन महाराष्ट्राच्या भवितव्याच्या दृष्टीनें त्यांची थोडी मीमांसा करण्याचा विचार मनांत येणें, हें स्वाभाविक नाहीं काय ? किंबहुना, या संमेलनाचा अध्यक्ष म्हणून बोलण्याच्या निमित्तानें तशी संधि आपल्याला मिळत आहे, या जाणिवेनेंच खरोखरी मी या बहुमानाचा स्वीकार केला. देवागिरीच्या यद्दवांचें साम्राज्य नष्ट झाल्यापासून गेल्या सातशें वर्षांत नर्मदेपासून तुंगभद्रेपर्यंत पसरलेला जो मराठीभाषी प्रदेश, मराठ्यांच्या मुलूखगिरीचा दरारा सर्व हिंदुस्थान गाजूनहि, मराठी राज्यसत्तेच्या छात्राखालीं कधीं येऊं शकला नाहीं, त्याच्या एकीकरणाचा प्रयत्न सध्यां चाललेला असून, संयुक्त महाराष्ट्राची स्थापना हा आज मराठी जनतेपुढील एकमेव व्यवहार्य राजकीय प्रश्न होऊन बसलेला आहे. अशा संक्रमणाच्या वेळीं मराठशाहीच्या अधःपाताची थोडी चर्चा जर आपण केली; तर, मला वाटतें, संयुक्त महाराष्ट्राच्या सिद्धतेला ती उपकारकच होईल.

‘केवळ नूतन सृष्टीच निर्माण केली’—

मराठशाहीच्या विनाशाची मीमांसा करतांना (१) राष्ट्रीय ध्येयाचा अभाव, (२) राष्ट्रीय एकतेच्या जाणिवेचा अभाव आणि (३) भौतिक शास्त्रांच्या प्रगतीचे अज्ञान हीं तीन कारणेच मुख्यतः सांगितलीं जातात. किंबहुना, सर जॉन सीली किंवा सर व्हिन्सेंट स्मिथ यांच्यासारख्या परकीय इतिहासकारांचाच नव्हे, तर स्वामी विवेकानंद किंवा सर यदुनाथ सरकार यांच्यासारख्या स्वकीय विद्वानांचाहि मराठशाहीवर असा आक्षेप आहे कीं, उज्जयिनी किंवा विजयनगर येथील साम्राज्यांभोंवतीं जें सांस्कृतिक वैभवाचें तेजोवलय होतें, त्याचा यत्किंचितहि आढळ मराठ्यांच्या साम्राज्यांत कुठें होत नाही.

(Even a ray of reflection of that intellectual glory which surrounded the court of the Moghals much less the brilliance of Malwa or Vijayanagar.)

मुलूखगिरी आणि लूट यांच्याशिवाय दुसरें ध्येय मराठ्यांपुढें नव्हतें, असें दूषण अनेक इतिहासकारांनीं त्यांना पुनःपुन्हां दिलेलें दृष्टीस पडतें; व या कोत्या, उथळ धोरणामुळेच अंतर्गत प्रगति आणि पुनर्घटना या दोन्ही गोष्टींकडे त्यांचें दुर्लक्ष होऊन खड्यांच्या लढाईच्या वेळीं उत्कर्षाच्या शिखरावर असल्यासारखी दिसलेली मराठ्यांची सार्वभौम सत्ता अवघ्या पंचवीस वर्षांत धुळीला मिळाली, असा अभिप्राय तज्ज्ञांनीं व्यक्त केला आहे. पण, मराठ्यांना कोणत्याहि प्रकारचें राष्ट्रीय ध्येय किंवा राष्ट्रीय एकतेची जाणीव नव्हती, हा आरोप कितपत खरा आहे ? मराठशाहीच्या इतिहासांत आणि मराठी मुत्सद्यांच्या आज्ञापत्रांत ‘महाराष्ट्रधर्म’ हा जो शब्दप्रयोग वारंवार योजिलेला आपण पाहतों, तो काय केवळ निरर्थक आहे ? दक्षिण आणि उत्तर हिंदुस्थानांतील मुस्लिम पादशाह्यांशीं आमरण झुंज देऊन महाराष्ट्रांत धर्म-राज्याची स्थापना केल्याबद्दल रामचंद्रपंत अमात्यांनीं “केवळ नूतन सृष्टीच निर्माण केली” अशा अर्थपूर्ण शब्दांनीं श्रीशिवाजीमहाराजांचा जो गौरव केला आहे, तो काय केवळ औपचारिक समजावयाचा ? विजापूर दरबारच्या कैदेतून सुटल्यावर शहाजीराजांनीं श्रीशिवाजीमहाराजांना घातलेल्या पत्रांत, “विजापुरास

गुजरलेला निर्वाणीचा प्रसंग श्री तुमचा मनोरथ सिद्धीस नेणें व स्वधर्म राज्य-वृद्धि करणें म्हणोन पार पडला.....आमचे मनोदय सेवटास नेणार तुम्ही सुपुत्र आहांत, ” असे जे धन्योद्धार काढले आहेत, ते काय निव्वळ फोल मानून चालावयाचे ?

राजसिंहासन, धर्मसिंहासन आणि लोकसिंहासन—

अर्थात् मराठ्यांच्या मुलूखगिरीच्या धोरणावर कोणी कितीहि आक्षेप घेतले, तरी त्यांच्या राज्यस्थापनेच्या प्रयत्नाच्या मुळाशीं निश्चित हेतु होता, विशिष्ट ध्येय होतें, हें उघड आहे. तो हेतु कोणता ? तो हेतु श्रीसमर्थानीं श्रीशिवाजी-महाराजांच्या निधनानंतर श्रीसंभाजीमहाराजांना घातलेल्या पत्रांतील शब्दांचा उपयोग करून सांगावयाचें म्हणजे, “ धर्मवृद्धीनें राज्यवृद्धि ” हा होता. हाच हेतु ‘ महाराष्ट्रधर्म ’ या अर्थगर्भ शब्दप्रयोगांत अधिक ठसठसतिपणानें, अधिक मार्मिकपणानें व्यक्त झालेला आहे. नाना आणि महादजी यांच्या त्या काळीं सर्व हिंदुस्थानांत गाजलेल्या शेवटच्या भेटीनंतर नाना फडणिसांनीं मराठ्यांचे निजामदरबारांतिल वकील गोविंदराव काळे यांना घातलेल्या पत्रांत असे उद्धार काढलेले आढळतात कीं, “ अटक नदीचे अलीकडे दक्षिण समुद्रापावेतो हिंदूंचें स्थान; मुसलमानांचा देश, तुर्कस्तान नव्हे. हें आपली हद्द पांडवांपासून विक्रमांजितपावेतो त्यांनीं राखून उपभोग केला. त्यामार्गे राज्यकर्ते नादान निघाले. यवनांचे प्राबल्य जालें. चकत्यांनीं हस्तनापूरचें पद घेतलें. शेवटीं आलमगिराचे कारकीर्दीत यज्ञोपवितास साडे तीन रुपये जेजया बसून ओलें अन्न विकावें सर्वांनीं घ्यावें हे नौबत गुंजरली. त्या दिवसांत कैलासवासी शिवाजीमहाराज हे शककर्ते व धर्मराखते निघाले.....जाल्या गोष्टी यांत केवळ मुलूख, राज्यप्राप्ति इतकेंच नाही, तरी धर्मसंस्थापन, सार्वभौमत्व हातीं लागणें, कीर्ति, यश यांचे नगारे वाजणें इतक्या गोष्टी आहेत. ” नाना फडणिसांच्या या उद्दारावरून मराठशाहींतील मुत्सद्यांच्या डोळ्यांपुढें स्वराज्याचें म्हणणें वा साम्राज्याचें म्हणणें कोणतें ध्येय अखेरपर्यंत होतें, याची स्पष्ट कल्पना येत नाही काय ? महाराष्ट्राच्या छत्रपतीचें सिंहासन हें राजसिंहासन नव्हतें किंवा लोकसिंहासनहि नव्हतें तें धर्मसिंहासन होतें; व म्हणूनच महाराष्ट्राज्य हें धर्मराज्य आहे, अशी भावना-

श्रीशिवाजीमहाराजांनीं रयतेला उद्देशून काढलेल्या अभयपत्रापासून तों नाना फडणिसांनीं जोधपूरच्या राजाला लिहिलेल्या स्नेहपत्रापर्यंत सर्व मराठी मुत्सद्यांच्या पत्रव्यवहारांतून पुनःपुन्हा प्रकट झालेली आढळते. महाराष्ट्रांतील संतमंडळानें जी वैचारिक क्रांति महाराष्ट्रांत घडवून आणली ती मूलतः धार्मिक होती; व त्यामुळेच त्या क्रांतींतून उदित झालेलें महाराष्ट्राचें स्वराज्यहि धर्मराज्यच होतें.

धर्मराज्य कां ?—

महाराष्ट्राचें स्वराज्य हें धर्मराज्य होतें, ही भाषा आजच्या काळांत मनाला रुचण्यासारखी नाही, हें मी जाणून आहे. किंवाहुना, ब्रिटिश सम्राटाच्या विरुदावळींतील 'धर्मरक्षक' [Defender of Faith] ही पदवी जरी या विसाव्या शतकांतहि आपल्या कानांना खटकत नसली तरी छत्रपतींच्या विरुदावळींतील 'गोब्राह्मणप्रतिपालक' ही पदवी मात्र आपल्या मनाला अनेक कारणांमुळे आज बौचते, हें कबूल केलें पाहिजे. पण मराठी मुत्सद्यांच्या पत्रव्यवहारांत वारंवार येणारे 'महाराष्ट्रधर्म' आणि 'धर्मराज्य' हे दोन शब्दप्रयोग महाराष्ट्रांतील संत, कवि, वीर आणि मुत्सद्दी यांच्या महाराष्ट्राकडे पहाण्याच्या विशिष्ट दृष्टिकोनाचे निदर्शक आहेत, ही गोष्ट जर आपण सारे पूर्वग्रह किंवा पश्चाद्ग्रह बाजूला सारून शुद्ध ऐतिहासिक दृष्टीनें लक्षांत घेतली, तर शिवकालीन क्रांतीचें आणि तिच्या विफलतेचेंहि मर्म आपल्याला कळून येईल. मराठी-संतांच्या वाङ्मयांत काय किंवा मराठी मुत्सद्यांच्या कागदपत्रांत काय, "महाराष्ट्र ही धर्मभूमि आहे", ही एकच एक भावना, ही एकच एक दृष्टि प्रभावी झालेली दिसते. "महाराष्ट्र हें सर्व राष्ट्रांसि राजे" असें जेव्हां मुक्तेश्वर उद्गारतात, तेव्हां तो त्यांचा उद्गार साम्राज्याकांक्षेच्या दर्पानें स्फुरलेला आहे, असें मानणें चुकीचें होईल. किंवा "येथुनी वांचती सर्वे । ते ते सर्वत्र देखती । सामर्थ्य काय बोलावें । आनंदवनभूवनीं ॥" असा महाराष्ट्राचा महिमा जेव्हां समर्थ गातात, तेव्हां तें स्वयंचें उद्गायन आपस्तुतीच्या ग्राम्य विकारांतून उफाळलेलें आहे, असें समजणें अन्यायाचें होईल. "महाराष्ट्र ही धर्मभूमि आहे आणि ती धर्मभूमि सर्व भरतखंडाचा उद्धार करील", ही श्रद्धाच खरोखरी या उद्गायकां मुखवमित झालेली आहे. किंवाहुना, "महाराष्ट्रां असावें"

या श्रीचक्रधरांच्या सूत्राचें स्पष्टीकरण करतांना महानुभाव भाष्यकारानें असें स्पष्टच म्हटलें आहे कीं, “ महाराष्ट्र म्हणजे महंतराष्ट्र । महंत म्हणजे थोर । जेतुला अर्थी आपुली थोरी असे । तेतुलाही अर्थी आणिकासी थोरी करी । ” ज्या भूमींतील संत, वीर, कवि आणि मुत्सद्दी यांची आपल्या मायदेशाकडे पाहण्याची अशा प्रकारची धार्मिक दृष्टि होती, त्या भूमींतील स्वराज्य हें धर्मराज्य आहे, अशी भाषा सर्वांच्याच तोंडीं खेळत असल्याचें दृष्टीस पडावें, यांत नवल काय ?

‘इंग्रजांस ताण बसवितों’—

नवल वाटतें तें या गोष्टीचें कीं, इतकें उच्च ध्येय सतत दृष्टीपुढें असतां मराठशाहीचा नाश कसा झाला ? किंबहुना, मनाला पुनःपुन्हा साश्चर्य विषाद जर कोणत्या एका गोष्टीबद्दल वाटत असेल तर तो या कीं, दिल्लीची मोगल बादशाही आपल्या ताब्यात घेऊन अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत मराठ्यांनीं आपला शह सर्व हिंदुस्थानभर बसविला असतां, विजिगीषु ब्रिटिश सत्तेनें त्यांचा हां हां म्हणतां पाडाव करून हिंदुस्थानांत आपलें अधिराज्य स्थापन कसें केलें ? नाना आणि महादजी या अठराव्या शतकांतील दोघांही मुत्सद्द्यांना इंग्रज शेफारत चालला असल्याची आणि आपला शेवटचा सामना त्यांच्याशींच होणार असल्याची पूर्ण जाणीव होती; व त्या जाणिवेमुळेच खरोखरी मुसलमानांशीं असलेलें आपलें पिढीजात पुराणें वैर बाजूला ठेवून त्यांनीं निजाम, टिपू, नजफखान प्रभृति मुस्लिम राजपुरुषांच्या सहकारितेनें इंग्रजांचें हिंदुस्थानांतून समूळ उच्चाटन करण्याचा प्रयत्न अखेरपर्यंत केला. मराठ्यांच्या स्वराज्य-स्थापनेला प्रारंभ जरी हिंदुस्थानचे तत्कालीन जेते या नात्यानें मुसलमानांविरुद्ध धर्मयुद्ध पुकारून झाला असला, तरी एकदां मुस्लिम सलतनत खिळखिळी झालेली दिसतांच मुसलमान हे यापुढें आपल्याप्रमाणेंच या देशांत नांदावयाचे आहेत या भावनेनें मराठ्यांनीं त्यांना आपल्या स्नेहसूत्रांत गोवण्याची दूरंदेशी दाखविली; व हिंदु आणि मुसलमान या दोघांवरहि मात करून जी तिसरी ब्रिटिश सत्ता त्या वेळीं झपाट्यानें डोकें वर काढीत होती, तिला ठेंचण्यासाठीं नाना आणि महादजी या दोघांनींही आपआपल्या परीनें शर्तिचें राजकारण

केलें. महादजी शिंद्यांनीं ता. २७ जुलै १७८० रोजीं नाना फडणिसांना पाठविलेल्या पत्रांत इंग्रजांचा उच्छेद करण्यासाठीं सामुदायिक उठावणी करण्याची अशी योजना सुचविलेली होती कीं, “ आपण व नवाब, भोसले मिळोन सुरत व मुंबईकडील तोंड राखावें. एक वर्ष इंग्रजांस आपण ठासून राखल्यास आम्हीं पादशाहा व नजफखान वगैरे यांचीं राजकारणें आलीं आहेत त्यांस सामील करून घेऊन, हिंदुस्थानांतून इंग्रज इकडे येणार त्यांचें पारिपत्य करून, पुढें अंतरवेदांत जाऊन, इंग्रजांचा नीर काढीत काशीपर्यंत जाऊन, इंग्रजांस ताण बसवितों.” ता. १३ ऑगस्ट १७८० रोजीं नाना फडणिसांना पाठविलेल्या दुसऱ्या पत्रांत महादजींनीं आपल्या या योजनेचा हेतु अगदीं स्पष्ट शब्दांनीं सांगितला आहे. या पत्रांत त्यांनीं नानांना असा इपारा दिलेला आढळतो कीं, “ इंग्रज चहूंकडून वेष्टीत चालले. या समयां चवघांनीं चहूंकडे मसलती आटोपल्यास बंदोबस्त होईल. नाही तरी कळतच आहे.” खरोखरी, महादजी शिंद्यांनीं रचनेला हा व्यूह जर तडीस गेला असता, तर सर यदुनाथ सरकार यांनीं म्हटल्याप्रमाणें, हिंदुस्थानच्या इतिहासाला अगदीं निराळीच कलाटणी मिळाली नसती काय ?

मराठ्यांनीं गमावलेली संधि—

इंग्रजांस ताण बसविण्याचा महादजी शिंद्यांचा हा व्यूह जर यशस्वी झाला असता, तर हिंदुस्थानच्या राजकारणाला कोणती कलाटणी मिळाली असती, याची कल्पना करणें कठिण नाही. कारण, पानिपताच्या संग्रामानंतर जीं दोन महत्त्वाचीं परिवर्तनें हिंदी राजकारणांत घडून आलीं, त्यामुळें हिंदुस्थानाची नियति ठरून गेल्यासारखी झाली होती. पानिपताच्या युद्धांत जरी मराठ्यांचा पराभव झाला, तरी हिंदुस्थानाबाहेरून आलेल्या मुस्लिम विजेत्यांच्या साहाय्यानें आपल्या विच्छिन्न सार्वभौम सत्तेचें पुनरुज्ज्वलन करण्याचा प्रयत्न सिद्धीस जाण्याची शक्यता नाही, ही गोष्ट हिंदी मुसलमानांच्या पुरेपूर लक्षांत आली; व हिंदुस्थानांतील हिंदु राजेरजवाड्यांशीं मिळतें घेऊनच आपल्याला आता या देशांत नांदलें पाहिजे, हा विचार प्रथमच त्यांच्या मनांत उद्भवला. हें एक परिवर्तन झालें. दुसरें परिवर्तन असें कीं, हिंदुस्थानांतील प्रमुख राजवंश हे

निःसत्त्व आणि निष्प्रभ होऊन त्यांचे अमात्य आणि सेनापति हे या वेळीं स्वतंत्र आणि सत्ताधारी होत चालले होते. दिल्लीचे बादशहा, सातारचे छत्रपति आणि पुण्याचे पेशवे हे तिघेहि अनुक्रमानें क्षीणबल होत होत, त्यांचे वजीर, निजाम, फडणीस आणि सरदार यांच्या हातांत सत्ता झपाट्यानं जात होती. मध्यवर्ती सत्तेचें हें विभाजन, जुने प्रबळ राजवंश कमजोर होऊन त्यांच्या सार्वभौम सत्तेचें होणारें हें विकेंद्रीकरण लोकशाहीच्या उदयाला अत्यंत अनुकूल होतें; व बादशहा, नबाब, वजीर, निजाम प्रभृतींच्या साहाय्यानं इंग्रजांस ताण बसविण्याचें महादजी शिंद्याचें अचाट राजकारण जर यशस्वी झालें असतें, तर मराठ्यांच्या नेतृत्वाखालीं हिंदुस्थानांत त्या काळीं असलेल्या अनेक राज्यांतून हळूहळू मध्यवर्ती हिंदी संघराज्याचा उदय होत गेला असता. मराठ्यांचें नेतृत्व हें अर्थातच येथें निमित्तमात्र समजावयाचें आहे. कारण खुद्द मराठशाही हीच मुळीं या वेळीं संघराज्य बनण्याच्या मार्गाला लागलेली होती. तेव्हां, महादजींची महत्त्वाकांक्षा सफल होऊन, जर इंग्रज नामोहरम झाले असते, तर मराठ्यांच्या बलिष्ठ संघराज्याचा आश्रय हिंदुस्थानांतिल इतर राजेरजवाड्यांनीं घेतला असता आणि या सार्वभौम संघटनेची परिणति कालांतरानें हिंदी संघराज्यांत झाली असती, असें म्हटल्यास तें चूक होणार नाही. पण मराठ्यांच्या दुर्दैवानें हिंदी संघराज्य स्थापन करण्याची ही संधि त्यांनीं गमावली.

राष्ट्रीय एकात्मतेचा अभाव—

मराठ्यांचें हें दुर्दैव म्हणजे त्यांच्या ठिकाणीं असलेल्या राष्ट्रीय दृष्टीचा अभाव हें होय. मराठ्यांच्या ठिकाणीं जर राष्ट्रीय एकात्मतेची जाणीव उत्कटतेनें असती, तर त्यांच्या धर्मराज्याचा विकास लोकराज्यांत झाला असता आणि तें मराठी लोकराज्य हिंदी संघराज्याच्या स्थापनेला कारण झालें असतें. पण मराठ्यांची कोती धार्मिक दृष्टि हीच खरोखरी त्यांच्या आणि पर्यायानें हिंदुस्थानाच्याहि नाशाला कारण झाली, हें कबूल करणें भाग आहे. मराठ्यांनीं आपलें स्वराज्य हें धर्मराज्य मानल्यामुळें वैदिक धर्माचीं जुनीं पुराणीं अनुशासनं आणि जातिभेदाचीं जुलमी बंधनें हीं समाजाकडून दक्षतेनें पाळलीं जातात कीं नाहीं, हें पाहण्याची जबाबदारी, छत्रपति आणि पेशवे यांच्यावर येऊन पडली; व ती त्यांनीं काटेकोरपणानें पाळल्यामुळें खालच्या जातींचा कोंडमारा होऊन

समाजांत भेदभाव कसे फोफावत गेले, याचें प्रतिबिंब छत्रपति आणि पेशवे यांच्या रोजनिशी, आज्ञापत्रें, निवाडे वगैरे ऐतिहासिक कागदपत्रांत पहावयाला मिळते. वेदोक्ताचा अधिकार नसल्याचा निवाडा राज्यकर्त्यांनीं दिल्यामुळे महाराष्ट्रांतील कांहीं ब्राह्मणेतर जातींनीं मागल्या दारीं गुपचूप मुंजी करण्याचा जो प्रघात त्या काळीं सुरू केला, तो पेशवाई जाऊन आतां दीडशें वर्षे होत आलीं, तरी अद्याप चालूच आहे ! 'महाराष्ट्रधर्म' म्हणजे " मराठ्यांचें महाराष्ट्राविषयींचें कर्तव्य " हा त्या शब्दप्रयोगाचा व्यापक विशिष्ट अर्थ जाऊन त्याच्याऐवजीं 'महाराष्ट्रधर्म' म्हणजे " श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त धर्माचें परिपालन " असा सर्वसाधारण कर्मठ अर्थ त्याला आला. अर्थात् स्वराज्य म्हणजे देशांतील बहुजनसमाजाचें राज्य असें विशाल स्वरूप मराठ्यांच्या धर्मराज्याला प्राप्त न होतां तें केवळ उच्चवर्णीयांचें म्हणजे ब्राह्मण-क्षत्रियांचें राज्य होऊन बसलें. धर्मराज्याच्या या कल्पनेमुळे बहुजनसमाजाची कुचंबणा झाली; निवृत्तीचें नैराश्य त्याच्या ठिकाणीं उत्पन्न झालें; व राज्यकर्ते आणि प्रजाजन या दोघांनीं हि जगांत चालू असलेल्या भौतिक शास्त्रांच्या प्रगतीची उपेक्षा केली. मराठ्यांच्या ठिकाणीं राष्ट्रीय दृष्टीचा किती विचित्र अभाव होता, याचें एक उद्बोधक प्रत्यंतर खुद्द महादजींच्याच ता. २७ जुलै १७८० च्या पत्रांत निदर्शनाला येतें. या पत्रांत इंग्रजास ताण बसविण्याची आपली योजना विशद करतांना "हिंदुस्थानांतील इंग्रज हांकीत बंगाल्याकडे चालविले म्हणजे त्यांचें घर संभाळणें कठीण पडेल ! " असे उद्गार त्यांनीं काढले आहेत ! आज हिंदुस्थानांत इंग्रज हा उपरा असल्याच्या तीव्र जाणिवेनें आपण 'चले जाव'ची घोषणा करितों. पण अठराव्या शतकांतील मराठ्यांना मुंबईकर इंग्रज, कलकत्तेकर इंग्रज आणि मद्रासकर इंग्रज हे कांहीं उपरे आणि परके वाटत होते, असें दिसत नाहीं !!

ब्राह्मण, मराठा आणि महार—

अर्थात् मराठ्यांनीं आपलें स्वराज्य हें धर्मराज्य मानल्यामुळे त्यांच्या सामाजिक, भौतिक आणि राष्ट्रीय जीवनाचा कोंडमारा होऊन त्यांचा नाश झाला, हें उघड आहे. मराठ्यांचा स्वराज्यस्थापनेचा प्रयोग हा जर योग्य दिशेनें परिणत होत गेला असता, तर त्यांच्या धर्मराज्याचें रूपांतर लोकराज्यांत व्हावें, अशा प्रकारचीं विकासाचीं उन्नत बीजे त्यांत खचित होती. श्रीशिवाजी

महाराजांच्या राजनीतीचे अष्टप्रधानांची योजना, सरंजाम न देण्याचें धोरण, हिंदु-मुसलमानांत रणांगणाव्यतिरिक्त भेदभाव न करण्याची दूरदेशी इत्यादि कांही विशेष असे होते कीं, ज्यांचा परिपोष हा लोकराज्याच्या संस्थापनेला कारण झाला असता. पण त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांची राजनीति सुटली; व धर्मराज्याचें स्वरूपहि उत्तरोत्तर संकुचित होत गेलें. महाराष्ट्राचें बौद्धिक आणि राजकीय नेतृत्व जरी ब्राह्मण आणि मराठा क्षत्रिय या दोन जातींकडे गेलीं हजार वर्षे असलें, तरी या दोन जाति म्हणजे कांहीं सारा महाराष्ट्र, महाराष्ट्रांतील मराठा बहुजनसमाज नव्हे. महाराष्ट्रांतील बहुजनसमाज हा ब्राह्मण्य आणि क्षात्रत्व या दोन्ही उच्च संस्कारांपासून अलित असलेल्या कुणबी, माळी, तेली, कोळी, कोष्टी, सुतार, लोहार, कलार, धनगर, न्हावी वगैरे अठरापगड धंदे-वाईक स्पृश्य जाति आणि अस्पृश्य महार-चांभार, यांचा बनलेला आहे. या साऱ्या जातींना जरी महाराष्ट्राच्या गांवगाड्यांत म्हणजे ग्रामरचनेंत स्थान देण्यांत आलेलें असलें आणि त्यांपैकीं कांहीं जातींचा समावेश जरा मराठा-क्षत्रियांनीं अलिकडे आपल्या समाजांत करून घेतलेला असला, तरी राज्यकारभाराच्या वरच्या श्रेणींत मात्र ब्राह्मण, मराठे आणि प्रभु या तीन ब्रह्म-क्षत्र प्रमुख जातींचें वर्चस्व असल्याचेंच सदैव प्रत्ययाला येतें. महाराष्ट्राच्या गांवकींत स्थान मिळूनहि कुणबी हा अडाणी व अस्पृश्य हा समाजबाह्यच राहिला. याचा अर्थ असा कीं, धार्मिक भेदभावांमुळें महाराष्ट्रांतील स्पृश्य आणि अस्पृश्य बहुसंख्य जाति या अज्ञानी राहून महाराष्ट्राचें राष्ट्रीय जीवन खुरटून मरगळून गेलें. ब्राह्मण, मराठा आणि महार हे महाराष्ट्राचे तीन राष्ट्रघटक आहेत. या तीन घटकांपैकीं कोणताहि एक घटक जोपर्यंत दुर्बल आणि विकल राहिल, तोपर्यंत महाराष्ट्राचा अभ्युदय होणें कठीण आहे. या दृष्टीनें, शिवकालीनें क्रांति जी अयशस्वी झाली, ती तिचा दृष्टिकोन आणि ध्येय धर्मप्रधान असल्यामुळें झाली, हें कबूल करणें भाग आहे.

धर्मराज्य नको, लोकराज्य हवें—

मराठाशाहीच्या विनाशाला जें हें तिचें धार्मिक वैशिष्ट्य कारण झालें तें लक्षांत घेऊन बापुढें शुद्ध लोकशाही समाजघटना आणि राज्यपद्धति महाराष्ट्रांत स्थापन होईल, अशी दृष्टता आपण घेतली पाहिजे. ब्राह्मण, मराठा आणि महार या

महाराष्ट्रांतील तीन मुख्य जाति आहेत; महाराष्ट्राच्या राष्ट्रीय जीवनाचे हे तीन मेढे आहेत. या तीन जातींतहि मराठे हे त्यांच्या समावेशक धोरणामुळे अति-संख्य असून, शिवाय गेल्या हजार वर्षांची राज्यकर्तृत्वाची ऐतिहासिक उज्ज्वल परंपराहि त्यांच्या मार्गे आहे. ब्राह्मण हे जरी मराठ्यांइतके प्रबळ नसले तरी महाराष्ट्राच्या धार्मिक नेतृत्वाची मिरासदारी त्यांच्याकडे आजपर्यंत अविच्छिन्न राहिल्यामुळे, अल्पसंख्य असूनहि त्यांचें मराठी समाजांतील स्थान महनीय आहे. आजचा महाराष्ट्र आणि त्याची मराठी भाषा ही या तीन जातींचीच जोपर्यंत एकात्मता उत्पन्न होत नाही, तोपर्यंत एकसंध, संयुक्त महाराष्ट्र निर्माण होणें कठीण आहे. संयुक्त महाराष्ट्रांत उद्यां जें लोकराज्य स्थापन होऊं घातलें आहे, तें मराठा आणि महार या बहुसंख्य जातींचेंच होणार हें उघड आहे. पण जोपर्यंत या स्पृश्य आणि अस्पृश्य जातींत सांस्कृतिक समानता आणि एकात्मता उत्पन्न होत नाही, तोपर्यंत तें लोकराज्य यशस्वी आणि प्रभावी कसें होणार ? व ब्राह्मणापासून महाराष्ट्रापर्यंत सर्व जातींनीं आपल्या गुण-वैशिष्ट्यानें संपन्न केलेली नवमहाराष्ट्र संस्कृति तरी कशी निर्माण होणार ? म्हणून, अशा प्रकारची सांस्कृतिक समानता आणि एकात्मता उत्पन्न करणें, हें महाराष्ट्रांतील लेखकांचें या संक्रमण कालांतील पहिलें कर्तव्य आहे. त्या कर्तव्याची जाणीव इंग्रजांस ताण बसविण्याच्या ईप्येनें प्रेरित झालेल्या महादजी शिंद्यांच्या राजधानींतील साहित्याच्या या व्यासरीठानें मराठी लेखक वर्गांत उत्पन्न करावी, एवढीच माझी अपेक्षा आहे.

परिशिष्ट

वेळगांवचा ठराव

वेळगांव येथें भरलेल्या महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनाच्या तिसऱ्या अधिवेशनांत ता. १४ मे १९४६ रोजी श्री. माडखोलकर यांनी मांडलेला पुढील ठराव मंजूर झाला :—

“ (अ) हिंदुस्थानांत स्वतंत्र राष्ट्रीय सरकार लवकरच स्थापन होण्याचा संभव दिसत आहे. आणि तसें व्हावें अशी या सभेची तीव्र इच्छा आहे. सर्वत्र तसें होण्याच्या वेळीं हिंदी प्रांतांची भाषा आणि संस्कृति यांच्या दृष्टीने पुनर्घटना करण्यांत आली पाहिजे. अशी पुनर्घटना करतांना मुंबई आणि मध्यप्रांत—बऱ्हाड या दोन प्रांतांतील, तसेंच सध्यांच्या मुंबई आणि मध्यप्रांत—बऱ्हाड या दोनहि प्रांतांच्या स्थलभूमेत मोडणाऱ्या देशी संस्थानांतील सर्व सलग मराठी प्रदेश, हैद्राबाद संस्थानांतील मराठवाडा आणि पोर्तुगीज सत्तेखालील गोमंतक यांचा संयुक्त महाराष्ट्र प्रांत निर्माण करण्यांत यावा. हा संयुक्त महाराष्ट्र प्रांत निर्माण करतांना मुंबई, मध्यप्रांत—बऱ्हाड, मराठवाडा आणि गोमंतक यांच्या सरहद्दीवरले जे मराठीभाषी भाग आज अन्धभाषी प्रांतांत सामील केले गेलेले आहेत ते भागहि संयुक्त महाराष्ट्रांत समाविष्ट करण्यांत यावेत, असा या सभेचा अग्रह आहे.

(आ) वरील ठरावांत मान्य केल्याप्रमाणें ‘ संयुक्त महाराष्ट्र ’ प्रांत स्थापण्यांत यावा म्हणून आवश्यक ती खटपट करण्यासाठी आणि सरकार व जनता यांच्यापुढे वेळोवेळीं निवेदनं तयार करून दाखल करण्यासाठी व वरील ‘ संयुक्त महाराष्ट्र ’ विषयक ठराव आणि तसेंच आजवर म. सा. संमेलनांतून या विषय यावर झालेले सर्व ठराव यांस अनुसरून काम करण्यासाठी ही सभा ‘ संयुक्त महाराष्ट्र समिति ’ या नांवाची समिति स्थापन करित आहे :—

(इ) या संयुक्त महाराष्ट्र समितींत पुढील सभासद असावे :— १ प्रा. द. वा. पौतदार (अध्यक्ष) २ श्री. शंकरराव देव, ३ श्री. केशवराव जेधे, ४ श्री. श्री. शं. नवरे आणि ५ श्री. ग. त्र्यं. माडखोलकर (निमंत्रक)

या समितीने आवश्यकतेनुसार संयुक्त महाराष्ट्रामधील प्रमुख कार्यकर्त्यांचे साहाय्य घेऊन वा त्यांच्याशी सहकार्य करून संयुक्त महाराष्ट्राची तपशीलवार कैफियत चार महिन्यांच्या आंत तयार करावी व ती म. सा. परिषदेला सादर करावी.

या समितीच्या खर्चासाठी पांच हजार रुपयांचा प्राथमिक निधि या समितीने जमवावा. ”

मुंबईचा ठराव

ता. २८ जुलै १९४६ रोजी मुंबई येथे संयुक्त महाराष्ट्र समितीतर्फे भरलेल्या महाराष्ट्र एकीकरण परिषदेत पुढील ठराव मंजूर झाला : —

[अ] हिंदुस्थानांत लोकशाही राज्यघटना यशस्वी करण्यासाठी प्रांतरचना भाषावार करणे हेच इष्ट आणि आवश्यक आहे, असा या परिषदेचा विश्वास असल्यामुळे सर्व सलग मराठीभाषी प्रदेशांचा एक प्रांत शक्य तितक्या लवकर स्थापन करण्यांत यावा.

[आ] सध्या या मराठी प्रदेशाचे पुढीलप्रमाणे तुटक विभाग पडलेले आहेत : —

- (१) ब्रिटिश मुंबई प्रांतातील मराठीभाषी भाग
- (२) ब्रिटिश वन्हाड-मध्यप्रांतातील मराठीभाषी भाग
- (३) या दोन्ही भागांना भिडलेला हैद्राबाद वगैरे देशी संस्थानांतील मराठीभाषी भाग आणि
- (४) पोर्तुगीज अंमलाखालील गोमंतक.

[इ] या तुटक विभागांपैकी जेवढा विभाग आज साक्षात् ब्रिटिश सत्तेखाली आहे, तेवढा तरी प्रथम अलग करून या सर्व विभागांचा एक मराठी प्रांत ताबडताब बनविण्यांत यावा आणि नंतर क्रमाने राहिलेले विभाग, साध्य होईल तसतसे, या मराठी प्रांतांत समाविष्ट करण्यांत यावेत.

[ई] स्वतंत्र हिंदुस्थानाची राज्यघटना तयार करण्यासाठी भरणार असलेल्या घटनासमितीतील मुंबई आणि वन्हाड-मध्यप्रांत ह्या दोन प्रांतांतील मराठी प्रतिनिधींनी भाषावार प्रांतरचनेचा प्रश्न उपस्थित करून या दोन प्रांतांतील मराठीभाषी प्रदेशांचा मराठी प्रांत बनविण्याचा प्रयत्न करावा.

ह्या ठरावावर डॉ. पंजाबराव देशमुख, सौ. प्रमिला ओक, श्री. दा. वि. गोखले, श्री. श्री. अ. डांगे, श्री. केशवराव जेधे, श्री. जैनुद्दिन हॅरिस, श्री. द. व्यं. पै, श्री. दिगंबरराव बिंदु, प्रो. वि. ह. कुळकर्णी, प्रो. एशिकेल, प्रो. श्री. ना. बनहट्टी, श्री. रा. व. सप्रे, श्री. बा. वि. शिखरे प्रभृति अखिल महारष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागांतील प्रतिनिधींची अनुमोदनपर भाषणें झाल्यावर तो मंजूर झाला.

हा ठराव सर्वानुमते मंजूर झाल्यावर श्री. शंकरराव देव यांनी पुढील दुसरा ठराव मांडला:—

(अ) नेळगांव येथील महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनानें संयुक्त महाराष्ट्र समिति नेमून जें कार्य केलें त्याबद्दल या परिषदेला संतोष वाटत आहे.

(आ) पाहिल्या ठरावांत निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें मराठी प्रांत निर्माण करण्यासाठी जरूर ती सर्व खटपट करण्याकरितां ' संयुक्त महाराष्ट्र परिषद ' ह्या नांवाची स्वतंत्र संस्था ही परिषद स्थापन करित आहे.

(इ) या सभेची घटना ठरविणें व त्याबरोबरच पुढील व्यवस्था होईपर्यंत वरील ठरावाची अंमलबजावणी करण्यासाठी जरूर ती सर्व कामें करणें यासाठी ही सभा तात्पुरती समिति नियुक्त करित असून तिला सर्व अधिकार देत आहे.

अकोला येथें झालेला ठराव

अकोला येथें ता. ७ आणि ८ ऑगस्ट १९४७ रोजी नागपूर, विदर्भ आणि महाराष्ट्र या संयुक्त महाराष्ट्राच्या तीन भागांतील प्रमुख कार्यकर्त्यांची अनौपचारिक सभा श्री. शंकरराव देव यांच्या अध्यक्षतेखाली होऊन तीत संयुक्त महाराष्ट्राच्या घटनेसंबंधी सर्वानुमते जो ठराव मंजूर करण्यांत आला, तो त्यावरील संमतिदर्शक सध्यांसह पुढें दिला आहे:—

It is agreed that there shall be one province of United Maharashtra (Samyukta Maharashtra) with sub-provinces for the Marathi-speaking areas of Central provinces and Berar, commonly styled Mahavidarbha, and West Maharashtra with separate legislatures and

cabinets for the sub-provinces and with specified subjects under their jurisdiction. The province shall have the right to create other sub-provincial units whenever found necessary and feasible. There shall be one Governor and one Deputy Governor for the whole province elected by the whole province and a provincial cabinet and legislature dealing with the provincial subjects. The provincial legislature shall be composed of representatives of the people on the basis of population. The elections to the sub-provincial legislatures shall be held separately. Two High Courts shall function independently for the two sub-provinces except for a common tribunal set up for specific jurisdiction. There shall be a common public services commission for the whole province.

शंकरराव देव

मा. श्री. अणे

मा. सा. कन्नमवार

पं. शा. देशमुख

श्रीमन्नारायण अग्रवाल

दा. वि. गोखले

विजलाल वियाणी

दत्त-नामन-पोतदार

शे. कृ. वानखेडे

पंढरीनाथ पाटील

पू. राका

रामराव देशमुख

ध. रा. गाडगीळ

गोपाळराव खेडकर

प्रमिला ओक

जी. आर. कुलकर्णी

श्री. माडखोलकर

एकूण पृष्ठे १२८

REFBK-0006989

देशमुख आणि कंपनी

१९१ सनधार, पुणे २.

किंमत ४॥ रुपये

भागामी प्रकाशने

१ नवी खी

वि. स. लाडकर

२ स्वमांतरिता

ग. कं. भास्कर

३ नवजीवन

साने गुडणी